זכרונות בת עמי

חלק ראשון

לקורות היהודים והיהדות ברוסיא במשך קרוב
לשבעים שנה, לא מפי ספרים וסופרים,
רק את אשר ראו עיני ושמעו אזני.

אפרים דיינארד

ארלינגטאן (נוי דזערזי) צפון אמעריקא.

SICHRONOTH BAT AMI

Memoirs of Jewish Life in Russia.

by E. DEINARD.

דפוס מוינעשמער
1318 רחוב קאורר, סט. לואיס, מא.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ספרי!

לכה נא ושא ברכה לכל אוהבי ציון הנאמנים לאלהיהם, עמם ותורתם, ולכל לראש לש"ב הרב המופלג בתורה ובמעשים טובים, הדרשן והמטיף **דוד מנחם דיינארד** ביפו עיה"ק למלאת לו שבעים שנה בשנת תרע"ח.

שארי כאה לי! מי כמני יודע את כל התלאה אשר מצאתך במשך שלשים ושש שנות שבתך על אדמת קודש רק מאהבתך לציון, אתה העמדת תלמידים למאות וכלם נשארו נאמנים לעמם. אתה הנך מטיף ומורה תורה ברבים מבלי קחת שלומים אף קשימה אחת, וקיימת, „מה הוא בחנם אף אתה בחנם". כל צוררי נפשי ירדפוך חנם רק בגללי, יען שמי נקרא עליך. אף כי לא דברת בם ולא כתבת נגדם, הנך יושב אל עקרבים אשר זה רק תמול הקיאם ים התיכון אל חף תל-אביב, אבל תקותי חזקה באלהים השוכן בציון כי לא יתן את עמו ונחלתו טרף לזאבי ערבות. ואם לא אנחנו, הלא יזכו בנינו לראות את הרודפים — נרדפים, נסים מגערת אלהי יעקב, שבים למאורת צפעונים באהלי טראצקי אלהיהם ולענין נביאם, ואדמת קדש תחכה לבניה, כי ישובו לשבת עליה בטח, חפשיה ממשא בנים חורגים. סלה.

אח יקר לי! מעומק לב ונפש הנני מברכך כי כמני כמוך נזרה לראות בבנין ציון, בידי יהודים ובעד יהודים, ובשוב בנים לחיק אמם, ידעו מי היו תומכיה בימי אבלה. ומה המה מעניה עתה ביום שמחתה.

אחיך אפרים.

אל קהל הקוראים.

בראשונה חשבתי לחלק את ספרי זה לשלשה חלקים, אשר יכילו גם זכרונותי באמעריקא. אבל נחמתי מעשות זאת, יען ראיתי כי יש לי רב לדבר אודות אמעריקא יותר מאשר השבתי בראשונה. אחרי אשר רק בעד הציונית לבדה נחוץ ספר מיוחד, תחת אשר לציונית ברוסיא כבר הדפסתי ספר מיוחד בשני חלקים, בשם „דברי הימים לציון ברוסיא" (קארני תרס"ד) כי על כן אקוה להדפיס ספר מיוחד לזכרונות בת עמי באמעריקא אשר יכיל גם את כל דברי הציונית אשר החלה להראות סימני חיים בבואי לאמעריקא בראשית שנת תרמ"ט (1888), עד אשר היתה עתה לכח גדול, ואחינו באיירופא הלא ימצאו ענין בכל המקרים בארץ החדשה, הארץ אשר אליה תכלינה רבבות עינים בכל קצוי תבל. ואם ברוסיא נעלמו איזה מקרים מחמת ממשלת ערין, הנה אין איש בין אחינו באיירופא היודע אף מה מכל הנעשה בארץ החדשה, מחוסר סופרים חיושבים באמעריקא זה זמן רב. סופרים אשר ראו בעיניהם התפתחות היהודים והיהדות כמוני, ואין סופר החי עמנו כיום אשר קדמני לבוא לאמעריקא, ואין אחד אשר עבר בכל הארץ לארכה ולרחבה למען יוכל לשפוט על הפרט כעל הכלל, כאשר עשיתי אני, כי על כן אחשוב, כי עלי החובה למנות את ההסרון, ואם יחיני אלהי ישעי אעשה זאת בכל לב.

התכן מחלק ראשון

עת לדבר — 9
את חטאי אני מזכיר — — — — — — — — — — — — — — — 14
ליפקע גנב — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 27
הישיבה — 32
בעלי מלאכה והפועלים — — — — — — — — — — — — — — 40
המסחר — 46
חיי היהודים הפנימים — — — — — — — — — — — — — — 52
השדכן, הבדחן והחזן — — — — — — — — — — — — — — 60
הצדקה לפנים והיום — — — — — — — — — — — — — — 63
חיי המשפחה והיחוס — — — — — — — — — — — — — — 77
היהדות והתורה — — — — — — — — — — — — — — — — 84
גבורי הרוח בישראל — — — — — — — — — — — — — — 100
כח הרבנים והקהל — — — — — — — — — — — — — — — 108
מות ניקאלי והשלום — — — — — — — — — — — — — — 118
הבהלות — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 118
עלילת דם בשאוולאן — — — — — — — — — — — — — — 123
יחס הממשלה, הפולאנים, והלעטים — — — — — — — 126
המרד הפולאני והיהודים — — — — — — — — — — — — 135
כתבי העתים העברים וסופריהם — — — — — — — — — 139
כה"ע לפנים והיום — — — — — — — — — — — — — — 147
דור ההשכלה העברית — — — — — — — — — — — — — 151
דור ההשכלה הכללית — — — — — — — — — — — — — 166
ההתבוללות — — — — — — — — — — — — — — — — — 178
הסופר והספרות לפנים — — — — — — — — — — — — 183
העמיגראטיאן לדרום רוסיא — — — — — — — — — — 188
הצענזוריא ברוסיא וסדריה — — — — — — — — — — 194

שמות האנשים הנזכרים בחלק א.

אייכענבוים 151, אבראמסאן 162, ארשאנסקי 9, 125, 151, אדם הכהן 16, 151. ארענשטיין 198, אבעלסאן 112, אלכסנדר השני 51, 118, 140.

בעשטנ"ם 16, ברלין מאיר 111, 184, ברלין משה 130, ברלינער 172, בלומענפעלד 176, בכרך 151, ברודא 184, ב"ג 151, ביינים 115, בריל 143, בן יעקב 151, באנראוו 198,179, ברד"ח 199, בראפמאן 132, בראזן 197. אפ. ברודא 6, 103.

גארדאן דוד 140, 145, גארדאן י"ל 143, 164, גורלאנד 151. גארדאן ר"ל 154. גינצבורג רמא"ג 16, 151. גינצבורג דר' 178. גאטלאבער 151. געארגייעווסקי 196.

דאליצקי 16. דובנאוו 125. דזעמאל פאשא 128. דומאווסקי 134.

הערצענשטיין 180. הירש 172. הילדעסהיימער 172. הורוויץ 151, 173. הרכבי, הערצבערג והערליכסטאן 151. העסס 159. הערצל 159, 164. העליר 26, 111.

וועננראוו 107. ווייס 145. ווילענסקי 151. ווילענקין 198.

זקש 151. זילבערמאן 139, 140, 156. זלמלע 111. זייבערלינג 117.

חפץ 173. חז"ם 130, 140. חאנעלעס 174. חוואלסאן 179.

טראהוב 113. טאלסטאי 125.

יה"ש 164, 155. יפה 104. יצחק אלחנן 111, 112. יאנקעלע קראזער 32, 111. יעקב יאסעף 39. יעקב אליעזר 55. יעבץ 158.

כהן שלמה 113. כהן צדק 144.

ליליעטהאל 167, 130. לעהמאן 143, 155. לעוואנדא 9, 125, 151, 198. ליפשיץ 143, 162. ליבערמאן 159, 180. לעפין 151. ליב בטלן 129. לעטטערים 159, 160. ליכטענפעלד 154. לעווינזאן 129, 183, 196. ליליענבלום 9, 108, 143, 151, 157. ליפקע גנב 27.

משה איצל 184. מאנדעלשטאם, לעאן 9, 130, 156, 151. מינאר 173. מזאה 173. מולמאן 176. המניד מקעלם 100, 109, 142. מונק 128. מענקים 143. משה'לע האנעם 33,, 109. מאלא־כאווסקי 149. מאנדעלקערן 151. מונטיפיורי 138, 172. מאר־קעל 162. מארקאן 9. מאפו 16, 151. מיכה יוסף 16. מארקס קארל 159.

נאטאוויץ 169, 178, 198. ניקאלי הראשון 52, 127, 118, 131, 132, 25, 29, 114. ניקאלי השני 128, 129. נאזימאוו 32, 124. נחום מהוראדנא 105.

סאלאווייציג 169, 198. סערעברעניקאוו 174. סארקין 179. סירקין 45, 180. סוכאסטאהזער 174. ספיר 143. סטנוב 151. סטאנעוויץ 29. סאלאנטער 112. סאקאלאוו 164. סמא־לענסקין 151, 152, 9, 16, 132, 198. סלאנימסקי 143, 146.

עדעלמאן 162, 103.

פינעלעם 140, 151. פירקאוויץ 146. פינם 143, 158. פא־ליטשינעצקי 154. פינסקער 151. פלונגיאן 154. פין 157, 140, 151. פאדארעווסקי 134. פאלק 100. פיליפאווער 111. פריים 26. פעלטין 171. פארטוגאלאוו 169. פומפיאנסקי 174, פאי־מאניק 169, 121. פינעטא 156. פיעסקין 175.

צאצקין 178. ציון 178. צילקאוו 171. צוקערמאן 158. צייטלין יהושע 101. צייטלין משה'לע 26. צעדערפוים 16, 141, 154, 196. ציממערמאן 158. צבי חייט 26.

קאנטאר 151. קאפלאן 151. קאמינער 153. קופערניק 174, 179. קאפמאן 105. קרעמיע 128. קולישער 130, 153, 176. קויפמאן 111, 129. קאטלאווקער 176.

ראזענבערג 176. ראזענסאן 154. ראזענפעלד 198, 151. רפפארט 196. ראדקינזאן 197. רובין 146, 155. ראבינאוויץ שפ"ר 146. ר' מאילעם 105. ראבינאוויץ 180, 156. ראבינא־ווין אסיף 169.

שטיינבערג 151. שטערן אברהם 130, 151. שטערן זכריה 184. שפירא 156. שולמאן 16, 17, 151, 154. שניטקין 174. שיינהאק 151. שעכטער 17. שור ישעיה 103.

עת לדבר

האח! קרא אלי איש אחד מסיודעי אשר בא לבקרני בביתי בארלינגטאן, וימצאני יושב נשען על עטי וכותב ספרי זה, האח! אמר אלי, הנני רואה כי עוד הפעם הנך יושב על עגלתך והשוט בידך, ואת מי תאמר ליסר בעקרבים עתה? האמנם עוד לא נלאית לכתוב, ולא תפחד כי ביום בהיר או בליל חשך אחד יהרגוך רודפיך?

אמנם כן יקירי, עניתיו. השוט בידי וסוסי ירוצון, ולא יחושו אם איזה טפש עז פנים יעמוד על אם הדרך לעצור מרוצתם, ואימת רודפי לא תבעתני, וכאשר לא הרגוני עד הנה, כן לא יוכלו לגעת בי היום, ואם זקנתי וידי רפו, אך רוחי חי בקרבי כלפני חמשים שנה. והפזמון אשר השמעתני לא חדש הוא לי, כי כבר שמעתיו באדעססא מפי הסופר ליליענבלום ובני בריתו. (בספרי דה"י לציון צד 118) שמעתיו מפי החסיד הקטן, הטפש הגדול, מו"ל ערלה, עורך מ"ע „הכרמל" החדשי, בהיותו נוסם נוטה למות בבית אביו הרש"י פין, והפתי ה' מארקאן אמר להחיותו בלחשים וקמיעות, ואותי אמר להרוג בלחש „לעין הרע", בהיותי בביתו בווילנא בשנת תרמ"ד. שמוע שמעתי חרפת נבלים בתל אביב ושריקות נערים באים בימים בנויארק, ובטני לא רגזה וידי לא רעדו. חק שמתי לי עוד בימי נעורי, כי האיש החסר כח לב למות על דבר אמת וצדק, אין לו המשפט גם לחיות. חק זה קדוש לי עד יומי האחרון, וממנו לא אסור עד אשר יפול עטי מידי, והשאלה האחת היא רק, אם באמת עתה היא העת לדבר.

העת לחשות כבר עברה, אף כי גם אז היתה עת לדבר, ורבים אמנם דברו, אך לאסון כלנו לא האריכו ימים לדבר את כל דבריהם. רוב הגבורים אשר לחמו מלחמת האמת נגד השקר מתו בלא עת. סמאלענסקין, אסיף, ש. ראבינאביץ, אליהו ארשאנסקי, לעוואנדא ומאנדעלשטאם (לעאן) נשאו דגל הצדק ביד רמה, ושועלים קטנים או עטלפים ירשו מקומם. שם נביא מורה שקר על פני כל העם יכבד, ופה מטיף מדבר תהפוכות על כפים ינשא. הסופר בכסף, וכל מלה בשקל. ואם

יפלא עוד כי נגרע מספר תופרי נעלים ביהודה? אמנם יש לנו גם עתה לוחמים, אבל עברו ברית וינוסו למערכות האויב ולוחמים על יד ימין השטן. הנני קורא ספר חדש או מכתב עתי, וטרם קראתיו אגישהו לאפי, ואני מרגיש ריח שקר, עזות, הוצפה, או סכלות עתיקה צבועה בששר מליצת אין קוצץ לפי רוח העת, ולזאת יקראו „מודרני" „המהלך החדש" הסגנון החדש, העברי החדש, עד כי לא נשאר עוד באמתחתם שם חדש אף בעד „השקר החדש", וכשהוא לעצמו הוא הוא ההומבוג העתיק בנעלים חדשים, רק אין איש אשר יקראהו בשמו הנכון. והעם, הצאן ילך אחריהם מבלי דעת כי רועיו הרעים ינהלוהו לגיא תפתה.

מקרים גדולים ונכבדים, טובים גם רעים קרו בחיי האמה בימים האחרונים. מקרים אשר שמו את כל עמי התבל כמרקחה, ובני עמנו נספחו עם הזרם, ועל הרועים היה לעמוד על המצפה לשמור על צאן מרעיתם לבל ירדו מצולה בתמון גלים, אך מה עשו הרועים להיות נכונים ליום עברות, או גם לימי אורה. כרבם זנחו את עמם ביום צרה שמו יד לפה כמו הדבר אין בהם, ומסתר מחבואם ארבו לטרפם, ויצאו רק לטרף טרף ברגע אשר ראו מרחוק פגר שמן טוב למאכל, ואיזה רועים לא קרואים, יצאו אל העם ויתקעו בשופר, לכו אחרינו כי זו הדרך, עד כי כל יועץ בליעל היה לרועה ומנהל, וכל עז פנים אשר לו לשון תחפוכות הה למורה דרך, ויקראו להם שמות חדשים, לאלה אשר קראו לפנים בשם נוכלים או גנבים ושודדים פשוטים יקראו היום מנהיגים ערומים, מביני חכמת הכלכלת. למופקרים פלוסופים. למפיחי כזבים בראש הומיות, מטיפים לאמים נולמים מצפצפים בכח „שם המפורש" אשר שם עדיסאן בפיהם. מתימרים כי כנור דוד מנגן בגרונם בהפיח בהם הרוח. משחקים על הבמה. מביני דעת „חכמת הקוף" יחקו קריאת תרנגולים, ולהם יקראו משוררים,עד כי מלאה הארץ שירי כסילים לכבוד אליליהם, וכל בור אשר רק תמול גמר חק למודו את הא"ב העברי, והנה הוא משורר בחסד השטן. כל עצל שונא מלאכה עזב את מחטו או מרצעו, ויהי לסופר, ואחת היא באיזה שפה, ועל פי רוב גם בלי כל שפה, ומאין דגים, הן גם הסרטן דג הוא, ובכן היתה שפת „צאינה וראינה" לשפת המחט והמקבת, ובה הצליחו לאסוף הון יותר

מכל הסופרים הנאמנים לשפת עמם, כי לא לבד כי היו משוררים, פלוסופים והוגי דעות, אבל גם לרועים ומנהלים לצאן אובדות ואף לצאן קדשים. את הצאן האובדות אשר אבדו דרך אבותיהם ויהיו תועות במדבר, לקחו ויוליכון דרך נצרת על פי תורת סטעפניאק ובאקונין, ליעבקנעכט וטראצקי, וצאן קדשים סוף סוף הלא צאן אדם המה, ההולך אחרי כל עור ופסח אשר יוליכם אף לגיא צלמות מבלי הבט בפני הרועה, ובכן היו כל חיט, תופר נעלים, עגלון וחרש ברזל למנהלים, ראשונה בין המון דלת העם הסאציאליסטים, ואחרי כן גם למורי דרך לכל הולכי תם הנאמנים עוד לעמם. וכלם רואים את השערוריות ומחשים, אבל האם עת לחשות היא באמת?

קחו נא את החסידות למשל. החסידות אשר היתה כבר לזעוה בעיני כל מביני מדע בישראל, וכבר עלו עשבים בלחייה, והנה פתאם יצאו מחוריהם איזה סוחרי בלויי סחבות, ויקחוה וילבישוה בגדי עדים מעל הסחבות הרקובות, ויעשוה לסחורה עוברת לסוחר, ובכל כתבי עתים הזארנאנים באמעריקא, בלי יוצא מן הכלל, הציגוה לסמל היושר והצדק, משל לחכמה העליונה, והעם רואה את המפלצת ולא ידע מה שם יקרא לאליל חדש זה, אליל אשר מטרת סוחריו, מלבד אשר הוא תפוש זהב, הנה יהיה למתוך בין הדעת, הסכלות וההפקרות, עד כי היו כל הסאציאליסטים אשר הרגו את אלהיהם, לחסידים ערומים. ואם ישנה עוד שאלה, כי עת היא לדבר?

הנה לפנינו הציונית. הרעיון הקדוש אשר חזו לנו כל החוזים בישראל, וחזיונותיהם נמשכו כחוט ארוך בעורקי בני הנביאים שנות אלפים, ובהגיע החוט קרוב לקץ הגלות, אשר אמרנו קרובה גאולת ישראל, והנה שערורה. הקיצו כל מחרפי אל. אחזו בקרנות המזבח ויקראו, לכו אחרינו! הננו הרועים! יורשי חוזי יה. ואם באו איזה מבחירי האומה וישמיעו, כי מאשרי מתעים אלה הנם כהנים ללא אלהים, נביאי השטן, והנה מתוך ההפכה נשמע גם נחרת אוהבי לנום, לאמר; הרפו מהם! הניחום! אל תפריעום ממלאכתם, כי מלאכת הקדש היא, אף כי בידים לא מטהרות, ובלב מלא און, תוך ומרמה, וברכות הימים יטהרו, או במשך הימים נקח את ההנהגה בידנו. ונרפים אלה לא יחפצו לדעת, כי כל מושל עריץ אשר לקח שבט מושלים בידו ביד חזקה לא ישיב את טרפו, אם לא יתקומם

העם נגדו בזרוע נטויה. וכלם הלא רואים, כי יום יום יחזקו את ממשלתם ומושלים כקיסר ניקאלי בימיו, ולעלוקה הזאת עתה שתי בנות. האחת יושבת ציון, שם תמיץ דם חלליה במקומה ואף גם את עצמותיהם תגרם, בלעה את הקרן הקיימת יער הערצל, בנין בתים לתימנים. בתי הספר ללא אלהים וללא תורה, ואף הנהגת תל אביב ויפו תפשה בידיה המלאות דם אביונים, ומכל אוצרות הכסף אשר יאספו בכל העולם נתעשרו המושלים בעלי „החלוקה החדשה' אשר שמו בתל אביב קנם, ומצודתם פרושה גם על ירושלם והגליל, ועוד יותר מערך הכסף, בלעה העלוקה גם את הנפש. כי הרחיבה כשאול פיה ותבלע את הקדש. הקולטוריסטים, הבונדיסטים, ובאלשע־ויקים „וכת העברים", כלם פשטו כילק על כל מחמדי ציון ויהיו למו לברות, וסף רעל נורא שמו בכום בת יהודה, במרמה באו המה ומוריהם המתעים וייסדו בתי ספר לעצבים, והנגע פשה בנפש צעירי יהודה עד לאין מרפא כמעט, עד כי אין כל כסף עוד כי כל חניכי בתי ספריהם ישארו כנתח בשר חי בגו האומה. ולעלוקה השניה, ארבעה או חמשה ראשים בניויארק, ורגלי נחשים גם בערי השדה, ומושלת במקל חובלים לא לבד על מאות אלפי כסף אשר תחלק לסריסיה. אך גם על נפש פתאים תמימים שמה משטרה, ורבבות כסף תפזר למטיפים הוללים בדרשותיהם שקר לסבב בכחש את העם התמים, ויתפארו כי גדולות כבר עשו בציון, ועוד גדולות מאלה יעשו אם ירבה העם להביא למלא חוריהם זהב, עד כי אין קץ לכל השקרים אשר יזרעו בכל הארץ ברבבות מכתביהם, אשר מספרם יניע אולי למיליאנים, כל שקר או ספור בדוי אשר יקראו באיזה מכתב עתי, אשר כבר קראו כל יודעי קרוא איזה שפה, כרגע יצוה שר השקרים (פראמענזאן) להדפיסו במכונות הכתיבה ולשלחו בכל גבול ישראל, ומשרתים למאות נבונים בכל רגע למלא פקודתו. שר החיצון הדיפלאמאט הנורא אשר נתברך מאת ההשגחה העליונה בעינים רכות, ושתי ידים ארוכות, יושב לו בהיכלו ומצוה לאמים להביא קרבנות אולתם על מזבחו, וחי בהם. שר הרכוש יושב, סופר ומונה מספר לשקלים וסכלים, ובטנו הרחבה תבלע כתנין נדבות אוילים תמימים המאמינים כי שקוץ שומם אשר הקימו שוכחי אלוה על מקום ההראל, בתבנית בתי ספר לחכמת

ההפקרות, בזה יבנו הריסות ציון, ולא יביט כי בנדבת לבם יעזרו להקים במות ירבעם על חרבות הר ציון, ואם בכל אלה אין די עוד לדבר, ואף להשיח אלמים, תקוה לרפאים ממנו.

הנה כי כן הנני כותב. עוד הפעם הנני מעורר רפאים. מדבר לרוחות, שדים ומלאכי חבלה הנכונים לשלוח בי לשון אפעה כאשר הסכינו המשחיתים הקטנים לזעזע את עורי, הקראים באלפיהם דקרוני, וחסידים ברבבותיהם עקצוני, המשכילים עודוני, הציונים החרימוני, בעלי „המהלך החדש" הולכי על ארבע הליצוני. באלשעוויקים מלשני בסתר הלשינוני (בתל אביב). אפס כל עוד השוט בידי, קללותיהם לא יחרידוני. ידו בי אבן מרחוק, פאסקווילים בסתר, כאשר עשה שומר בית המטבחים, היושב בפתח עינים, לפני דלת המזרחי בנויארק, מלכיאל חותמו, אשר למד חכמתו בבית ספר לחכמי „יד השחורה", ומפיהם בקש תורה. אבל בעצם היום, מפני מלחמה גלויה יברחו כשפנים, ועליהם לחכות עד אחרי מותי, — אם לא יקדמם המותה. ורק אז יקיצו לבלעני חיים, אז יגילו כי נצחוני, ואז תהיה להם הרוחה. אז ירננו כל עצי היער, ושעירים ירקדו ברחובות, אך מי יודע אם לא בעת ההיא שמם בחשך יכסה. ואם לא עתה היא העת לדבר, אינני יודע עוד עת יותר מכשרה ממנה. ואם בעל נפש אתה הקורא, מפונק אשר אזנו לא הסכינה לשמוע רק שקרים קבועים ונעימים, איעצך להניח את ספרי מיד, שטה ועבור, פן תדבק בך מחלת האמת נגד רצונך, מחלה אשר לא תרפא ממנה, כאשר לא נרפאתי גם אני במשך שני דורות וחצי.

את חטאי אני מזכיר

הנני כותב. בעד מי? ולמה? מה בצע כי אבלה את עתי לבהלה? מי ישלם לי הוצאות הדפוס? ואני הן זקנתי, ואם לא טוב היה לי לנוח עתה תחת עמלי כל ימי חיי, ולספר את תולדותי, הן מעולם לא עלה על לבי אולת כזאת, אחרי אשר גדולות לא עשיתי, ואין לי במה להתפאר. שקר לא אשמיע בעד כל הון, ואמת הלא שנואת נפש קוראים רבים היא, ואולי לא משנאתם אותה, רק יען כי על פי רוב ימתק השקר לחיך, וסופרנו השחיתו טעם הקוראים עברית אשר טבלום בים של שקרים תמיד, עד כי אזנם אטומה משמוע מלה אמתית. ובכן, לוא שאלני איש, לאיזה תכלית הנני כותב, האמנם רק להשחית את הניר. חי פרעה, כי לא מצאתי מענה, אבל... הנני יהודי, וראש יהודי על כתפותי, ולא יתכן כי אשאר בעל חוב ללא שאלוני, תירוץ מספיק או לא מספיק אמצא, ויהי מה.

לא אתפאר כי רבים בקשוני לכתוב את תולדותי, כי אמנם מספר „הרבים' עולה רק עד ארבעה או חמשה איש, ולוא גם רבים היו באמת, אך האם תמיד הטיתי אזן לשמוע קול הרבים. וזה לכם האות, כי רבים בקשוני באמת שלא לכתוב מאומה, ואני עשיתי ההפך. כתבתי את אשר ידעו סופרים אחרים, אך כאלמים לא פתחו פיהם. כתבתי בעת אשר ידעתי כי יטבלוני בשהת. כתבתי בעת אשר ידעתי, כי אוציא הוצאות הדפוס לבהלה. כתבתי נגד הקראים בשכני בתוכם בקרים ונפשי בכפי, כתבתי נגד הנוצרים. כתבתי נגד החסידים. כתבתי נגד חשודדים אשר גנבו את הציונית ויהפכוה למסחר מגאל, אף כי ידעתי כי צרי ינכרו את דברי ויכנוני בשם שונא ציון, אף ידעתי כי יכוני בלשון לפני ממשלת תוגרמה, בשבתי באה"ק בימי המלחמה, תרע"ד — תרע"ה, כאשר הזהירני אחד מבני הכרתם בסדום החדשה (תל־אביב),והנני כותב עתה, לא יען כי רבים בקשוני, רק יען, כי איש אחד מאוהבי העירני לכתוב מקרים אשר ראו עיני במשך שני דורות וחצי, מקרים אשר קרו ברוסיא, ולא באו בדפוס מפחד הממשלה הארורה.

מקרים אשר לא ידעו רבים, וזכרם נשכח. ענינים אשר יכלו להפיץ אור על חשכת מפעלים שונים. תכונת סופרי ישראל בדור ההשכלה, אשר זה עתה החלו בעלי „המהלך החדש״ (על ארבע?) להשליך עליהם שקוצים, אף כי לא ידעום, ולא ידעו להבחין בין טוב לרע. תכונת ההשכלה אשר הפיצו הסופרים ומגמתם, לפי מצב העם בימים ההם, זרה עתה לעמנו באשמת איזה צעירים הוללים האומרים לכבוש את העם והספרות בחזקת היד, על ידי שקר ותרמית אשר בדאו מלבם. ביחוד אלה הכותבים בעד כתבי העתים, שלא נוסדו לאיזה תכלית נעלה מלבד מסחר. כל זה למדתי מפי הנסיון בכל מסעותי בתבל. כמעט כל עורכי כתבי עתים בעברית וזארגאן ידעתי פנים אל פנים, וידעתי את נטית רוחם. וכיוצא מן הכלל היו רק צעדערבוים בעל המליץ וסמאלענסקין בעל השחר, אשר היו גם אידעאליסטים, אך בדור הזה אינני יודע אף אחד אשר מצב העם והספרות נגע ללבו. ועל כן לא יפלא כי העם נשאר טבוע בשקר עד חומתו, ואם ינסה איש לפקוח את עיניו, בהושיטו את ידו להוציא את הטבועים בשקר מהבצה העמוקה, כרגע יריעו עליו כתבי העתים, ויסיתו בו את כלבי צאנם, עד כי היה הדבר לחק גם לסופרים ישרים לשבת דומם ולחשות, מכלי התחרות במרעים ולא להתגרות ברעה, ואני בדעתי זאת על פי נסיונות רבים „הייתי איש ריב ומדון״ לכל עורכי כתבי עתים. כלם עוינו אותי, עד כי הייתי להם לצלם בלהות, תחת אשר כל סופר אוהב שקר וחנף אשר מכר את נפשו ועטו לאיזה מו״ל מ״ע, היה לאדם גדול, חכם, צדיק, סופר מהלל, משורר נעלה. וכל נער אשר כתב איזה מאמר בן עשרים שורות ישליך נעל על כל גדולי הסופרים אשר בראו את הספרות החדשה. אדם הכהן, מיכה יוסף, יל״ג, ודאליצקי אינם עוד משוררים, סמאלענסקין, מאפו, רמא״ג ושולמאן היו רק כותבי מליצות אך לא סופרים, יען כתבו עברית, תועבת גבורי אין קוצין, ולכתוב עברית הן נחוץ ללמוד ולדעת את כתבי הקדש, והתנ״ך היה להם לצלם בלהות, מפחדם פן ישוב העם אל הדת כבימים הראשונים. ופלא הוא, כי הבעש״ט-נים פחדו מפני התנ״ך פן יהיו בניהם לאפקורסים, והמהלך החדש יפחד פחד פן יהיו בנינו יהודים, אפס בדעתנו עתה כי רוב בעלי המהלך החדש הם המה הבעש״ט-נים עצמם לפנים, עתה אין עוד כל

פלא, כאשר רמזתי כבר בספרי „דה"י לציון" במאמרי „חסידות והפקרות", כי על כן הננו רואים, כי כל אדירי אץ קוצץ, שונאי כתבי הקדש ושפת עבר, הנם כלם כמעט יוצאי ירך „חוטפי שיריים" לפנים, והמתנגדים נשארו באמנה את כתבי קדשיהם ודברי ימיהם. הנה כי כן חרצתי עתה לכתוב כל מה שראו עיני ושמעו אזני, למען תת איזה ציור או מושג לאלה החפצים לדעת תכונת הדור העבר, אשר הספרות החדשה עניה מאד בחומר כזה. הסופרים הזקנים אשר היו בימי וידעתי את כלם פא"פ, והרוב מהם היו גם אוהבי ומיודעי, כלם אינם עוד בארץ החיים, ועוד בימי חייהם התאוננתי באזניהם פעמים רבות על אשר לא שמו לב לדברי ימי ישראל, וביחוד לקורות העם בימיהם, תחת אשר סופרי ישראל באשכנז שמו עינם ולבם רק לקורות ישראל בימי קדם, ומספרת „המהלך החדש" אין לדבר עוד, המה בדאו להם מין „ספרת שמד" או כאשר קרא לה ה' שעכטער בשם „ספרת הזמה", ומטרתה הראשית להפוך את היהדות על פיה. ראש מאווי הוא לספר מקרים אשר לא נתנה ממשלת רוסיא לגלות בדפוס, והסופרים בארץ ההיא פחדו לכתוב אף מלה אחת את אשר ראו בעיניהם. ומבקרי ספרים העברים אשר הושיבה הממשלה בפעטערסבורג, ווילנא, ווארשא, קיעוו ואדעססא בעת ההיא, כרובם לא חפצו לקבל ממני איזה כתב יד לבקרת, מפחדם פן יכשלו ולא ימחקו איזה מלות אמת. הסופרים פחדו פן ינכרו צרינו את דבריהם וימיטו שואה על העם היושב אל עקרבים בארץ חשך ההיא, כאשר הגיד לי פעם אחת הר"ק שולמאן, כאשר העירותיו על דבר העתקתו את הספר „דברי ימי עולם:: מדוע לא הוסיף מאומה לקורות ישראל במלחמת סעוואסטא־פאל? והוא ענני „כי לוא נתנו לו מיליאן רובל, לא יכל להחליט לכתוב ספר כספרי „מלחמת קרים", אחרי אשר ידע, כי הספר ההוא התגלגל מיד צענזור אחד למשנהו, וכלם לא נתנו רשיון להדפיסו, ועמל אין קץ שבעתי עד אשר הצליח לי להדפיסו, ועוד יותר, אחרי אשר נדפס לא נתן הרשיון להמדפים לתת לי את הספרים הנדפסים. הנה כי כן, במות כל דור הסופרים הזקנים אבדנו חומר רב לקורות ישראל. ואני חשבתי לי לחטא לא אוכל כפרו, אם במותי ירדו עמי קבר כל הדברים אשר ידעתי, ואף כי בכל לב חפצתי לבל יראה הקורא את „האני"

שלי, אך טבעי המקרים יאלצוני לעשות זאת לפעמים, בעת אשר לקחתי חלק באיזה ענין, כי אין מטרתי לכתוב תולדות ימי חיי, אחרי אשר באמת לא חייתי רק מעט, אף כי לא מתי לשחת. ואם טוב או רע, חכם או סכל חייתי, הדבר הזה לא יביא כל תועלת לאיש לדעת, ולמה אגזול איזה שעות מהקורא אשר לא יברכני אם אספר לו, כי פה ישבתי ושם שכבתי, או, פה אכלתי ושם רעבתי, הנני חפץ עתה, וכן בקשתי תמיד כי ימצא הקורא איזה חפץ בקריאת ספרי, ואני הן לא כתבתי מעולם רק „למען ידובבו שפתי בקבר" ואם ימצא איזה חכם או כסיל אשר יחפץ לדעת „אותי", הלא ימצאני בספרי הנדפסים, ולמותר לי לדבר אודותי, ואם יש סופרים אשר כל איש דעת יוכל להכירם על פי ספריהם, הנני אחד מהם בלי כל ספק, יען רוחי נתתי בהם. פאליטיקא ודיפלאמאטע תועבת נפשי. כתבתי באשר האמנתי, ובלב מהור אוכל להשמיע כי לבי היה נקי מכל מחשבה זרה בתפשי עט בכף לכתוב דבר מה, כאשר היו ידי נקיות לא לבד משוחד כסף, אבל גם משוחד דברים. מעולם לא עלה על לבי להחניף את אוהבי, כאשר לא דברתי רעה על איש, אף כי שונאי הוא, טרם נוכחתי כי לבו לב משחת עד היסוד, וזאת היא נחמתי, ואני חושב לי זאת לאשר, כי כל אוהבי באמת, היודעים אותי פנים אל פנים, כלם המה אנשים ישרים, וכל שונאי היודעים אותי פנים אל פנים, כלם עד אחד המה משחתי המדות בכלל. מלבד שונאי חנם אשר לא ידעוני, רק שמעו מפי איזה זדונים אשר שמי היה להם לחגא מפני רוע מעלליהם, ביחוד בימים האחרונים, כאשר תפשו החסידים בעלי „המהלך החדש" את הציונית בצוארה, ויחלצוה מבגדיה החמודות, ואת כפם שמו בכיסה, ומסוה כזב שמו על עיניהם כשודדים בצהרים לבל יכירום, ואת עיני העם עורו בשקר ותרמית, ואני בתור אחד הציונים הראשונים, ואולי הראשון בראשונים אשר ראיתי את הציונית עוד במעי אמה, וחגותי יום הולדה, ואהי אומן אותה כל הימים עד אשר גדלה ותיף בעיני כל רואיה, ופתאם התגפלו עליה חבר שודדים, ויציתו אש בציון, ואני קראתי למכבים כי יבואו לכבות את האש, ולעול כזה לא יכלו להביט עוד במנוחה, ויקראו חרב לציון ודיינארד. ואני בעניי, בידי אין כל, רק פסוק ידוע.... ומקל. ומקלי יגיד להם לפעמים סודות נעלמים.

בשאסמאקין, עיר קטנה בקורלאנד, נולדתי גם אני, כמנהג המקום, מאב ואם. אולם חי אני כי שכחתי יום אולד בו, יען ביום ההוא הייתי טרוד מאד, בבואי לתור עולם הדש אשר לא ראיתי עוד לפנים, ורק זאת הנני זוכר, כי בהיותי בן שמונת ימים, באו יהודים נדולים ויטצו את דמי, ויעשו להם מטעמים מבשרי, כאשר צוה אלהים, אכלו שתו וישכרו על חשבוני, ויתפארו עוד כי נדולות עשו כי נוסף להם עוד אח לצרה, עוד יהודי קטן ואמלל, ואם צעקתי מכאב אנוש, לא שמו לב אלי, וינחמוני הבל כי רבים עוד אמללים כמני.

עם אכותי באתי לעיר מולדת אבי ראסיין, פלך קאוונא, ככל הנערים למדתי בחדרים, רק כשרון אחד חסר לי, כי לא התערבתי בשחוק ילדים, כי לבי לא הלך אחרי הוללות, והמורים היו תמיד שבעי רצון ממני, ומעולם לא הכני שום מורה כמנהג המלמדים בימים ההם. בימי עלומי למדתי אני ועוד תלמיד אחד אצל הרב בווידוקלא. לא נחוץ לספר כי היה הרב איש ישר, מופלג בתורה ועני מדוכא ככל הרבנים בני דורו בערים הקטנות, אמי הלכה לבקר את קרוביה בקורלאנד, ואני נשארתי בבית גבאי בית הכנסת, איש נכבד בעדתו. ויהי באחד הימים בערב שבת בערב, נשאר בן ההזן ר' צבי שהיה גם שו"ב. בבית הכנסת אחרי תפלת הערב וירדם. הנרות נכבו כבר, והנער נעור בחשך ויחל לבכות ולצעוק, כי התחלחל, בראותו את ארון המתים אשר עמד תמיד בבית הכנסת על ספסל רחב אשר עליו רחצו את המת. הארון עמד שם, יען לא היה כל בנין על חצר המות. הארון היה צבוע שחור, ועל פני כלו כתובים איזה פסוקים ודברי מוסר, והנני זוכר, כי על אחד מקירותיו היה כתוב באותיות לבנות; „אדם דואג על אבוד דמיו, ואינו דואג על אבוד ימיו, דמיו אינם עוזרים, וימיו אינם חוזרים". צעקת הנער נשמעה בחדר הרב הנשען אל בית הכנסת, וגם הרב התחלחל, ובלוית איזה אנשים הוציאו את הנער מבית הכנסת, אך הנער נפל למשכב, ותושבי העיר ספרו נפלאות, כי הנער ראה המון מתים אשר התפללו בבית הכנסת, כלם לבושים מעילי מתים (קיטעל) מבד לבן, ואחרי עבור שני שבועות מת הנער, ויהי הדבר למלה בפי כל תושבי ווידוקלע, וכעבור שבוע אחד נשארתי גם אני לבדי בביהכנ"ס במוצאי שבת. ביהכנ"ס ובית המדרש וחדר הרב היה הכל

תחת גג אחד בנין עץ ישן נושן, ובמעלות ירדו לביתכנ"ס, לקיים „ממעמקים קראתיך ה' ". בתפלת מעריב הדליקו נרות רק בערב שבת, אך לא בכל ימי השבוע, מאין מוצא לכסף לקנות נרות, ובמוש"ק הלכו המתפללים המעטים לשמוע „הבדלה" בבית המדרש. אני ישבתי בכל עת התפלה על ספסל הבימה הגבוהה, ומבלי משים נשענתי על זרועי ואישן, המתפללים יצאו ואיש לא ראני. בשעה אחת עשרה הקיצותי, וארא כי אין איש, ובהיות מקרה בן החזן חדש עוד בלבי, אמרתי לחפש אולי אמצא גם אני איזה מת, ולא ידעתי כל פחד, נגשתי אל הארון והרימותי את מכסהו לראות אם אין מת בתוכו. קרבתי אל ארון הקדש ופתחתי את דלתיו ואין כל מאומה, ועל זכרוני עלה כי הנני „שמש" בחברה קדישא, אשר לא יחת מפני כל מת, ואני לא הייתי יוצא מן הכלל, יען עוד נערים כמני היו שמשים בחברה קדישא, כי כן נהגו הגשים הצנועות לרשום שמות בניהם לשמשים, ולשלם עד חמשה רו"כ בעד הכבוד הזה, והשמשים הגדולים אשר התעצלו ללכת לשמור את המת, שלחו שמשים צעירים כמני במקומם, ופעם אחת שלחו אותי לשמור מת, נודע בימי חייו בשם „משה הארוך", איש ידוע חולי כל ימיו, באין אשה ובנים, והאיש מת בערב שבת, אשר לא יכלו להביאו לקבר ישראל עד מוצאי השבת, ואותי שלחו לשבת עמו בבית המרחץ כל הלילה, ולא ידעתי כל פחד, ומדוע אפחד פה בבית הכנסת אף אם אפגוש איזה מת — חי מתפלל, וכלל גדול ידענו, כי אם יכה השמש את המת על לחיו, אז ישכב ולא יוסיף לקום עוד, וכן חרצתי בלבי לעשות, ומין גאוה באה בלבי, כי לא אחת מפני כל. סבבתי את כל הבית, חפשתי בכל פנותיו ולא ראיתי מאומה, ואז חשבתי, כי רק מפחד דמיון כוזב מת בן החזן. קרבתי אל הדלת, ומבין החרכים ראיתי אור נר, ואט אזני לשמוע, והנה הרב לומד בחדרו, ומדעתי כי הרב יתחלחל ויפחד ללכת לפתוח את הדלת, דפקתי שלש פעמים, כחק אשר שמו המהבילים לאיש חי, יען המתים הסכינו לדפוק רק פעם אחת, והנה שמעתי כי הרב קורא לאשתו; מערי! מערי! השמעת דפיקות בדלת בית הכנסת? הרבנית לקחה נר בידה ותלך עמו. שניהם קרבו אל הדלת, וישאלוני מי אתה. ואני עניתי „רבי, אל תפחד, איש חי אני", אבל מי אתה שאלני ברגזה, וכאשר הגדתי לו את שמי, לא האמין

ברגע הראשון, וישאלני איזה סמנים, ויצוה עלי לספר לו באיזה אופן נשארתי בבית הכנסת לבדי, ויחל לנסותני, וכה עצרני כעשרה רגעים או יותר, עד אשר פתח לי את הדלת, ויביאני לחדרו (יותר מחדר אחד לא היה לו), וכאשר הכירני ולא נשאר עוד כל ספק בלבו כי אני אני הוא, אז הגישה לי הרבנית כוס מים אשר שמה בה כף מלאה מלח לשתותה, ועל שאלתי מה יועילו לי מים מלוחים ואני לא צמאתי, דברה הרבנית התמימה על לבי, לאמר; שתה בני, שתה, יען זאת היא סגולה בדוקה ומנוסה נגד כל פחד פתאם, הודותי לה על טוב לבה, אכל היא אלצתני לשתות, ואחרי כן לקחה חוט דק ותקשרהו סביב צוארי ותשלחני לביתי, באתי אל הבית ואמצא את כל בני הבית נעורים, יען כלם רצו הנה והנה לבקשני, ובספרי להם את כל אשר קרני לא האמינו למשמע אזניהם. גם כזה לצאת חי מבית הכנסת, בחשך, ועוד יותר בליל מוש"ק, אשר אז יטבלו כל המתים במקוה קודם חצות הלילה, גם כזה לא יקרה בכל יום, ובכן הייתי לנס בפי כל משמרי הבלי שוא.

הרב ר' יחזקאל מת, ועל מקומו בא רב אחר, מבאלטרא־מאנץ, איש כבן שלשים וחמש, איש יפה תואר, לבוש בגדים נקיים, ומטיף דובר צחות, וכלם היו שבעי רצון מרכם החדש. אך לאכול לחם די שבעו לא נתנו לו, כחק הימים ההם, אחרי אשר די לו להרב כי בגן עדן יהיה מושבו ושם יתענג על רוב טוב, ועל כן נאלץ לקבל את שני תלמידי הרב הקודם. ואחי עוד הפעם תלמיד הרב. ואני שמתי עין על כל דרכיו והליכות אנשי ביתו. משכורתו היתה חצי רו"כ לשבוע. מלבד מס נרות של שבת. אך את משכורתו לא שלמו לו מקופת הקהל הריקה, ושמש בית הכנסת הלך בכל יום חמשי ובערב שבת לאסוף קשיטות לשכירות הרב, אבל מעטים היו הנותנים. השמש בשובו לבית הרב, הציג את הקופה על השלחן, למנות את מטבעות הנחשת. ועל פי רוב מצאו מעשרים עד שלשים קשיטות (גראשען. הקאפייקע טרם נודעה או, בכל מקום אשר מטבעות פולין היו ביד העם, ומטבעות רוסיא כמעט לא נראו או בכל הפלך), אך פעמים רבות לא הצליח השמש לחביא אוצר כזה, ויביא „בערלינקע" אחת (15 גראשען), ורק פעם אחת בא שמח וטוב לב, כי הביא אוצר גדול, 35 גראשען. הכנסת מס הנרות הביאה להרב, משש עד שמונה קשיטות לשבוע. בבקר

לא אכלו בני בית הרב מאומה, ורק את הטהיי שתו עד הצהרים. בעד הטהיי לא שלמו מאומה. כי בימי הקיץ הלכה חרבנית ושתי בנותיה הקטנות היערה מחוץ לעיר ללקוט מין עלה הנודע בשם „דריי בלאט", ואת העלים יבשו נגד השמש, וחעלים היבשים שתו במקום טהיי, וכן לקטו פקועות יער, ועוד חכנסת מיוחדת המציאו אנשים טובים בעד הרב, כי בחדשי כסלו וטבת, נסע הרב לכל הכפרים והישובים, וכל היהודים מחוץ לעיר ידעו, כי עליהם להעניקו בתבואת שדה או בכסף, והרב אשר היה לו ישוב גדול של יהודים סביב העיר היה איש מאשר, והצדקה הזאת כמעט לא נחשבה לנדבה, רק בתור חובה, יען תמיד באו „הישובים" אל העיר לשאול שאלות איסור וחתיר, או דין תורה, ובכן גם עליהם לתמוך ביד הרב. תחת אשר תושבי העיר משלמים לו משכרת כל השנה, ובשוב הרב ממסעו, הביא עגלה מלאה תבואות שונות ואיזה שקלי כסף, ואיזה ישובים טובי לב הביאו את מתנותיהם בעצמם, ביחוד בימי חנכה, וכן חשבו להם לחובה להביא מתן לחרב, השו"ב והחזן בבואם העירה להתפלל בימים הנוראים, ולולא זאת, על הרבנים בערים הקטנות היה למות ברעב. המנהג הזה נהגו גם הכומרים הפולאנים, גם המה נסעו לכפרים ויאספו תבואות וכסף פי עשרים מרבני היהודים, כי בעוד אשר בכל כפר ישב יהודי אחד, ישבו אכרים נוצרים למאות ולאלפים, והכומר אספם לבית התפלה וישחרם מוסר, וכלם הביאו לו איש איש כמתנת ידו.

בימים ההם חזקה גזרת המשלה על היהודים לקצר את בגדיהם, ולשלוח את בניהם לבתי ספר הממשלה. בערים הקטנות לא חשו לגזרות אלה, יען שם לא היו בתי ספר ואיש לא בא למוד אורך שלמותיהם. אך בערים הגדולות חוללו הגזרות מהפכה גדולה, היו אמנם איזה אנשים אשר נחשבו לחפשים בדת, אשר שלחו את בניהם לבתי הספר בחשק לב. בעוד אשר המון העם הלכו על אפם וחמתם, כי לא סוד גלוי היה, כי ניקאלאי הראשון החליט להסיר לב היהודים מתורתם ודתם, וכלם האמינו בזה אמונה אומן, ביחוד חרה להורי הבנים כי נאלצו לקצר את פאות ראשיהם, אף כי בכלל לא נראו פאות ארוכות בין היהודים בפלך קאוונא, ומכת החסידים לא נראה אף אחד בכל הפלך ההוא. והפאנאטיזם טרם שם

משטרו על חבל ארץ ההוא. עד כי בראסיין היו איזה בעלי בתים חפשים אשר לא בושו לעשן סיגארא בשבת ברחוב העיר ,מבלי פוצה פה נגדם. הנני זוכר כי הראו לי את הרוקח ה' חיימאן הולך לשוח בלב העיר ביום השבת ומקטרת בפיו, וכן היו עוד אנשים חפשים כאלה, אשר על זאת נקראה העיר ויהודיה בשם ,,אוכלי טרפות" וזאת היתה הסבה אשר קראו להמניד מקעלם לשבת בתוכם, בתקותם כי המוכיח הגדול ההוא יהפוך את לב החפשים.

נורא היה לראות עקת לב בני העניים אשר נאלצו ללכת לבתי ספר של הממשלה קצוצי פאה, ובגדיהם קצרים. וכל רואיהם קראו אחריהם מלא. לאמר, הלאה קרח! הלאה משומד קצוץ פאה, ועוד תוארי כבוד כאלה, ועוד יותר כבדה יד הגזרה על הנערים היתומים אשר עליהם היה ללכת שלש פעמים ביום לבית הכנסת לאמר קדיש, ובשום אופן לא יכלו לבוא בית ה' בהיותם קצוצי פאה, ועל כן עשו בערמה, ויתפרו שתי פאות בשני צדי הכובע, ובבואם לבית הספר, הלא הסירו את הכובע, אך ברחוב או בבית הכנסת לא יכל איש להכיר כי הפאות אינן טבעיות. ואיזה בני עשירים הלכו ללמוד בגימנאזיום, ובין החמון יצא הקול, כי בעד כל עבירה קלה ייסרום בשוטים, כמשפט בחיל הצבא בימים ההם.

בפרוץ מלחמת סעוואסטאפאל, פרץ הרעב בארץ. מצד אחד אספה פרייסען את כל תבואת השדה אשר מצאה ידה לקנות סביב גבולותיה, ומצד השני הכינה רוסיא כל מיני מכלת בעד מחנות צבאותיה, אשר ראינו תמיד עוברים דרך עירנו, והנני זוכר מחזה בלהות אשר חזו עיני, בעבור מחנה לא גדול. ויהנו לאורך הרחוב הארוך, ומשני עברים עמדו כמאתים איש, וביד כל אחד שוט ארוך אחד או שנים. וביניהם הוליכו שני אנשי צבא ערומים עד חציהם, וכל איש אשר בידו השוט הכה אותם על השת, ודמם נזל על רגליהם, ולואת קראו ,,סקוואזסטראי", אני ראיתי את המחזה הנורא הזה רק רגע, ולא יכלתי להביט עוד, ובלב דוי ברחתי מן המקום ואבך. בימי מחומת המלחמה והרעב חזק בארץ, ביחוד גדל המחסור בלחם, האופים היהודים אפו רק פעם בשני שבועות לחם דגן, וימכרו לא יותר מלטרא עד שנים למשפחה, אך כל אחד אשר מצאה ידו לקנות מן הדגן היה מאושר, כי בשלו

תפוחי אדמה קטנים וימעכום ויערבום עם המץ ויאפו בתנור, זזה היה הלחם אשר אכל העם. אבל לא כלם היו מאושרים להשיג זאת, מלבד אשר שבת כל מסחר. ומפעטערסבורת שמענו יום יום גזרות חדשות על ישראל. אם אמת היו כל הספורים, זאת לא ידע איש, אחרי אשר כתבי עתים לא נראו בגבול ישראל, והתלאה גדלה שבעתים בצאת החק לקחת נערים צעידים לעבודת הצבא. המלה „קאנטאניסטען" היתה לסמל בלהות, וכל איש חרד לגורל בניו. והמאספים (איזבארש ציקים) עמדו בראש אגודת „חוטפים". בכל מוצאי שבת התאספו בחדר הקהל הנשען לבית הכנסת, ושמה התיעצו את מי יקחו לצבא, ויפילו גורל על איש אחד אשר לו יותר מבן אחד, ואבות הבנים באו להתחנן על נפש בניהם, והיה האיש אשר מצאה ידו לשלם כפר נפש בנו, נאלץ לשלם כפי אשד שתו עליו. והעני, ידע רק לבכות ולהתחנן, ועל פי רוב שבה תפלתו ריקם. התקיפים העשירים היו בטוחים, כי החוטפים לא יהינו לגעת בבניהם, תמיד היה חדר הקהל מלא אנשים זנשים בעת האספה, זה בוכה וזה צועק. האחד מחרף את הרוצחים הגזלנים האוכלים למעדנים משד עניים, והאדון המאסף מדבר רכות ומתחנן כי לא יוכל להושיע, יען הוא עצמו הנהו כחומר ביד היוצו בכף הממשלה, ולא פעם אחת קרה כי הנשים באו לבית הכנסת ויפתחו את ארון הקודש, זבלב קרוע ובקול בוקע חלוני רקיע צעקו ותבכינה כי ישלח להן אלהי ישראל עזרתו לפדות את בניהן מכף הגוים, ותקללנה את המאספים והחוטפים קללות נמרצות, ולקול צעקותיהן באו אנשים מן הרחוב לראות במחזה קורע לב, ומחזות כאלה לא חסרו כמעט בכל יום בעת התפלה בבקר ובערב, והחוטפים נזהרו לבלתי בוא לבית ד', בדעתם כי כלם מביטים עליהם בעיני בוז וקצף. אחרי כל אספה בשוב הנאספים לבתיהם בחצי הלילה, נערכה „סעודה" בחדר הקהל, או בבית המאסף, וראש מאכלם היה אוז צלוי, ויין שרף ושכר לרוב, אכלו שתו וישכרו מדם אחיהם האמללים, ושמם היה לאלה ולקללה בפי כל העם, ובבואם לבית הכנסת בשבת ומועד לא נקראו לעלות לתורה, וירחיקום מכל דבר שבקדושה, ואם ימות אחד מהם, קללו זכרו, ואיש לא הלך אחרי ארונו, ויהיו כמוחרמים בחייהם ובמותם. כאשר ראום הולכים ברחוב שנים שלשה

יחדו, הלכו אחריהם מרחוק לראות לאיזה בית יסורו לחטוף את הבנים, ואם ידעו אנה פניהם מועדות, שלחו להזהיר את בני הבית כי יסתירו את בניהם, אך מה נורא היה המחזה כאשר מצאו את הנער אשר בקשו בבית אביו, ובהתנפלם על הנער, החלה המהומה, ההורים התאבקו עם החוטפים, הילדים הקטנים בכו ויצעקו. השכנים מסביב נאספו לראות יד מי תגבר, אבל כלם פחדו להתערב במהומה כזאת, מפחדם לבניהם המה, נחוץ לדעת כי בערים הקטנות לא היו שוטרים ולא פאליציי ולא פקידי הממשלה, מלבד נוצרי אחד אשר נשא משרת „קלוצוואיט", ומשרתו היתה להביא במאסר את כל עושה עול. יהיה גנב או רוצח. בית כלא לא היה לו. ואת רגלי התוטא שם בסד עץ עב, ובאמצעו חור רחב כעבי רגל איש, עשוי משני גזרי עץ, ובתוך בין שני הגזרים שמו את הרגל, ועל שני קצות העצים שמו חחי ברזל, והחוטא ישב בבית הפקיד הזה עד אשר הוליכוהו לעיר פירת המחוז. אסור כזה נאלץ לשבת תחתיו תמיד, מבלי אשר יכל להניע רגלו, ובעד חמא קל, שלם האסיר עשרים או שלשים גרה, ויצא לחפשי, ונערי בני ישראל אשר נלקחו לצבא ישבו באופן כזה בבית הקול־צוואים, או בבית המאסף עד אשר נאספו מספר ידוע עשרים או יותר, ואז נשלחו בעגלה לבירת המחוז או הנוף עם שומרים סביבם. אפס, על הגדולים אשר נלקחו לצבא שמו ככלי ברזל על רגליהם, ולפעמים אסרו שני אנשים זה לזה בכבל אחד, ותמיד ראינום ברחוב הולכים ומצלצלים בכבליהם, וממלאים שחוק פיהם על הכבלים אשר ברגליהם, ביניהם היו כאלה אשר מכרו את נפשם ברצונם החפשי ויקבלו כסף מאת המאסף או מאיש אשר עליו נפל הגורל לצאת בצבא, ואותם קראו בשם „אחאטניקעם" (מתנדבים), ונקל להבין כי לא בני אצילים היו, ובלכתם ברחוב באו אל החנויות ויקחו להם סחורות מכל אשר בחרו חנם, וכלם פחדו מפניהם כמפני שדי שחת, יען כלם ידעו כי איש לא יעמידם למשפט, ואם הכו את איש, נשא האיש את מכאוביו בדומיה „לית דין ולית דיין". ועל פי רוב ברחו מעיר אחת, ויבואו לעיר אחרת, ושם מכרו את נפשם עוד הפעם ועוד הפעם, ולפעמים הלך שומר יהודי אחריהם מרחוק, אבל תמיד נזתר לבל יקרב אליהם, בדעתו כי יכוהו שוק על ירך. איזה פעמים ראיתי כאשר באה

עגלה להוליך את הנערים האמללים לבירת המחוז (אויעזר) והמון רב נאסף סביב העגלה, ובכל עת אשר הביאו את הנערים, והתורים השכולים הולכים אחריהם הלוך ובכה. ולקול יללת הנשים בכו כל הנאספים, עד כי קרעו גם לב אבן, כל ההורים הביאו עמם צרורות ומלתחות בעד בניהם, ובשבת הנערים על העגלה, השביעום ההורים כי ישארו יהודים למרות כל עמל ותלאה, והנערים קמו על רגליהם וישבעו בשם ד' כי נכונים המה למות, ולעולם לא ימירו את דתם. אחרי אשר כלם ידעו כי ישלחום לפנים רוסיא בין הנוצרים, ויאלצום לאכול טרפות ולחלל שבת ומועד. לכלם נתנו סדורי תפלות ותפילין, וליודעי ספר נתנו ספרי תנ"ך. ואמנם רבים מהם קדשו שם ה' ולא אכלו טרפות אף כי הכו מכת מות, אך גם רבים המירו דתם, ויתערבו בגוים. אחרי זמן רב ראיתי איזה מהם אשר שבו לבתיהם, מהם אשר כחשו כי קבלו עליהם דת עם זר, אף כי לא ברצונם הטוב, ובכלל רק מעטים מאלה שבו לבתיהם במשך הימים, וכמעט כל ההורים לא ידעו אחרית בניהם, אבל זאת ידעו כלם, כי הרוב הגדול מכל האמללם האלה מתו מעצר רעה בידי אדוניהם האכזרים, אחרי אשר כלם נתנו על ידי אכרים להיות משרתים, וכאשר גדלו, אז נלקחו לעבוד בצבא, אך טרם גדלו נכרתו רבים מארץ החיים.

התועבה הנוראה הזאת השאירה כאב אנוש בלב כל עם ה' יושב רוסיא. תועבת ממשלת ניקאלאי הראשון מצד אחד, ורתם שחור על „הקהל היהודי" בערים הקטנות מצד השני, והשמות "איזבארשציק„, או "רעקרוטען חאפער„(חוטפים צעירים לצבא) נשארו לחרפה וקלסה ולדראון עולם. בימים הרעים ההם, שמענו ספור נפלא בפי כל היהודים, כי אליהו הנביא התחפש בלבוש הקיסר, ויבוא לתא הסופרים במיניסטעריום, ויצו לתת לו איזה כתב נורא מלא גזרות נגד היהודים. ובקראו את הכתב, קרעהו לגזרים ויצא בחרי אף, ואחרי עבור זמן לא רב, בא הקיסר, וידרוש כי יתנו את הכתב על ידו לחתום עליו. והסופרים או המיניסטרים השתאו לבקשתו, כי הגידו לו, כי הוא עצמו קרע את הכתבים. והקיסר השתומם למשמע אזניו, בדעתו כי לא היה במקום ההוא, ולא קרע את הכתבים, ואחרי אשר שמע מכל הפקידים, השרים

והמשרתים, כי כלם ראוהו, וכלם ראו בקרעו את הכתבים. אז הבין כי מאת ד' היתה זאת, ויבטל את הגזרות. ורבים האמינו אז באמתת הפלא הזה, אך זה לא כבר, אחרי עבור כחמשים שנה מן היום ההוא, קראתי את הספור הזה באריכות במכתב עתי אשכנזי. ואחרי כן הוגד לי כי נדפס גם בשפת רוסיא, אך לא ראיתיו.

בימים ההם. (השנה לא אזכור) קרה מקרה נורא בראסיין. כי ביום כפור בערב לעת תפלת כל נדרי, באה הפאליציי עם ששה זענדארמים לבית הכנסת הגדול בלב העיר, וטכלי אומר ודברים לקחו את הרב הגאון ר' משה'לע צייטלין וישלחוהו בכבלי ברזל. פחד אלהים נפל על כל המון המתפללים, והשמועה פשטה בעיר ברגע ההוא, וכלם השתומטו לתועבה כזאת, בדעתם כי רב וגדול בישראל לא עשה כל עול לאיש או להממשלה, וביום המחרת כבר ידעו כלם יד מי היתה במעל. שני יהודים עשירים. ה' יוסף פריים, (שם השני שכחתי) היו שונאי הרב אשר עוינו אותו, והם המה אשר הכוהו בלשון לפני הממשלה. אך כעבור איזה ימים, נודע בעיר, כי הרב הובא לעיר פלונגיאן אשר היתה מקום מושב הגאון ר' יהושע העליר. אבל הרב צייטלין לא האריך ימים אחרי בואו שמה, והמלשינים יוסף פריים ומשנהו מתו בשנה ההיא, ועל דברת ההמון באה עליהם קללת הרב אשר קללם טרם הוליכוהו מראסיין, כי לא יחצו ימיהם, והאנשים ההם היו צעירי ימים, עשירים גדולים וחפשים בדת.

בווידוקלע, עיר קטנה, בעלת מאתים משפחות יהודים במרחק 14 וויערסט מראסיין חזק הרעב מאד. תושבי העיר היו תמיד כלם עניים ואביונים. ומה גם בימי מהומת המלחמה, והרעב הכללי, אשר ערכו מספר המתים ברעב לשלשים אלף נפש בפלך קאוונא, ראיתי מחזה נורא אשר הפיל חתת אלהים על כל העיר הקטנה ההיא. בבית קטן ודל ישב איש יהודי בעל לאשה ושלש בנות, ר' צבי חיים. האיש היה יודע ספר והרד לדבר ד' אשר לא רבים כמהו, וכלם חשבוהו לצדיק תמים בכל הליכותיו. הוא לא היה חיט אומן, ולא ידע לתפור בגדים יפים בעד אנשי העיר, וכל מלאכתו עשה רק בכפרים בין האכרים. מנהגו היה לעזוב את ביתו ביום ב' בבקר, שק ארוך על שכמו, ובו כל כלי מלאכתו. טלית ותפלין, סדור תפלה

ותנ"ך. ובכל ימי השבוע הלך מכפר אחד למשנהו, ויתקן את בגדי האכרים או תפר להם חדשים. ובמחיר מלאכתו נתנו לו מעט דגן, תפוחי אדמה ועוד איזה יבול האדמה. ולפעמים השיג גם איזה אגורות נחשת. וביום החמשי בערב או ביום הששי בבקר שב לביתו עם שק מלא תבואה על שכמו, ותמיד הלך רגלי. ובשובו לביתו רחץ את פניו וישב ללמוד, וכן בלה עתו בתורה בכל עת שבתו בביתו, כי לא הלך לבתי זרים לבלות את עתו, ואשתו העניה האמללה לא התאוננה על דלותה, ותהי שמחה בחלקה, ותכבד מאד את בעלה הישר באדם. ויהי בימי הרעב, ונוסף על כל התלאות, היה בחורף ההוא קר גדול ונורא. עצים להסיק אמנם כזול היה, אך הכסף היה יקר מאד. האשה האמללה עם בנותיה לא נראו בחוץ שנים שלשה ימים, והשכנים חשבו, כי לרגלי הקר הנה יושבות בבית מאין שמלות להן להתראות ברחוב. אך ביום הרביעי, באה אחת השכנות ותדפוק על הדלת, ובראותה כי אין פותח, קראה לאיזה אנשים אשר שברו את הדלת, ולחרדת כלם נמצאה כל המשפחה מתגוללת על קרקע הבית, — כי מרצפת קרשים לא ידעו אז רק בבתי עשירים, — ובכל העיר ההיא ידעו רק בית אחד אשר בו רצפת קרשים, הוא בית הפקידות בעד הכפרים, המשפחה האמללה ההיא מתה ברעב ובקר, והאם האמללה לא הגידה לאיש ולא בקשה חסד או נדבה. והמשפחה הזאת לא היתה היחידה במינה, והקהל העני לא יכל להושיען, כי לא היה ממי לבקש נדבה או עזר.

קרבו ימי חג המצות, והעם לא ידע מה לעשות, ומאין יבוא עזרם, אבל האלהים הטוב ראה בעני עמו, וישלח להם עזרתו, אף כי לא ממקור טהור.

ליפקע גנב

ליפקע גנב נודע בכל פלך קאוונא, וגם בקורלאנד. כלם ידעו את שמו. ליפקע ועוד לו שלשה אחים במכחר ימיהם, היו בני השוחט לפנים בעיר ווידזקלע. וכל ארבעתם היו כלם גנבים, והגנבה והשד היו משלח ידיהם, כל מלאכה אחרת לא ידעו. וליפקע הצעיר בהם היה להם לראש ומנהל. הוא היה גם יודע ספר, חכם לבב ובעל מזג טוב. בעיר מושבו לא גנב

מעולם מאומה, וכל תקפו וגבורתו הראה על גבולות פריי־
סען, סביב העיר שאוועל ויאנישאק וקורלאנד, אבל לא
הסתפק בשלשלת אהיו לבד. כי התלקטו אליו חבר נגבים
מערים אחרות והוא היה ראש לכלם. ליפקע אהב מאד את
„הפריצים" הפולאנים ותמיד בקר את היכליהם, או בידעו
כי אחד מהם נוסע בדרך במרכבה כבודה רשומה לארבעה או
ששה סוסים יקרים, יצא לקראתו ויקבלהו בזרזעות פתוחות
כראוי לאציל פולאני, את הכסף והסוסים לקח לו בכבוד גדול,
ועל האציל צוה ללמד את רגליו ללכת, אחרי אשר לא ילד
קטן הוא ללכת ברגלי זרים. וכסף מזומן, הלא נחוץ לו יותר
מלהפולאני העצל. לו אשה ובנים לפרנס, לו קרובים עניים
אשר עליו לתמכם. ובכן התודע לאצילים רבים, ולפעמים
בפגשם אותו בדרך. נתנו לו את כספם מרם בקש, למען ילך
לו ולא יפריעם ממסעותיהם. ליפקע כבואו לאיזה עיר, לא
התמהמה לבקר את הרב, השוחט, הדיין וכל „כלי הקדש"
ולכלם נדב ביד רחבה, ויחשבוהו לעשיר גדול, ובלעדי
אגיד, לוא ידעו מי הוא לא לקחו מידו מאומה, אך ליפקע ידע
תמיד להתחפש לאורח הגון. פה בא לאמר „קדיש" כי אבל
הוא, ובעיר אחרת „יאהרצייט" או קרה לו גם, ועליו להודות
לאלהים חסדו, ומדוע לא יאציל מטובו ליראי ד'. ובכן ידעו
כלם כי ביד אחת יקח מכים העשיר, ובשניה יתן לכים העני.
וכן עשה גם בפעם הזאת בעת הרעב. ובידעו כי קרבו ימי חג
המצות, ואין כל תקוה לבני עירו להשיג מצות לפסח, וכל
צרכי אכל יקר למצוא. ואחיו ירעבו בפסח. ויחם לבבו לגורל
העניים. וביום בהיר אחד קודם החג, הביא כעשרים עגלות
אכרים מלאות בר וחטים, קמח סלת ותפוחי אדמה, ועוד
איזה תבואות השדה, ויצינן ברחוב, ויקרא אל העם. כי יבואו
איש איש בשקו, וימלא את השקים בכל מיני מכלת, וכן חלק
את כל התבואות חנם אין כסף, מלבד אשר השאיר לבני ביתו
ובית אחיו. ותהי שמחת כל העם גדולה, ולהרב ומשרתי
הקהלה שלח מכלת ביד נדיבה, וכלם חשבו כי קנה את כל
אלה בכספו, אחרי אשר לא יתכן היה להאמין, כי יביא
גנבות לרחוב העיר, ויחלקן בלי פחד לעיני רואים. וכלם הודו
לאלהים חסדו, ולליפקע גנב הנדיב הנודע בטוב לבו וידו

הפתוחה, אשר מעולם לא נגע ברכוש עניים, ומה גם רכוש יהודים.

בבית ליפקע אשר ירש מאביו, גרו כל אחיו ובעל אחותו, חמש משפחות. הבית עמד על ראש הגבעה באמצע העיר, אשר הכילה רק רחוב ארוך אחד, מצד אחד במורד הגבעה עמד בית מלון לאורחים ומרזח לאכרים בשם „פאקאלנע", קנין האציל „סטאנעוויץ" אשר ישב בהיכלו כשני וויערסט מן העיר. שטאנעוויץ היה עשיר גדול, לו שדות וגנים. בתי מחנה בתי מלון הרבה, ועל כל נחלותיו ישבו רק יהודים אשר שבעו רצון ממנו, כי איש טוב היה וכל מסהריו עשה רק עם יהודים. האכרים הליטאים „הזמודים" היו עבדיו, מספרם כארבע מאות משפחה, וכנהוג בימים ההם, בימי הקיסר ני־קאלאי הראשון. בין כל עבדיו, ככל עבדי אצילי פולין אחרים לא נמצא אף אחד יודע ספר. ופולאנים חפשים, מלבד האצילים, היו מעטים בחבל ארץ ההוא. וגם אומנים בעלי מלאכה נוצרים לא נראו בכל הפלך. כי על כן נשארו „המלאכה והספר" רק בידי היהודים, ובלעדי היהודי לא יכל האציל לחיות אף יום אחד, ועל כן נאלץ האציל לחיות בשלום עם היהודים,

בשביעי של פסח לפנות ערב ראינו המון אכרים נאספים סביב המלון הנזכר, ויהי הדבר לפלא, כי במשך שעה או שתים נאספו כמאתים איש, מהם אשר מלאו את בית המרזח, והנשארים עמדו או שכבו סביבו, ולא דברו דבר, אך למחרת היום בבקר, אחרון של פסח. ראינו המון אכרים באים מכל עבר ופנה, וכלם חנו במורד הגבעה. ובמשך שתים שלש שעות עלה מספרם עד אלפים איש, וכלנו השתוממנו למחזה הזה, אך איש לא ידע על מה נאספו הנה, והנה בא רץ רוכב על סוס וישמיע בקול רם באזני האכרים כי עליהם לעלות על הגבעה ולתפוש את ליפקע גנב, וליפקע יצא מביתו בלוית אחיו ונשיהם ובניהם ויאספו גל אבנים, וליפקע עצמו נושא גרזן גדול וחד בחגורתו ומחכה כי יתגרו בו מלחמה, ואכר צעיר אחד קרא לאחיו „הלא תבושו ותכלמו! אתם הלא מספרכם עולה לאלפים איש, ואתם תפחדו מפני יהודי אחד! בואו נא אחרי ונתפשהו כרגע". ובדברו נסה ללכת לעלות אל הגבעה. וליפקע קרא אליו „עלה נא הנה, ואני אברית את

ראשך בגרזן ברגע אחד, ויחל להמטיר עליו ועל הגלוים אליו מבול אבנים, וכאשר נסו עוד רבים לעלות הגבעתה, עזרו אחי ליפקע על ידו, וימטירו אבנים אין מספר, ובני ביתם לקטו ויביאו עוד אבנים, וכן להמו כשלש שעות. ואיש מהאכרים לא נועז לסכן את נפשו לעלות על הגבעה, ופתאם רץ אחר רץ הגיעו במלאכות האצילים, ויהלכו אמים על האכרים בשם אדוניהם, כי אם ישובו לבתיהם וליפקע לא יתפש בידם. אז ייסרום בשוטים, מאה או מאתים לכל אחד. הפחד הזה אמץ את לבבם, ויהינו לעלות, עם רב מאוד, וליפקע עזב את המערכה בהוץ. ויעל אל הגג אשר עשה בו איזה חורים גדולים. והוא ואחיו החלו להמטיר אבנים על האכרים אשר נאספו סביב הבית, וימחץ ראש וקדקר. רבים מהם ברחו או עמדו מנגד, ולא עשו מאומה לתפשו, עד לפנות ערב כאשר כלו כל האבנים מן הבית, אף כי בני ביתו נתצו את כל התנורים. וליפקע נעלם פתאם, ורק אז נגשו האכרים אל הבית וישברו את החלונות והדלתות, ויבואו אל הבית, ואחרי אשר הפשוהו זמן רב מצאוהו שוכב בבור אשר בו ישמרו תפוחי אדמה, ויושיבוהו בעגלה ושמונה איש ישבו סביבו להוליכו לבית האסורים בראסיין. אשתו ובניו החלו לבכות, והוא נחמם, כי ביום מחר בערב ישוב אליהם, וכן היה, כי למחרת היום אחרי הצהרים כבר היה בביתו, ויספר, כי האכרים מסרוהו לפקיד בית האסורים, וישובו לבתיהם, והוא הגיד להפקיד, כי הוא עצמו שכר את האכרים לשמרו בדרך מפחד שודדים אשר חשבו עליו רעה, ולהביאו בטח לראסיין, ולמסרו לבית האסורים. יען שם יהיה בטוח בחייו. והפקיד נתן לו מקום ללון, ובבקר נתן מתנה להפקיד 15 רו"כ, וישלחהו בכבוד, כראוי לנדיב לב כמהו. אך האצילים הפולאנים לא יכלו לשבת במנוחה, כל עוד אשר ליפקע הוא חפשי, ויערימו סוד יחדו, וילכו לראסיין ויבקשו מאת הממשלה להביא את הגנב. ואחרי עבור שני שבועות, בא אחד מפקידי הפאליציי בעגלה עם איזה זענדארמים, וכחצות הלילה התנפלו על ביתו, ויאסרוהו, ויוליכוהו לראסיין, ושם יצא משפטו להאסר למשך שש עשרה שנה, אך לא עברו איזה ירחים, והנה שמענו כי ליפקע נתפש בראש שלשים שודדים על גבול קורלאנד, ויוליכום לשאוועל. ואחרי אשר היה אסור שנה

תמימה יצא לחפשי, והממשלה נתנה לו משמרת שומר גבולות פריסען נגד מבריחי מכס הגבול. ולפי הנשמע עשה את מלאכתו באמונה, רק התאמץ שלא יעשה רעה ליהודים.

מני אז עד היום, זה יותר מששים וחמש שנה, לא הייתי בעיר ההיא. אף לא שמעתי את שמעה, ולא ראיתי אף אחד מתושביה.

הישיבה

משנת תרט"ז — תרי"ז למדתי בראסיין בלוית עוד שלשה תלמידים אצל המלמד מקעלם אשר יצא לו שם למדקדק ובקי בכתבי הקדש, ופעולתו אמנם היתה גדולה על תלמידיו אשר אהבוהו כלם, ואהרי כן מלך עלי לבי ללכת בלוית אחד מחברי ללמוד בעיר קראו אשר בה היתה ישיבה מפורסמה, ושם העיר נודע לתהלה לרגלי רבה הגאון הנאור ר' יאנקעלע קראזער, ולי קרוב למשפחתנו הדיין ר' שלמה, שם למדתי בישיבה ואהי לחבר להנער אפרים בן הרב בישיבה ההיא. וידבר על לבי ללכת להתפלל יום יום לבית אביו הרב, אשר היה לו מנין תמידי בביתו כל השנה, מלבד הימים הנוראים. ותהלוכות הרב מצאו חן בעיני ואהבהו. הוא לא היה קנאי ולא לבד כי לא התנגד ללמודי חול, אך גם הודה בפה מלא, כי נחוץ לדעת שפת המדינה וידיעות העולם. ולרגלי זה יצא לו שם גדול בארץ, עד כי ידעו כלם, כי הנענעראל גובערנאטאר מווילנא (נאזימאוו?) כבדהו מאד, ובכל עת מצוא דבר נחוץ בעניני היהודים, קראהו לבוא לווילנא. בעניני הדת לא היה מחמיר. פסקיו היו קצרים ונמרצים, כן בדיני איסור והיתר וכן בדין תורה בין עברים נצים. ופעם אחת ראיתי, בבקר ערב סכות אחרי התפלה, והרב היה עוד לבוש בטליתו, והנה באו שלשה יהודים ויעמדו אצל הפתח, ולא נועזו ללכת הלאה. הרב נגש אליהם וישאלם לחפצם. האחד ענה כי באו לדין תורה. והרב שאלהו „הגידה נא לי מה הוא היום?" האיש הביט עליו כמשתומם לשאלה כזאת, ויען. „היום הוא יום ד'". — הרב קצף מאד, ויצעק בקול גדול „פויער (אכר)! הלא שאלתיך מה הוא היום! ואתה התחשוב כי אינני יודע כי הוא יום רביעי!?" — שלשה אלה נצבו כמו נד מפחד צעקת הרב, ולא ידעו מה לענות. אחרי עכור איזה רגעים, ענה אחד מהם „היום הוא ערב סכות". — אכר! צעק הרב, אם ערב סכות היום, מה ליהודי לעשות ביום הזה?

— „יהודי עושה סוכה וקונה לולב ואתרוג ומכין צרכי החג". — — אם כן הוא, ענה הרב. לכו נא אכרים לבתיכם. עשו סכות קנו אתרוג ולולב ושמחו בחג. ואחרי החג תבואו

אלי לדין תורה. והאנשים יצאו דחופים ומבוהלים כמו מלאך ד' דחפם.

בישיבה אשר למדתי, היו שלש כתות. קטנים, אמצעים וגדולים. בראשית בואי כאשר בחנני ראש הישיבה, ר' משה'ל האנעם, הושיבני בין הקטנים. כי הייתי אז כבן עשתי עשרה. אך בעוד מעט העבירני לכתת האמצעים, וזכותי עמדה לי יען הייתי מתמיד בלמודי, וגם נודע לכל בני הישיבה כי הנני בקי בתנ"ך. ראש הישיבה הגיד את השיעור בכל יום בעד כתה אחת. ולפעמים גם שתי פעמים ביום. מספר כל בני הישיבה עלה למאה ועשרים. וביום הששי לא הגיד כל שעור בתלמוד, וילמוד רק כל פרשת השבוע, לכל בני הישיבה יחדו. אבל מן הגדולים לא באו ללמוד רק מעטים. בהיות ביניהם בני שמונה עשרה או יותר. ואני בשמעי פעם אחת את הפרשה ותרגומה מפי ראש הישיבה, ואבוז בלבי ללמוד חומש, אשר חשבתי כי הנני יודע יותר מראש הישיבה עצמו. ולא יספתי עוד לבוא לשמוע את השעור הזה. ויהי אחרי עבור שנים או שלשה ירחים, פעם אחת ביום הששי, טרם התלקטו בני הישיבה סביב השלחנות, ראני ראש הישיבה. וישאלני מדוע חדלתי משמוע למוד פרשת השבוע, ואני עניתיו, כי אינני חפץ לבלות שלש שעות לבהלה, יען הנני יודע את החומש יותר מכל בני הישיבה. ועל דברי אלה אשר חשב לעזות. ענה ואמר; זאת היא גאוה נפרזה, ולא לבן ישיבה להיות נער שובב (שייגעץ). והנני מצוה עליך לבוא לשמוע את השיעור. ואני חשבתי לי זאת לחלול כבודי, והחלטתי לבוא לשמוע, אך להלאותו בשאלות על כל מלה ומלה, להנקם ממנו, וכן עשיתי. פרשת השבוע היתה „בשלח" ראש הישיבה למד תמיד כל פסוק עם רש"י, ובכל מקום אשר פגש איזה מלות הנוגעות לדקדוק, פסח עליהן. ואני החלותי לשאול שאלות בכל רגע, והוא נאלץ לענות. אם היו כל שאלותי טובות או נבערות לא אזכור כעת. אבל אני הן שאלתי רק למען הרעימו, עברו כשתי שעות עד אשר הגיע לפסוק, עוי וזמרת יה, ובלמדו את הרש"י, פסח איזה שורות הנוגעות לדקדוק השפה. ואני קראתי; רבי! הלא פסחת איזה שורות, והוא ענה; „זה הוא דקדוק ואין לומדים דקדוק", ועל תשובתו זאת עניתי; ואם לא נלמד הן לא נדע לעולם. והרבי ענה עוד הפעם

בקצף קל „כאשר תזקן תדע". ובשמעי את המענה הזה, לא יכלתי להתאפק. ואען ואומר; רבי! הלא זקנת ולא תדע! כל הבחורים הביטו עלי בתמהון, אך איש לא דבר דבר, רק הרבי ענה; לך לך מזה, ולא תוסיף לבוא לשעור החומש! עזבתי את מושבי, ואהי בעיני כמנצח. אבל נקוטותי בפני, כי דברתי עזות נגד מורי, והוא תלמיד חכם וראש לישיבה גדולה, ומאד חרה לי על פחזותי, ואחליט בלבי, לבקש סליחתו, וכן עשיתי, והוא לא שמר לי עברתו כל ימי היותי בישיבתו.

החיים בישיבה. לא דבר כבד הוא לתאר עתה מצב הישיבות לפנים בצבעים שחורים, לפי השקפת המאה הזאת. אפס לפי השקפת הדור ההוא ומצבו בחיים אז, היה הדבר פשוט, ולא יתכן היה לחיות באופן אחר. בחורי הישיבה לא כלם היו בני עניים אשר הוריהם לא יכלו לתנכם. רבים היו בני „בעלי בתים", ולפעמים גם בני עשירים. כל נער אשר ידע בנפשו כי נפשו חשקה בתורה, והמורה העיד עליו כי יהיה „למדן" או רב, החליט ללכת לעיר נכריה, במקום אשר לא יראה את הנערים חבריו, ולא ישעה בדברי הבלים ובשחוק ילדים, ואיש לא יפריעהו מלמודו, וילך בלב בטוח כי אחרי עבור איזה שנים ויהיה ללמדן או רב, ועל פני כל העם יכבד. ואבותיו הבטיחו לו משען כסף, ולא עליו לחכות לחסדי זרים „לאכול ימים". נער כזה ראה כי בבית הוריו יבואו בחורי ישיבה לאכול, יום, יומים ויותר בכל שבוע. ואבותיו שבעים רצון כי מצאה ידם לתמוך ידי לומדי תורה. ונותנים את לחמם בחפץ לב לבחור מהישיבה, וכלם מביטים על הבחור בכבוד, לא כעל נער עני אשר יתנו לו נדבת חנם. ומה גם אם נודע כי „הבחור" הוא למדן מופלג בתורה, או מתמיד בלמודו, כי אז גדל כבודו שבעתים, ותחת זאת, היה לחרפה לנער אשר נשאר תמיד בבית הוריו, וזה היה לו לאות כי לא יצלח ללמודים, ורבים שלחו את בניהם לישיבות בערים אחרות, אף כי לא צלחו באמת לכל למוד, ורק יען לבל יאמרו כי בניהם ישארו בורים, והאמות ביחוד לא יכלו שאת חרפה כזאת, ואם נודע להן כי בן ר' יאסעל או האצקיל שב מן הישיבה בפחי נפש כי לא קבלוהו מחוסר דעת התורה, ראו בזת חרפת עולם, ולא מקרה יוצא מן הכלל היה, כי בעמוד הבחור לבחינה, וראש הישיבה מצא כי לא יכשר ללמודים. וענה ואמר אליו; בחור!

שמע נא לעצתי ולך לך ללמוד איזה מלאכה המחיה את בעליה, יען לעולם לא תהיה למדן. ולמה תבלה עתך ללא הועיל, ותהיה רק למשא על אנשים זרים להאכילך, והוריך לא ישמחו בך. כאלה קרה פעמים רבות, ולא דבר חדש היה, כי גם באמצע הזמן, בראות ראש הישיבה איזה בחור המבלה את עתו חנם ולא יתמיד בלמודו כי יוכיחהו על פניו, ואם לא הטיב דרכו פעם ושתים, גרשהו מהישיבה, ובחור כזה לא יכל לשוב לביתו מחרפה, ונאלץ לנוע מעיר לעיר למצוא מנוחה, ועל פי רוב באיזה עיר קטנה אשר אין בה ישיבה, ונאלץ לשבת גלמוד וללמוד בלי כל מורה. אך על פי רוב היו כאלה רק בחורים גדולים. והקטנים, הלא ידעו, כי אם ישובו לבית אבותיהם באמצע הזמן, ישבעו חרפה על כל מדרך כף רגל, ועל כן התאמצו שלא יאלצו לעזוב את הישיבה, ובכלל לא שמעתי מעודי, כי בחור מישיבה יעזוב את התורה וילך ללמוד איזה מלאכה, אף כי המלאכה בכלל לא בזויה היתה, כאשר ספרו לנו איזה סופרים חדשים. מלאכה בזויה היתה אמנם, רק מלאכת חייט ותופר נעלים. ולא המלאכה מצד עצמה, רק מצד בעליה. בחורי הישיבה לא למדו ימים רבים בישיבה אחת, ותמיד נעו מישיבה לישיבה. כל אחד חשב כי הישיבה האחרת טובה מזאת, ושם בעיר האחרת יכבדו את הבחורים יותר, או ראש הישיבה הוא איש טוב וגדול בתורה, ועוד סבות כאלה, ובחורים בעלי כשרון הלכו לישיבות סאלאנט, קראטינגא ופאלאנגען, אשר לפי הנשמע לא קבלו שם רק "עלוים" ורבים השיגו „סמיכות" או „התרת הוראה". ובחור כזה אשר תעודה כזאת בידו, חשב את עצמו למאשר. יען הסמיכה היתה קץ מטרתו. עם סמיכות בכיסו נקל היה לו להתחתן בבת איזה עשיר או בת איזה רב. ובמשך הימים השיג משרת רב באמת, ומה מאושרים היו ההורים אשר בנם שב מן הישיבה עם תעודה כזאת, וכלם שמחו עמהם ויקנאו בהם, ולעזנג נפשם אין קץ. המוסמך בשזבו לבית אבותיו, היתה ראשית מעשיו לבקר את רב העיר להשתעשע עמו בדברי תורה, ואם מצא חן בעיני הרב, והרב העיד עליו כי יהיה לגדול בישראל, אז על כפים נשאוהו, ושדכנים סבוהו כדבורים, וכל אחד הביא לו אוצר או אושר, נערה יפיפיה, בת עשיר, או בת תלמיד חכם עם כל המעלות שמנו החכמים השדכנים,

השותפים של הקדוש ברוך הוא, ורבים הצליחו, כי נשארו אביונים עד יומם האחרון. וכל אשרם היה, כבודם. אבל טעות גדולה טעו הסופרים אשר תארו את הישיבות ובחורי הישיבות בצבעים שחורים, באמרם, כי נשפל גאון האדם, יען הבחורים נאלצו לחכות לחסדי זרים „ולאכול ימים". ראשונה יען רבים היו אשר לא ראו שלחן זרים רק משבת לשבת, וכל השבוע קנו להם איש איש את לחמו. בהיות די כסף בידם מבית הוריהם, רבים אמנם היו אשר סבלו באמת תרפת רעב יען לא חפצו ללכת לאכול על שלחן זרים, מבתי נכבדי העם שלחו יום יום מאכלים מבושלים להישיבה בעד אלה אשר לא ראו תבשיל או בשר כל ימי השבוע. ובעל הבית אשר לא הועיד את אחד מבחורי הישיבה לשבת ומועד, נחשב לבור ובזוי עם. כי איך יתכן לאיש נכבד לשבת אצל שלחן מלא דשן מבלי אורח תלמיד חכם או בחור מהישיבה, ועם מי ישתעשע בדברי תורה? ואין אחד כמעט אשר נועז לבזות את הבחורים, ועוד יותר מזה, כי כלם ידעו, וביחוד אלה אשר באו תמיד להתפלל ערב ובקר וצהרים, וראו כי בחורי הישיבה אינם בבית המדרש בעת התפלה, ומתי התפללו? אף כי היו גם מתאוננים אשר התמרמרו על ראש הישיבה או המשגיח, כי לא יחושו לתפלת בחורי הישיבה. וגם היו ראשי ישיבה כאלה, אשר אמרו בפה מלא, כי לא יחושו לזה, כל זמן אשר ילמדו הבחורים בהתמדה, כי תפלתם איננה עיקר בעיניו.

בחורי הישיבה לא נפל רוחם אף אם „אכלו ימים", יען ידעו כי בבית הוריהם יאכלו בחורים זרים אחרים את חלקם המה, ואם כן, הן לא נדבת חנם המה מקבלים, הבחורים אשר נעו מישיבה לישיבה הכירו את העולם וחוג מבטם התרחב, תחת אשר הנער אשר ישב תמיד בבית הוריו נשאר במצב הקפאון, ובא האות, כי רוב בחורי הישיבה למדו גם לשונות העמים, ורבים מהם עזבו את התורה וילכו ללמוד מדעים שונים, והם המה אשר הפיצו את ההשכלה בין העם ראשונה. אם קרה מקרה, כי איזה בעל הבית השפיל כבוד בחור הישיבה, כרגע נודע הדבר בעיר, וכלם התמרמרו לנבלה כזאת, כי איך יתכן לבזות נער או בחור אשר עזב את בית הוריו, ויגלה למקום תורה, וסובל רעב ומחסור בעד התורה הקדושה? ואני אשר מאד חשקה נפשי לקרוא בספרים, בהיותי

בישיבה. החלותי לקנות ספרים, עד כי חשכתי נפשי מכל מנעמי החיים, וכל הכסף כמעט אשר השגתי מבית הורי נתתי בספרים. ורבים מהבחורים לקחו ממני את הספרים למקרא. הספרים הראשונים אשר קראנו בענג רב, היו ספרי מאפו, רמא"ג, וויזל, ריב"ל, ועוד כאלה, ורבים אשר לא למדו את כתבי הקדש מימיהם, החלו ללמוד בעצמם לרגלי קריאתם בספרי השכלה, בעת אשר הבחורים הגדולים למדו לעצמם „פוסקים" — אשר לא למדו בישיבה, ורבים אמנם הביטו בעיני בוז על הבחור אשר החל ללמוד פוסקים, כעל איש הנכון לעזוב את למוד התורה לשמה, והולך לבקש לו מטרה בחיים להיות „רב". אך אלה אשר לא חכו לרבנות, קראו ספרי מליצה ושיר בלילה, באין רואה. אבל לא נרדפו מקנאים בערי פלך קאוונא, בעד קריאתם בספרי חול, כאשר קרה בפלכים אחרים במקומות אשר מצאה „החסידות" קן לה, ופת בקראז שמעתי בפעם הראשונה, כי יש בעולם כתה מיוחדה בשם „חסידים" בפלכי מינסק ומאהליוו. אני ועוד צעירים כמני שמענו ונתפלא, כי יש מתפללים בנוסח אחר תחת אשר לא ראינו מעולם סדר תפלה מלבד נוסח אשכנז. מעולם לא שמענו, כי יש יהודים קאמולים הבאים להתודות לפני קדושיהם ומביאים להם פדיונות כאשר יעשו האכרים הקאמולים לכהניהם, וכל אלה שמענו מפי בן ישיבה אשר למד בעיר מיר או סביבותיה. ויהי הדבר לפלא, ואני החלטתי בלבי ללכת לארצות רחוקות לראות את החסידים וקדושיהם. ובראשית תר"ך באה תקותי, ורק אז נודע לי כי איזה עשרות חסידים מתגוררים גם בווילקאמיר ובבירז.

מלבד הישיבות בפלך קאוונא, נודעו לתהלה ישיבות וואלאזין, אישישאק ומיר, ובכל עיר קטנה או גדולה היו גבאים מאספי כסף בעד הישיבות האל. וכל בחור אשר אמר ללכת אל אחת הישיבות, נאלץ להצטיד בתעודה מאת הגבאי, ובלי תעודה קבלוהו רק אם הראה אות נאמן כי לא יאלץ למצוא לחמו על חשבון הישיבה. הישיבה נתנה לכל תלמיד משלשים עד שבעים קאפייק לשבוע, ואחרי אשר בסך קטן כזה לא די היה לחיות, ומה גם כי בישיבות האל נאלצו הבחורים לשכור להם מעונות, ולא התגוללו בבית המדרש כבישיבות אחרות, כי על כן לא יכל כל בחור עני אשר לא היו לו

הורים או קרובים לתמכו, ללכת לאחת הישיבות הנזכרות. מלבד אשר על הבחור המקבל תמיכה הביטו בשבע עינים, ועליו היה להזהר במצוה קלה כבחמורה לבל יאבד תמיכתו. ובמדה ידועה היתה התמיכה הזאת כמו מחלקה שניה מהחלוקה בארץ ישראל, בני בעלי בתים או עשירים הלכו כלם לוואלאזין, וביד רוב התלמידים היה די כסף לחיות על חשבון עצמם וגורלם טוב מאד בעיר הקטנה ההיא, אשר רבים מתושביה מצאו לחמם מבני הישיבה, ובן הישיבה היה מכובד על פני כל העם. כלם הרגישו כי לרגלי הישיבה נודע שם עירם הקטנה לתהלה בכל התבל כלה, ולכבוד נחשב להמנות בין תושבי וואלאזין, זאת העיר אשר ממנה יצאה תורה ואורה לכל הגולה.

במדה ידועה עמדה ישיבת איישישאק במדרגה יותר נעלה על ישיבת וואלאזין. יען לאיישישאק לא הלכו נערים צעירים, שם נתקבלו רק בחורים גדולים או בעלי אשה, אשר להם קראו בשם „פרושים" ורבם היו כבר „מוסמכים" מרם בואם שמה, וסדרי הישיבה וסדר למודם שונה היה מסדרי וואלאזין.

הרדת קדש אחזה נפש האיש הבא לבית מדרש הפרושים. הנה לפניו כמאה צעירים, כלם עומדים ומתנועעים, איש איש אצל שלחן קטן אשר קראוהו בשם „סטענדער" וגמרא פתוחה לפניו, כלם לומדים בקול רם, איש לא יטה הצדה אף רגע, לבל יבטל מלמודו, ואם תגש אליהם לדבר לא יענוך רק אם תשאל דבר מה בתורה, ורק כחמשה רגעים יבטלו מלמודם לעת האכל, ומהם האוכלים ולא יסירו עיניהם מן הגמרא. חשמש יביא בידו כלי מלא מים ואגן ריק לנטילת ידים, התעיף עינך עליהם רגע, והנם עומדים על עמדם ולומדים בהתמדה נפלאה, הנך רואה בעיניך אנשים מקיימים „אדם כי ימות באהל תורה," בלי כל מליצה והפרזה. עשרים שעה ביום, ומהם עוד יותר, עומדים אנשים על רגליהם מבלי לשבת רגע לנוח, עומדים ולומדים בחשק נמרץ אשר לא יאמן כי יספר בין דורשי דעת בכל העולם כלו, עד כי כל שעות עבודה לתלמידי האוניווערזיטאטים הגדולים כשחוק ילדים הוא נגד הוגי תורת אל חי אלה, אשר שכחו את כל התבל ומלואה, ובכל לבם ונפשם הנם שקועים בעולם אחרי שכלו רוח.

ורעיון רם ונשגב יגביהם למעלה על העולם השפל אשר אנחנו חיים בו, וכמלאכי מרום בדמות אנשים יתראו לעינינו, וברגע ההוא לא תתפלא עוד בקראך בספרי דברי הימים המון רבבות אלפי אבותינו הקדושים אשר מסרו נפשם על קדוש השם, וכשחוק בעיניהם לצאת כצאן טבחה בקום עליהם זדים להפריעם מתורתם. והתלהבות נפלאה כזאת הראו צעירי ימים אחרי חתונתם, טרם ראו בטובה, וימאסו בכל מנעמי החיים, ואהובותיהם הצעירות יושבות בבית הוריהן ומתגאות בבעליהן החיים בפת לחם יבש כמעט, וישנים על ספסל העץ הקשה, במקום למודם, ואחת היא להם ימי מועד ושבת כימי כל השבוע, וכה ישבו שנים אחדות מבלי מנוח ומבלי שאוף אויר צח, לא יראו ולא ישמעו מאומה מכל הנעשה בתבל. רבים מהם לא מצאו עת אף לפקוד את בני ביתם במכתב, לבל יבלו את העת היקרה לבהלה, ואחרי עבור איזה שנים וישוב לביתו או יקראוהו למשמרת רבנות בעיר קטנה. הוא יודע מראש כי לא ישבע לחם, ואחריתו ריש ועוני. ובכל זאת הוא שמח בחלקו, כי בעיר קטנה לא יפריעוהו מלמודו, ושכרו נכון לפניו בעולם שכלו טוב.

בפלך קאוונא היו בעת ההיא ישיבות רבות מאד, גדולות וקטנות יותר מבכל ערי רוסיא, לערים גדולות נהשבו אז, ראסיין, קעלם, טאוריג, קראז, שאוועל, פאניוועז, זאגער ישן, פלונגיאן, ראגאלע קיידאן, ווילקאמיר. ובכלן היו ישיבות, אך להישיבות בערים הקטנות יצא שם גדול בעולם היהודי, ומספרן רב מאד, ורבנים גדולי תורה ישבו בהן ויהיו רעבים ללחם, עד כי הרב ר' יעקב יאסעף, הרב הכולל בנויארק, היה בימי עלומיו רב בוויליאן, עיר קטנה על יד הנהר ניעמאן אשר רק חמש או שש משפחות יהודים ישבו בה. ובכל יום מימי השבוע לא מצאו „מנין" עשרה להתפלל. ומשכורתו היתה שלשים קאפ. לשבוע. (15 סענט אמעריקאני, בשנים כתקונן).

עתה יבואו נא צוררי ישראל להתקלס בנו, כי עם רודף בצע העם הזה.

בעלי המלאכה, הפועלים והמשרתים

קנאי ההשכלה הראשונים היו איזה מורים אשר מעמו את ההשכלה רק בקצה המטה, וחמה היו הסופרים הכותבים חדשות בכתבי העתים המליץ חכרמל והמגיד. והם המה אשר צעקו כי המלאכה היא בזויה בעיני העם, אף כי באמת בזויה היתה רק בעיניהם. ובעיני איזה נשים זקנות אשר התפארו ביחום אבותיהם, כי במשפחתם לא נמצא אף בעל מלאכה אחד. אך מעולם לא שמעתי כי יבזה תלמיד חכם את בעל המלאכה או הפועל, ומה גם אם הפועל היה יודע תורה אף כי מעט, ורבם הן אם לא תלמידי חכמים, אבל היו „אותבי תורה". בעלי מלאכה רבים הלכו לתפלת המנחה, ושם שמעו דברי תורה בין מנחה למעריב, ומהם אשר נשארו שתים שלש שעות אחרי תפלת ערבית בבית המדרש לשמוע תורה מפי הרבי, אשר למד על שלחן אחד משניות, ועל שלחן אחר עין יעקב, או גמרא. ובמקומות רבים נהג המגיד מקעלם ללמוד בכל יום שעור „חיי אדם" ומסלת ישרים, או „חובות הלבבות", ובתנאים כאלה לא יתכן היה לבזות את בעל המלאכה היהודי הכשר העובד בזעת אפו לפרנס את בני ביתו, ונותן נדבתו לכל דבר שבצדקה ותומך לומדי תורה לפי כחו, ואמנם רק השם חייט ותופר נעלים היו לשנינה, ולא יען כי מלאכתם היתה בזויה, רק יען, כי על פי רוב המה עצמם היו בזוים, וראשית שפלותם היתה, כי נבדלו בערים הגדולות לכתות מיוחדות הברת חייטים או פ"צ (פועלי צדק) נמצאה בכל עיר, החייטים האלה התהדרו תמיד בלבושיהם ויעטו גאון ויהיו לעזי פנים באמת, ולא חשו לכבוד התורה וחכמיה, בתיותם שוררים בבתי תפלותיהם. החייטים ימדו להם „צעך" (מין יוניאן) לבדם או הסתפחו לצעך הנוצרים. „התקיף" אצל הפריץ הפולאני היה החייט העושה נגדים לבני ביתו. וביחוד בגדי נשים, ואשר עליו היה תמיד למדוד גובה ועבי האשה ומתניה, ולעשות דדיה. ולפעמים לא רחוקות לא בוש לעשות שחוק בבני עמו למען עשות חונף להפריץ, וכלם הביטו עליו כעל חצי מוסר או מלשין, עד כי גם האיזבארשציק פחד ממנו. החייט בצאתו לשוח בשבת ומועד הדור בלבושו כאחד השרים, הלך בגרון

נטוי כמו היה עליון על כל, בבוא החיים אל הרב או ראש העדה, תמיד הצטיין בעזותו, ולא לפעמים רחוקות הלך עליהם אמים, כי כה וכה יעשה להם, עד כי היה התאר „שניידערוק" לחרפה בעיני כל, וכן היה סוד גלוי לכל, כי רוב החייטים אינם מדקדקים בגנבות קטנות אשר היו להם להיתר. גנבת „היתור" מסחורות אשר נתנו להם לתפירת בגדים, כנהוג בימים ההם, אשר כל איש קנה לו את המחורה, והנשאר מהבגד נשאר ביד החייט. ותמיד צוה על בעל הבית לקנות אמה או שתים יותר למען תשאר המחורה בידו, אף כי היו ביניהם רמים גם אנשים ישרים אשר לא שלחו ידם בגנבה מעולם. ואלה היו נכבדים באמת בעיני כל העם. ומהם אשר חשבו להם לחרפה לבוא בקהל חבריהם ולהתפלל בבתי תפלותיהם. אף כי גם הם שכרו להם „רבי" ללמוד בבית מדרשם בכל ערב ובשבת ומועד.

כל בעלי מלאכה בערים היו רק יהודים. בעל מלאכה נוצרי היה יקר המציאות. לבתי חרשת מעשה לא היה כמעט כל זכר בערי מושבות היהודים, וכל המלאכות השונות נעשו בידיהם בלי כל מכונות. וגורל בעלי המלאכה לא רע היה לפי הערך בימים ההם, אף כי אין אחד אשר עשה עושר, ובכלל היו עשירים מעטים מאד בין היהודים, ואם נמצאו לפעמים שנים שלשה עשירים בעיר גדולה, הנה עלה עשרם עד חמשים או שבעים אלף רו"כ, וגם האיש אשר כל מסחרו עם מחיר ביתו עלה לעשרת אלפים שקל נחשב לעשיר, לעשירים אשר הונם יעלה אף לחצי מיליאן, לא היה עוד כל זכר, והראשון אשר שמענו כי היה לעשיר גדול, היה גבריאל יעקב גינצבורג. אבי הבארון יוסף יוזל גינצבורג, וזקנו של הארץ גינצבורג. האיש הזה עשה עשר בהיותו חוכר מס יין שרף מאת הממשלה, וביחוד נתעשר ממלחמת סעוואסטאפאל (1853 — 1856) ורוב העשירים האחרים נתעשרו מיבול הארץ אשר הוליכו לפריימעף או הביאו סחורות פריימען לרוסיא. אבל כל המון העם מצא לחמו רק ממלאכה. בערים הקטנות היו רבים אשר מצאו לחמם מנטיעות גנים, מגדלי עופות ובהמות, ורבים חוכרי שדות ובתי טחנה מאת אצילי פולין. עד כי ידעו כל הנוצרים רק את היהודים לתת להם לעשות מלאכתם, מלבד העבודה בשדות. עבדו היהודים בכל מסלות

האבן, הופרי תעלות, מושכי רפסודות על פני הנהרות. ובכלל עבדו בכל המלאכות הקשות, ולא חלו מפני כל עבודת פרך ויודו לאלהים חסדו, כי מצאו מלאכה למען החיות נפשות בני ביתם.

שעות העבודה היו ארוכות מאד, פעמים משעות העבודה היום בבתי חרשת באמעריקא, ובכל זאת לא התאוננו על גורלם ולא ידעו עמל, יען גם בעת העבודה לא הרגישו כל עבדות, ויהיו הפשים לנוח ולהשתעשע לעת מצוא, ואיש לא עמד על גבם לקרוא. מהרה! מהרה! ובעשותם את מלאכתם שרו להם זמירות החזן אשר שמעו ביום השבת, או נגוני „הימים הנוראים" ואיש לא כהה בהם. והישרים בהם אשר ידעו גם קרוא בספר חשבו את עצמם למאשרים. כי בנקיון כפם יביאו להמם, ולא לבד בעלי המלאכה אשר עמדו ברשות עצמם, אבל גם הפועלים אשר עבדו בתור עוזרים לבעלי המלאכה לא היו תלואים בדעת נותני לחמם, ובכל עת אשר עלה רצון מלפניהם לעזוב את מלאכתם בבית המלאכה, הלכו וישיגו עבודה בבית איש אחר. או מצאו מלאכה לעמוד ברשות עצמם, אם רק ידעו כי מלאכתם תמצא חן בעיני בעלי הבתים נותני העבודה. כמעט כל הפועלים היו צעירי ימים טרם למדו את מלאכתם עד תכליתה, וברבות הימים היו כלם לבעלי מלאכה אשר עבדו על חשבון עצמם. בתי ספר ללמודי מלאכה טרם היו בארץ, ועל כן נאלצו כלם ללמוד איש איש מאת רעהו, אפס רע ומר היה גורל הנערים בראשית למוד מלאכתם. אלה האמללים היו כרבם בני עניים, יתומים עזובים, או נערים שובבים אשר הוריהם שלחום ללמוד איזה מלאכה יען מאסו ללמוד תורה, או חסרו כשרון ללמודים. בעד למוד המלאכה נחוץ היה לשלם לבעל המלאכה אשר ילמד לנער את מלאכתו, ואם לא השיגה יד הוריו לשלם, נתנו את הנער לעבוד איזה שנים חנם, ובעת הראשונה לא למדום את המלאכה ויהיו רק למשרתים בבית אדונם, ולא לפעמים רחוקות הכו על כל הטא קל, ואם היה הנער יתום באין מי לחמלה עליו, הנה היה גורלו כשה אובד בין זאבי טרף, ואם אמר איש לריב ריב נער אמלל כזה, הנה תמיד מצא מענה בפי האדון „בעל המלאכה". כי גם הוא הכה מידי אדונו בהיותו נער, ובלי מכות לא יתכן ללמוד כל מלאכה. אבל היו

גם יוצאים מן הכלל, אנשים ישרים אשר ידעו רחם, אף כי מספרם לא רב היה. ביחוד סבלו הנערים אשר למדו מלאכת היט, תופר נעלים וחרש ברזל, תחת אשר המלאכות אשר נחשבו בין היפות, כמו עושי מורי שעות, חרשי כסף וזהב, כורכי ספרים ועוד כאלה, אשר יתומים עזובים לא יכלו להגיע או גם לגשת למלאכות כאלה, אשר כרבם דרשו כסף רב ללמד את מלאכתם לחניכים צעירים. יען המלאכה לא היתה דים למען החזיק פועלים. מורה שעות נחשב רק לתכשיט וצעצוע בעד עשירים, וחזון יקר היה לראות איש נושא מורה שעות בפיסו, וכל קשוטי הנשים היו מעטים מאד, מלבד נזמי זהב וחרוזי מרגליות לבנות העשירים ובעלי הבתים, או כפות כסף, מזלגות ושכינים. הגברים לא נשאו טבעות זהב על אצבעותיהם פנהוג עתה, כי נחשבו אז רק לתכשיטי נשים, ומי גבר ילבש שמלת אשה. כי על כן מעטים היו בעלי המלאכה העושים בזהב, ונחשבו למיוחסים בין כל בעלי המלאכה, ולא נקל היה לנער לגשת אליהם ללמוד את חכמתם, אם לא היה בן אחד הנכבדים.

לכבוד בעלי המלאכה יתכן להשמיע, כי לא התחרו איש ברעהו להוזיל מחיר עבודתם כהתחרות הסוחרים ובעלי החנויות. איש איש מהם דרש מחיר עבודתו לפי חשבונו, והכנוי „מזלזל מקח" חיה לחרפה ביניהם. ואמנם גם העם לא רדף אחרי המזלזלים, באמרם, כי, כל בעל מלאכה העובד בזול, אות הוא כי מלאכתו לא תצלח, או יעשה את מלאכתו רמיה, וכמו כלל חיה לבקש רק את בעל המלאכה המוקיר מחיר עבודתו.

תנערות, בנות ישראל, העניות כהעשירות לא למדו כל מלאכה מלבד מלאכת חבית, אשה בבית אמה, וידיהן מלאות עבודת תמיד. מקום לתרויה כסף לא היה בעד הנשים, מלבד שתים שלש בעיר גדולה אשר עשו בבתיהן מגבעות נשים, שביסים נטיפות או חריטים, ותחת זה רב היה מספר השפחות בפנות יהודה אשר עבדו בבתי העשירים, גם מניקות נמצאו תמיד לרוב. וחיהודים בזאמוט וליטא לא אבדו כמעט מאומה מהאיסור אשר אסרה הממשלה לבל יחזיקו שפחות נוצריות בבתיהם, אשר גם בלעדי זה לא היה בהן כל חפץ. בהיות יהודיות די והותר.

משרתים בבתי מלון ובבתי יחידים היו במעט כלם יהודים, ורק לעבודה אחת אשר לא יכלו היהודים לעשות, נאלצו לשכור איש נוצרי, להחם את התנורים בבתי בני ישראל בימי השבתות בחורף, ולהדליק את הנר ביום הקדוש בכל עת מצוא ולשרת בבתי מרחץ אשר כלם היו בידי היהודים. בערים הקטנות כבגדולות. ואחרי כל המלאכות והעבודות הקשות אשר עבדו היהודים, הנה נשארו המון בעלי מלאכה הולכי בטל מאין עבודה, ולא פעם אחת חרה לי בקראי מאמרי איזה מלמדים או נערים „מסופרנו הנכבדים״ בכתבי עתים העברים אשר הורידו דמעות מים טהורים על אסון העם אשר לא ילמד מלאכה לבניו. בהיות רוסיא הגדולה סגורה לפני בני ישראל, ובאשכנז השכנה הקרובה לנו, לא היה כל חפץ במלאכת יהודי, ואמעריקא היתה רחוקה, ורוב העם לא ידע שמץ דבר ממנה, מלבד השמועות הרחוקות—אף כי אמתות, כי ההולכים לאמעריקא ישקעו שמה בבטן העמים, וישכחו צור מחצבתם, ואם במדה ידועה אמת היא גם עתה, אבל שבעתים אמת היתה בעת ההיא. ולוא נוספו עוד מבקשי עבודה, אז אין כל ספק כי נועו ברעב יחדו עם בעלי המלאכה הקודמים. ובא האות כי גם אחרי אשר נתן הרשיון לבעלי מלאכה ללכת לפנים הארץ, מעטים מאד היו אלה אשר השתמשו ברשיון זה, מסבות סדרי הממשלה וחקי סדום אשר חקקה למענם. והדרך האחת אשר היתה פתוחה לפני עושי המלאכה, נשארה רק דרך דרום הארץ, רוסיא החדשה, ואמנם בה הלכו רבים וימצאו לחם. ואחרי כל אלה לא נגרע מספרם בליטא וזאמוט.

עד הימים האחרונים היה כל עם ד׳ עם אחד, כסוחר כפועל, הרב, החנוני ובעל המלאכה היו כלם יהודים בבשר ורוח, ומעולם לא ידענו כל מפלגה מיוחדה בבית ישראל — מלבד החסידים. עד בוא הסאציאליזמוס ותך את בית ישראל לרסיסים, ומפלגת הפועלים אשר הואילה הלוך אחרי מאשרים מתעים אשר הורו להם תורה חדשה. כי על הפועלים היהודים לבוא בברית עם אחיהם הפראלע־טארים הנוצרים, ואין לפועל יהודי בעולמו רק הבטן, וכל מוסר ודת. צדק יושר וחובת אנוש המה שקרים אשר בדו הקאפיטאליסטים, ועל כל פראנרעסיסט (הולך קדימה) אשר

לא ידע לחתום את שמו. לדאוג רק לבל תחסר בטנו, ומאז נקרע חלק גדול מבני עמנו ויהי ערינו.

ערינו?

צרינו? היתכן? אולי כמליצה או גוזמא תתראה המלה הזאת בעיני הקורא בארצות אשר מספר הפועלים היהודים מעט, ביחוד פועלי בתי חרשת. אבל מה לעשות כי לא יתכן להכחיש דבר אשר אנחנו רואים בכל יום ובכל רגע ברוסיא כמו באמעריקא, וחלק מה גם בלאנדאן, הפועל אשר הפיל גורלו בין הפראלעטאריים, ויבוא בסוד המאציאליסטים. כרגע חדל מהיות יהודי, והוא יודע רק את הפתגם „פועלים בכל התבל התאחדו!" אף כי ידע כי הפועל הנוצרי יתעבהו כטומאת הנדה. אף כי ידע כי הפועל הנוצרי הוא הראשון להתנפל על היהודים, ומהם היודעים כי המאציאליסטים היהודים הצדיקו מעשי הפאגראמים, כאשר העיד הדר' סירקין אחד ממנהליהם, מפי ספריהם. וכתבי העתים הזארגאנים אשר להם הלא יטיפו לפאגראמים על „הבורזוקים" יום יום. ולשד, חמס, גזל וגנבה יקראו צדק. יען כל אוצרות התבל להם המה. ואם כן יקחו מאשר להם ולא יאשמו. וכה רחקו מעמם, עד כי יסדו להם בתי ספר מיוחדים ללמוד רק זארגאן וסאציא־ליזמום, למען ידעו הנערים מילדותם לשנוא את כל התבל ובני עמם יחדו, והתורה הזאת כבר נטמאה גם על אדמת ציון ביסוד „אחדות העבודה" ביפו, על חשבון הכסף אשר יאספו „חבריהם" באמעריקא. וזה לא כבר שלחו מנויארק שני רועיהם „נוסעי הצלב" לכבוש את ארץ יהודה מידי היהודים. ואם לא צדקתי בכנותי אותם בשם „צרינו"?

המסחר

הסוחרים בערים הגדולות בפלכי קאוונא וליטא, היו כמעט כלם יהודים, ודבר יקר היה למצוא חנות נוצרי, אחרי אשר בכלל לא רבים היו הנוצרים אשר ישבו בערים. רבם היו אכרים עבדים לאדוניהם. והאצילים ישבו איש איש בהיכלו על אדמתו, או נסעו להשתעשע ולחיות חיי הוללות בארצות רחוקות, או עשו להם ימי משתה ושמחה תמיד יום יום בבית אציל אחר, והיהודים היו מנהלי מסחריהם. קונים ומוכרים. בכל בתי מרזח בכפרים או בדרכים ומסלות ישבו חוכרים יחודים, ועל פי רוב היו עניים. רוב היכלי האצילים היו באמת כחיכלי מלך, וסביבם גנות ופרדסים, יאורים עם בתי טחנה. וכל תענוגות בני אדם. ותחת אשר כל החוכרים, הקונים והמוכרים היו יהודים, חנה היו כל המנהלים והמשגיחים על שדות ורכוש האצילים כלם נוצרים. ורוב המסחרים נעשו על ידיהם, מלבד האצילים הקטנים אשר רכושם לא רב היה, אלה ישבו תמיד על אדמתם וינהלו את סחרם בעצמם. והסוחרים הקטנים בין היהודים בערים הקטנות אשר לא יכלו ללכת בגדולות לקנות מאת האציל בסכום כסף רב. סחרו את האכרים העניים, ויקנו מהם את תבואות אדמתם, ויוליכון העירה. היו גם אז רוכלים בין היהודים אשר נסעו עם סחורתם מאציל לאציל, ומזה לחמם נמצא. ולפעמים מכרו את סחורתם גם להאכרים, גם לחנויות קטנות בערי מצער. כל צרכי הממשלה נקנו על ידי חוכרים יהודים. עד כי גם מבצרים ומצודות נבנו בידי יהודים, ומה גם כל צרכי חיל הצבא, בגדי הפקידים ושרי הצבא, תבן ומספוא לסוסיהם, ועוד כאלה הכל היה ביד החוכר (פאדריאטשיק) היהודי, גם בנין גשרים ומסלות אבן, ובמשך הימים גם בנין מסלות הברזל (1860, מסלת ווילנא — קאוונא — ווערבאלען על גבול פרייסען) נעשו בידי יהודים. עגלונים מוליכי נוסעים מעיר לעיר היו כלם יהודים, וכן היו כמעט כל חוכרי תחנות הפאסט יהודים. הפאסט להוליך נוסעים, יסדה הממשלה מרם היו מסלות ברזל בארץ, והאיש אשר חפץ לנסוע מהרה ולא יכל לחכות על העגלון היהודי, נאלץ לקחת רשיון מאחד פקידי הממשלה, ובא אל התחנה וישלם מחיר העגלה

ושנים או שלשה סוסים לפי מחיר כל וויערסט (קילאמעטער). ובבואו אל התחנה השניה, שלם עוד הפעם, ובכל תהנה נתנו לו עגלה אחרת וסוסים אחרים, ולפי ערך המחיר אשר קבלו העגלונים היהודים היה מחיר הפאסט פי שלשה או ארבעה, ואמנם רק העשירים יכלו להתענג לנסוע בעגלות הפאסט. אבל גם עניים מצאו לפעמים ענג רב זה, במצאם בדרך את הרכב השב מהתחנה בעגלה ריקה. ואף כי אסור היה לו לקחת איש זר על עגלתו, בכל זאת עשו זאת תמיד במחיר 10-20 קאפ. ונוסע פסול כזה לא הובא ישר עד התחנה. ונאלץ תמיד לרדת מן העגלה במרחק כברת ארץ ממנה לבל ידע החוכר.

בית דוהר למשלוח מכתבים לא היו ברוב הערים הקטנות, וגם בערים הגדולות לא היו עוד תוי פאסט דבוקים על המכתבים, וכל שולח מכתב נאלץ ללכת לבית הפאסט וישלם את המחיר. והניחו חותם על המכתב, ורק ברבות הימים החלו להדביק תוים (מארקען). ומהערים הקטנות שלחו את כל אגרותיהם וגם כסף, ולפעמים גם תכריך קטן על ידי שליח מיוחד, אשר זאת היתה מלאכתו. השליח, או כאשר כנוהו בשפת המדינה „חאדאק" (ההולך) הלך תמיד רגלי ומשענתו בידו, והיה האיש איש נאמן רוח וכלם האמינו בו, וישלחו על ידו גם סכומי כסף גדולים, ותמיד עשה משלחתו באמונה, ומעולם לא שמעתי, כי נמצא בהם מעל. אחרי אשר כל העם כמעט חי חיי ישרים, ולא רדף כסף חמסים. הנוסעים בעגלות, או הולכי רגלי אשר היו הרוב, היו בטוחים משודדים בימים ההם יותר מעתה, ובערים קטנות רבות לא נמצאו אף עגלונים, וכמעט כלם הלכו רגלי, ביחוד בימי הקיץ, כקטן כגדול, ומלבד האצילים או גדולי שרי הממשלה לא נסע איש במרכבה.

כל סחר הארץ היה בידי היהודים. מסחרם היה בתבואת הארץ, בר, חטה ושעורה, שבלת שועל וכל מיני קטניות. עורות, צמר ופשתים. עצי בנין נשלחו לפרייסען באניות שיט על פני הנהר ניעמאן. והתבואות נשלחו דרך חפי ים הבאלטי ליבאוי וריגא לדאנציג. ומפרייסען הביאו את כל הסחורות אשר לא נעשו אז ברוסיא. ועל כן פרח אז סחר הקאנטראבאנד, אך היהודים עצמם לא הוליכו את הסחורות האסורות מפריי־סין. גונבי המכס היו כלם נוצרים, ביחוד האכרים אשר ישבו קרוב אל הגבולים השונים. ועל פי רוב הלכו ישר דרך שער

בית המכס, והפקידים לקחו שוחד ויתנום לעבור כלי כל מפריע, ואם הצליחו המרגלים והאורבים לתפשם בכף, גם אז לא תלום על העץ. ובסך כסף פדו את נפשם וסחורתם, ואם פגשו איזה אורב בדרך הלכו עמו עד בית המלון, ושם אכלו ושתו עד לשכרה. וילכו לדרכם. והאורב השכור נשאר ישן. ולפעמים קרה, אם פגשו שנים או שלשה אורבים, באו לבית מלון בדרך או כפר, ושם העלילו על האורבים, כי הם המה המוליכים את הסחורה האסורה, ושוטר הפאליציי הכפרית (אוריאדניק) בא ויאסור את האורבים, ובין כה נתפשרו כלם. ויהיו לאוהבים, ויעשו להם כרה ויאכלו וישתו וגם באקשיש לקחו. ואיש איש הלך לדרכו שבע רצון ושמח. ולא מקרה זר היה לראות אנשי צבא משומרי הגבול, הביאו בעצמם סחורות אסורות במחיר מצער. ואני בעצמי נסיתי זאת בשנת תרל"ג בשובי מאשכנז דרך גבול טויראנען (טאוורינ) והבאתי עמדי שתי תיבות מלאות ספרים, ועזבתים בבית שלום המכס בפראסטקען, יען לא חפצתי כי ישלחום אל הצענזורא בווילנא, אשר ידעתי כי רבים מהם יאבדו או יגנבו. והנשארים אקבל אחרי עבור שנה או שנתים. ואני הלכתי כארבעה או המשה וויערסט לעיר קטנה אשר שם ישבה דודתי האלמנה, ואחרי עבור שעה אחת הביאו לי שני אנשי צבא את התיבות עם הספרים אלי, ובעד טרחתם קבלו ממני שלשים קאָפ.

באנקים לא היו בערים הקטנות, והסוחרים לוו כסף מיד יחידים בשטר עסקא. ורבים פקדו את כספם ביד הרב או ביד עשירי העיר. והסוחרים הקטנים לקחו תמיד הלואות בלי נשך מידי אוהביהם ומיודעיהם בתור „גמילות חסד", וכל אחד הלוה לרעהו בחפץ לב, אם רק האמין כי איש ישר הוא, ובאופן כזה עזרו איש לרעהו תמיד. וכן היה גם אחרי כן זמן רב, עד אשר הופיעה „העת החדשה" עם השכלתה, ואי האמונה באלהים משך אחריה גם אי אמון באדם. בידי הרבנים היה תמיד כסף פקדונות נדה אשר פקדו המחותנים. או בעלי דין תורה. כי בעת החיא רחוק היה למצוא איש יהודי אשר יגיש משפטו לפני שופטי הממשלה, תחת אשר לא דבר חדש היה. כי הנוצרי אשר היה לו ריב כסף עם יהודי, בקש בעצמו ללכת לדין תורה אל הרב, באשר גם הנוצרים היו בטוחים, כי הרב לא יטה משפט לטובת היהודי, ולפעמים באו גם אצילי פולין

והועידו את היהודי למשפט הרב. אם קרה דין תורה בסכומים גדולים בין סוחרים עשירים, בחרו תמיד בשלשה רבנים מערים שונות ויביאום למקום אחד, וכל אחד מבעלי הדין נתן ערבון כסף ביד הרבנים „לקיום הפסק". וכאשר חרצו הרבנים נאלצו כלם לקיים את פסק דינם.

כסף ניר לא נראו או בארץ. מלבד זהב, פלאטינא, כסף ונחשת, ובימי מלחמת קרים פתאם היה מחסור במטבעות קטנות עד כי שלמו עשרה עד חמשה עשר קאפ. במחיר חלוף רו"כ אחד. וכל „קהל" בעירו עשה לו מטבעות ניר. וכלם קבלו את פסת הניר במחיר אשר קצבו עליו, ועל קלפי ניר עב הניחו חותם הקהל ומחירו הקצוב. והניר היה מצבעים שונים, ועל פי הצבע הכירו כרגע את ערכו, ותהי הרוחה כמעט, והדבר נמשך זמן רב גם אחרי המלחמה.

סוחרים גדולים נאלצו לשלם להממשלה מס „הגילדא". והגילדא היתה משלש מחלקות. גילדא ראשונה שלמו עשירים גדולים אשר עשו מסחרים גדולים. והקטנים, שלמו גילדא שניה או שלישית. סוחר בעל גילדא ראשונה היה נכבד מאד לא לבד בעיני העם, אך גם בעיני הממשלה, ולו היו גם זכיות מיוחדות רבות. כי יכלו לקנות שדות וחצרות, ולא נקל היה להביאם לבית משפט הממשלה, וכאלה עוד רבות, אשר לא כל בן אדם רמה זכה להן. מפני גילדא ראשונה חתו כל התקיפים וראשי הקהל, ודברו היה כמשפט מושל, ואיש לא העיז להתחרות בו. היו אמנם איזה יחידי סגולה בעלי זכיות יותר גדולים מהם. והמה אלה אשר שלמו מחיר גילדא ראשונה שלשים שנה בפעם אחת וישיגו תואר „אזרח נכבד" או גם „אזרח נכבד לדורותיו" (פאטאמסטוועני נראזדאנין. או „פאטאמסטוועני פאטשאטני נראזדאנין"). אבל זה היה חזון יקר גם בערים הגדולות. ולא לבד סוחרים עשירים זכו לתואר נכבד זה, אך גם מלומדים או אלה אשר עשו רב טוב להממשלה. ואלה בעלי הגילדא אשר לחם היה הרשיון לבוא לפנים רוסיא, היו הראשונים אשר הובילו סחורות מאסקווא לערי ליטא וזאמוט, והם המה אשר זרעו זרע השכלת רוסיא, אשר לא שמענו ולא ראינו סביבות גבולות פרייסען, ואיש לא שמע שפת רוסיא, וגם רוסים לא ישבו ביניגו. וההשכלה הדלה אשר שררה ביניגו היתה כלה השכלת אשכנז הקרובה אלינו, והשכלת רוסיא

הרחוקה מאתנו, היתה רחוקה גם מהרוסים עצמם.

פשיטת הרגל לנושים טרם היה עוד למנהג „בעלי בתים נכבדים". ואם קרה לפעמים רחוקות כי אבד איזה סוחר את כספו בענין רע, ידעו כלם כי לא במעל עשה זאת, והאיש אשר קרה לו אסון כזה, תמיד התאמץ לשלם לנושיו מעט מעט. או מכר את ביתו וכל אשר לו, לבל יחלל שמו ולא יאמרו עליו כי בלע חיל זרים, ואם היה האיש בעל בעמיו, התאמצו קרוביו ורעיו לתמכו ולהושיבו על כנו כי ישוב למצבו בעולם המסחר, ובהיותי נער תארתי לי בדמיוני, כי באופן זה היו אבותינו בשבתם על אדמתם לפנים. והדמיון הזה השאיר רושם עמוק בלבי, עד כי בבואי לארץ הקדושה, תמיד חפשתי למצוא זכר לחיי ישרים כאלה, ולפעמים מצאתי זאת בין החרדים בערים הקטנות ובאיזה מושבות האכרים אשר לא נתברכו עוד בהשכלת איירופא.

כל תושבי הערים הקטנות, כרבם חיו ככני משפחה אחת, ואיש איש מהם ידע כל הליכות בית רעיו, עד כי לא היו כל כודות בניהם, לכל משתה ושמחה בבית איש באו כל גרי העיר. ואם אסון קרה לאחד, באו כלם לנחמו, וכל אחד היה נכון להושיט לו יד עזרה. גזרה כי באה מאת הממשלה — וכזאת קרה כמה פעמים בשנה — אז נוסדו כלם יחדו. כלם התאספו לבית הכנסת להתיעץ מה לעשות לבטל את הגזרה, ובכל חפץ לב נתנו כלם כסף כפורים כפי מסת ידם, ואי אחדות יתכן היה למצוא רק בין אנשים יחידים, אבל לא בענין הנוגע לכל העם, ולא שוא יתאוננו זקני העם בימינו על הדור החדש אשר לא ידע את אבותיו, ובענין זה היו „הימים הטובים לפנים" ימים טובים באמת.

קטן ודל היה המסחר בכלל בנפות האל, מאין חפי אניות, מאין מסלות ברזל ובאין בתי חרשת מעשה. מסלות אבן אמנם החלו לסול ממיטוי דרך יאנישאק, שאוועל, סקאדוויל עד גבול פרייסען דרך טויראגען, מסלת אבן לא סללו עוד אף לקאוונא בירת הפלך. וגם יבול אדמת פלך קאוונא הוא דל ורזה בכלל, ולרגלי הגזרות וההגבלות מצד הממשלה, מציאו יהודים מכשולים אין מספר על כל מדרך כף רגל, ולא יפלא אפוא אם העניות ישבה לכסא בכל נאות יעקב, ובהיות רעב בארץ — את אשר קרה לא לעתים רחוקות —, היו היהודים הקרבנות

הראשונים, ולולא איסור הממשלה אשר אסרה על היהודים לצאת את הארץ, כי אז היו נכונים ללכת אל אשר ישאום הרוח. ועוד בשנת תרי"ז בקשו עשרת אלפים יהודי פולין מאת יהודי אשכנז להשתדל בעדם לפני הקיסר החדש אלכסנדר השני כי יתנם לעזוב את הארץ, ויהודי אשכנז אמנם השתדלו אבל לא הצליחו.

בשתים שלש שנות ממשלת אלכסנדר השני אחרי מות אביו, לא נראת כמעט כל אות לטובת היהודים, אף כי פעם אחת השמיע בפה מלא כי משפט אחד יהיה לכל בני הדתות השונות. אבל בסתר ידעו כלם את החק הישן „מלבד היהודים" ורק בראשית שנות הששים, אז ראינו איזה אותות לטובה. וגם אלה באיפת רזון. ורק התקות החיתת רוח העם, כי בעוד מעט ותהיה הרוחה, וביחוד, יען איזה כתבי עתים רוסים החלו לדבר טוב על ישראל, את אשר לא שמענו מעולם עד העת ההיא.

חיי היהודים הפנימים

אם יחליט איש כי הימים הראשונים היו טובים מאלה היום, יצדק בלי כל ספק. ואם יבוא רעהו ויראה באותות נאמנים, כי טוב לנו עתה מאז, יצדק גם הוא, ואם יבוא איש אשר לו עין לראות ויגיד לנו כי לא צדקו גם שניהם, יצדק גם הוא. כי אמנם רוב בני האדם יביטו על סביבותם דרך האשנב, בשבתם בבית פנימה. וממצב חיי עצמם ישפטו על חיי אחרים, ועל פי רוב רק על שכניהם וקרוביהם. והדבר תלוי בהלך רוחם וכח בינתם. יש אשר מקרה פתאם יחרידם וידיהם תרפינה, ואז יחזו לנו רק רע כל הימים, ויש אשר מקרה טוב ידשן נפשם, וכרגע יראו עדן גן אלהים שטוח לרגלם, וינבאו לנו עתידות וחלומות כי בעוד מעט ויבוא לציון גואל. ורק האיש אשר ראה והתבונן על כל המקרים הטובים והרעים, ואחרי עבור שנים רבות יוכל לשפוט משרים.

אם נביט על חיי היהודים לפני שנים שלשה דורות ומצבם החמרי, אז אין כל סבה לקנא בהם. ואם כי גם העמים אשר ישבו ביניהם לא התענגו על רוב טובה, אך למצער לא ישבו אל עקרבים כאחנו האמללים. הצרות והתלאות אשר סבלנו מידי הצורר ניקאלי הראשון וגזרותיו חדשים לבקרים, הן כבר נודעו למדי, ואף הדור השני אשר לא ראה בעיניו את כל המעשים, הנה שמעו די והותר מפי אבותיהם, די גם לשלשים ורבעים. כי מלבד הגזרות אשר באו ישר מעיר הבירה או מעיר הפלך, הנה חרדו היהודים בערים הקטנות לרגעים בבוא גם פקיד קטן, או רק שוטר. וברגע אשר השמיע את המלה הנוראה „זאקאן" או „פריקאזאני" (חק או פקודה) כבר ידעו היהודים והרגישו כי שאול פתוח לרגלם, ומה גם אם דבר אליהם רוסית, שפה אשר הבינו רק איזה מלים ממנה. שפה אשר צלצלה באזני העם כקול מלך בלהות, והתקוה האחת היתה, כי ישחדוהו בכסף ובדי יין שרף לשכרה. השוטר או הפקיד הלך לו, ולא עברו ימים רבים ויבוא אחר במקומו, וכעלוקה מצץ דם חלליו עוד הפעם ועוד הפעם, ומרם כלו לסתום שטף גזרה אחת, והנה חדשה, ישר מפעטערבורג או מקאוונא, אף כי באמת לשה ונאפה בבית האוריאדניק. בעת

אשר עלה רצון מלפניו לקחת כסף „הזידים". האוריאדניק בא תמיד רוכב על סוס, ובידעו את הסטאראסטי (זקן הערה) ויסר אליו, והסטאראסטי שלח כרגע לקרוא את נכבדי הקהלה להתיעץ למצוא לכסף מוצא, ובין כת כבר הכינו משתה שמנים ורוב יין דגן בעד האורח הנורא. השפה אשר דברו אליו היתה פולאנית. שפה נוצרה מבטן להיות שפת חנפים, אך לפעמים דברו גם ליטאית (זמודיש) ובהיותו שותה שכור, אז החל המסחר ביניהם על דבר השוחד, ואחרי אשר נתנו לו מנה יפה, והאורח קם וילך לדרכו, ששו ראשי הקהל כי הצליח להם להגאל לזמן קצר מכף העריץ, אך לפעמים קרה, בהיות האדון שותה שכור, יצא החוצה ויקרא בקול גדול. הוי זידי! הורגי משיחנו! אל יסיתכם לבכם להאמין, כי כבר עשיתי שלום לכם. עוד תראו את ידי! ככלבים אשמידכם מתחת שמי ד', ועוד דרשות כאלה, והעם, עניי הצאן התחבאו בבתיהם, מפחד צורר שכור אחד, ואיש לא נועז להתיצב נגדו, מדעתם כי נקל לנפש שפלה כזאת לבדוא עלילות נוראות ולהביא שואה על כל העדה, והפקידים הגבוהים יקבלו עדותו אף אם ידעו כי כל דבריו שקר וכזב, אפס הפחד גדל שבעים ושבעה כאשר נודע לראשי הקהל כי שר הפלך או פקיד אחר מעיר הפלך יעבור דרך העיר הקטנה, אז היתה כל העיר כמרקחה, ראשית דבר החלו לסיד בסיד את כל בתיהם מחוץ, נקו את הרחובות, ולא היה קץ לכל ההכנות אשר הכינו לכבודו, כל תושביה לבשו בגדי שבת ויצאו מחוץ לעיר לקבל את פניו, והרב וראשי הקהל בראשם נושאים ספר תורה ולחם ומלח. ומאושרים היו אם שמעו מפי השר איזה מלות להודות להם בעד הכבוד הגדול, וסוף הכבוד היה, כי לפעמים לא רחוקות גמל להם השר באיזה גזרה חדשה אחרי שובו לביתו.

מלבד התלאות אשר סבלו מידי הממשלה בדרך ישרה, הנה סבלו צרות רבות מידי אחיהם אשר היו למטה זעם בידי הממשלה, אשר נתנה על ראשי הקהל משרות קטנות להיות נוגשים, למוץ דם אחיהם האביונים למען מלא הות נפש פקידי הממשלה. ואם נוסיף עוד לכל אלה חוסר כל מקורי מחיה. הבתים והמעונות אשר כרבם היו ראוים לרפתי בקר יותר מלמשכן בני אדם. בית או חדר מרוצף בקרשים נמצא רק אחד או שנים בכל עיר קטנה. לעניי העם לא היה רק חדר

אחד, והוא היה גם חדר הבשול, האוכל והמשכב. נרות סטעארין למאור עוד לא ידעו. ובכל עיר קטנה היה איש אחד עושה נרות חלב אשר מכר לכל החפץ לקנות, ואף כי קטן היה מחירם, בכל זאת קשה היה לרבים לשאת גם את ההוצאה הקטנה הזאת, וישתמשו בפסי עץ דקים ארוכים מארבע עד שש רגל, אשר עשו בעצמם מעצי השרפה. כי ממציאות גחלי אבן לא ידעו עוד. פסת עץ דק כזה, תחבו בקיר או בקרן התנור ויציתו בו אש, ובכל שנים שלשה רגעים נאלצו להציית פס אחר. העשן מלא את החדר אם העץ לא היה יבש מאד. מים נחוץ היה לכל איש להביא מן הבאר או הנחל, ואלה אשר השיגה ידם שלמו לחוטבי עצים, ולשואבי מים, אשר הביאו לבית כל אחד. ושנים שלשה איש מצאו לחמם מהעבודה הקשה לשאת שני הין מים לבית כל איש. בכל בית עני היה תנור גדול, אשר חית למטח לכל בני הבית, ביחוד בחורף, למען יחם להם. בשר לא בא אל פי איש כל ימי השבוע, ולוא גם חפץ איש להוציא כסף לקנות בשר, הן לא מצא לקנות, כי מלבד לשבת לא שחטו כל בהמה כל ימי השבוע, והאיש המאושר אשר חית לו פרה ורפת, נחשב „לבעל בית" בינוני. ויהי לו די חלב לבני ביתו, והנשאר מכר לשכניו העניים. אבל רבים חיו אשר לא השיגה ידם לקנות חלב, אשר חשבו למין מותרות, לוקסוס, ראוי רק לעשירים אשר עשו עושר בלי עמל, ומהם אשר זכו לקנות עז, חשבו להם גם זאת לאושר. ורק לשבת ומועד קנו להם כלם רבע או חצי ליטרא בשר. דגים יתכן היה לחשיג רק בערים הגדולות, או באיזה מקומות על יד חף איזה נחר, אבל ברוב הערים הקטנות, יש אשר לא טעמו טעם דגים ימים ושנים. מאכל כללי לכל העם חית, להם דגן שחור אשר הרוב מהם אפו איש איש בתנורו, למען יהיה לחם הלחם בזול, תחת לקנות מן האופה. תפוחי אדמה וגרש שעורים מבושלים במים, ולפעמים גם מעט חלב. גרש שבלת שועל. גויד עדשים מעורב בפיח פלפל להטיב טעמו. אורז היה גרעין יקר אשר רק עשירים זכו להביאו לבתיהם, דג מלוח היה מאכל מפורסם בכל הארץ, וכעשיר כרש אכלוהו מראשית חשנה עד אחריתה. כי מחירו היה מצער, חרבנים והמהדרים החרדים נהגו לקדש על היין אשר עשו בעצמם. כד מים ומלוא הקומץ צמוקים, וחגה יין. ואני שמעתי פעם אחת מפי מורי

הרב ר' יעקב אליעזר, כי נתעורר ספק בלבו אם מותר לברך עליו „בורא פרי הגפן", ואולי יותר נכון לברך ברכת „שהכל" יען לא ידע אל נכון אם הצמוקים המה מין גפן או פרי אחר. והיין עצמו הלא הוא רק מים אשר נחו על יבשת הצמוקים.

פרנסת העם היתה. בתי מרזח בעד האכרים הבאים אל השוק ביום הראשון. רוכלים אשר סחרו בכפרים, תבואות וכל מיני מכלת. צמר, פשתן, עורות ובהמות, העניים קנו בכספם הדל מן האכרים, ואלה אשר די כספ בידם קנו מיד האצילים הפולאנים במחיר אלפים או רבבות, ואת סהורתם שלחו לפרייסען. חנויות קטנות ודלות אמנם לא הסרו. אבל סחורות נכבדות נחוץ היה תמיד לקנות בבירת המחוז (אויזוז). גם בתי מרקחת לא היו בערים הקטנות, אחרי אשר גם רופאים אשר כלו חק למודם באיזה אוניווערזיטאט היו יקרי המציאות, ורק החובש (פעלדשער) היה הרופא, ולא לבד בערים הקטנות, אבל גם בערים גדולות היה החובש רופא הבית התמידי, ורק לפעמים אם קרה מחלה כבדה בבית עשיר, אז הביאו את „הדאקטאר" אשר לא רבים האמינו בו, ראשית, יען לא כלם הבינו את דבריו אל נכון, אם דבר רוסית, פולאנית או אשכנזית, ואם גם ידע את הזארגאן הקדוש, אבל הן לא ישפיל כבוד הדאקטאר לדבר „קוידער וועלש". (שפת עלגים), ועוד זאת כי להדאקטאר נחוץ לשלם פי חמשה מאשר ישלמו להחובש, ואם בא הדאקטאר פעמים ושלש, והחולה לא קם מחליו, או הלך למנוחות לחיות „בצרור החיים" בלי רשיון הדאקטאר, אז רפתה אמונת העם ותמם כהמום דונג, או כשלג באביב, ויקללו ברופאים ורפואותיהם, ויש אשר היה בידם די כספ הוליכו את חוליהם לגינשפעריק (קאנינסבערג) אשר שמעו כי שם יש אוניווערזיטאט ורופאים מהללים אשר ספרו עליהם נפלאות, פראפעסארים אשר לא יפחדו לאחוז בצואר מלאך המות ולהכות חרבו מידו, ואם שם, באשכנז מת החולה. אז נוכחו כלם כי מת באמת, לא באשמת הרופאים.

סחר עצי בנין היה למטה לחם לרבים מהיהודים. חומבי עצים ביערות היו גם יהודים גם אכרים ופועלים נוצרים. והיהודים הוליכו את העצים ברפסודות על פני הנהר ניעמאן לחפי אשכנז. היהודים קנו את עצי היער מיד האדונים הפולאנים בתנאים ידועים, והאדונים היו שבעי רצון, יען

לא מצאו קונים אחרים מבין אחיהם, אשר מעולם לא נגואלו כפיהם הנקיות במסחר כזוי ושפל, מלבד אשר לא צלחו למסחר וכל מלאכה כהיהודי. יתר העם אשר לא שלחו במסחר ידיהם ולא ידעו כל מלאכה היו חייהם תלואים באויר ובאויר מצאו לחם עצבים, ולא יען כי היו עצלים, רק יען, הארץ היא ענית, כלי חרשת מעשה, וכל המון המעצורים והמכשולים אשר הניחה הממשלה על דרכם. המלמדות היתה למשען לחם לרבים, לא יען כי אהבו את המלאכה ההיא, רק מאין עבודה אחרת. המלמדים קנאו אף בחומבי עצים ושואבי מים. אחרי אשר עבודתם היתה כבדה ורעה מכל המלאכות האחרות, ונם כבוד גדול לא נחלו מאת העם. מלבד המלמדים הנדולים אשר מהם היו באמת מופלגי תורה, ויקבלו גם ,,שכר למוד'' יותר גדול. ביחוד ,,מלמדי גמרא'' ותלמידיהם היו בני העשירים, או נערים בעלי כשרונות מיוחדים, אבל מספרם לא רב היה.

הנה כי כן מהשקפת החיים החמרים, אמנם היו הימים ההם רעים לישראל, ובלב כמוה נוכל להתפלל כי הימים ההם לא ישובו עוד. אפס אם נתבונן על חייהם הרוחנים, אשר במדה ידועה הביאו גם ענג חמרי לחלק קטן מן העם, אז יש לנו מה לקנא בהם. כי אמנם הימים הראשונים היו טובים מאלה.

במסחר כמו כמלאכה תמיד פגשנו את האח, היהודי, בערים הקטנות חיו כלם כמו בני משפחה אחת, ויעזרו ויתמכו איש את רעהו, ואם פרץ לפעמים איזה ריב על דבר רב או שו''ב, היה זה מקרה עובר. והשלום היה תמיד שלום אמת, שלום יהודים, על פי יהודים, יען המתוכים היו הרבנים, ואיש לא חשד את הרב כי יטה משפט, כי אמנם גם העמים ידעו וכבדו את הרבנים בעד ישרת לבם. ולא לפעמים רחוקות קרה. כי הנוצרי אשר היה לו ריב עם יהודי הלך להשפט לפני הרב, יען האמין בצדקתו הרבה יותר מבצדקת שופטי חממשלה. ופסק הרב על פי התורה, היה איתן, ואיש לא נועז לחשוב עליו תועה כי עות משפט. ולפעמים, בריב נדול, הביאו שלשה רבנים משלש ערים שונות ופסקם היה מוצק כברזל. ואם נמה איש ללכת לדרוש משפט מאת שופטי הממשלה — אשר בכלל לא היו כאלה בערים הקטנות, אז הביטו אחרי איש כזה בעיני בוז, כעל אפקורס. או חצי משומד, כעל איש אשר ידע בנפשו

כי לא יצדק על פי דיני ישראל, ועל כן הלך לבקש משפט בין הגוים אשר אין אלהים כל מזמותם, וספר חקי רוסיא, הן לא הצטיין באמת במשפטיו חישרים.

כל תגאי שותפות ומסחר בין איש לרעהו נעשו בבית הרב על פי דין ישראל, ולעורכי דין לא היה כל זכר, ולא כל חפץ, אחרי אשר חרכנים עצמם חקרו את בעלי חריב ואת העדים. ואם חייבו שבועה לאחד מבעלי הדין, רחוק חיה למצוא, ואולי לא נמצא כלל האיש אשר יבוא באלה ובשבועה, אף אם ידע כי הצדק עמו. שבועת אלהים היתה קדושה באופן נפלא אשר לא נועזו לנגוע בה, לוא גם ידעו כי יאבדו את כל הונם. והיו מקרים אשר חצד השני לא נתן למתנגדו בעל ריבו להשבע, מפחד פן ישבע איש יהודי לשוא, כי על כן היתה השבועה חזון יקר בין בעלי ריב יהודים.

ביום צרה ותוכחה, כביום מועד משתה ושמחה, ראינו את הרוח היהודי בכל חדרו. האחדות חיתה לא אחדות שכורי יין המאמינים באליל זה או אחר, רק אחדות תמימה וטהורה בין בני משפחה אחת. אחדות מאמינים תמימים בתורה אחת ואלהים אחד, אחים בני אב אחד, ואף בחיותנו נערים צעירים כבר הרגשנו חדות אלחים בבואנו ובצאתנו מבית הכנסת, ותמיד הרגשנו כי כל החמון המתפללים כלם אחים המה לנו, ומה שמח לבנו בצאתנו בערב יום השבת ברחוב היהודים. בראותנו נרות מאירים בכל בתי בני ישראל, ובאיזה בתים גם מנורות כסף בעלות חמשה, ששה או שבעה קנים עם כפתוריהם ופרחיהם מפיצות אור קודש על כל החדר הנשקף על פני הרחוב, ובעל הבית לבוש בגדי שבת, ונות ביתו, בת ישראל, בת ציון, תמה, צנועה וטובת לב ובניה הנחמדים יושבים בכבוד וענות, ולא יעיזו לחלל את קדושת השלחן במשוכת נערים כמנהג חדור החדש. האב מזמר זמירות שבת, והבנים יענו אחריו, ומעיני „עקרת הבית" נשקפה שמחת לבה, בתקותה כי בניה יהיו למודי ה', ואולי גם רבנים יושבים על מדין, מי יוכל לערוך אז חדות לבה הטהור. ועוד יותר אם זכתה עוד כי אורח הגון יאכל על שלחנה. ומעולם לא עלה על לבה כי תעשה חסד עם העני הזר, אשר באמת איננו זר לה, יען איש יהודי הוא, אחיה הוא, ומה גם אם הוא יודע תורה וידבר עם אלוף נעורה בדברי תורה, והבנים יטו אזן

לשמוע, אבל יחרישו בדומיה קדושה. מי ישוה לה ברגע ההוא? האם תחליף את הרגעים הקדושים האלה בכסף או חמדת בשרים? וביום השבת אחרי ארוחת הצהרים, מי לא התענג בלכתו לשוח ברחוב בין המון אחיו, או בקיץ מחוץ לעיר ביער, אצל הנחל, בין שדות זרועים, ורוח קל יניע את השבלים המלאות, המתנועות כאנשי צבא בפקודת שר הצבא, שם נראה המלמד, ותלמידיו יסבוהו מכל עבריו לשמוע ממנו איזה חידודי תורה או „פשטל", התול נהמד אשר ישמח את לבם הרך והרענן אשר לא נכתם עוד בכל עונות בני אדם המשחרים לטרף. עוד לא טעמו טעם חטא, ולא יבינו עוד כל ענג אחר מלבד הענג להיות יהודי כשר וישר. לב מי לא רחב בעברו לפני בית המדרש אשר בו למדו „הפרושים" ב ה ת מ ד ה נפלאה עשרים שעות ביום מבלי להפסיק רגע, מלבד הרגעים המעטים לאכול את פתבגם הדל. וינוחו רק שתים שלש שעות בלילה על ספסל העץ מבלי חלוץ בגדיהם, והוגים בתורה כלי הרף, אף כי כבר נסמכו לרבנות, וימאנו להחליף את תורתם בכסף להשיג איזה משרת רבנות. ומהם רבים אשר עזבו את נשיהם וטפם בביתם, או בבית חותנם, והאשה הצעירה לא לבד כי לא התאוננה על בעל נעוריה כי עזבה, אבל חזקה עוד את לבו כי יוסיף היל בלמודו למען יהיה לכבוד בבית ישראל. פה ושם הגנו רואים נשים מביאות אוכל, מרק ובשר בקלחת מכוסה בסמה להשביע נפש הפרושים, אשר כל מאכלם הוא לחם יבש ודג מלוח כל השבוע, והאשה טובת הלב תשמח במעשיה כי זכתה לרות נפש תלמיד חכם, ומה עלץ לב האיש אשר הצליח כי אחד הפרושים יאכל על שלחנו ביום השבת, ובכבוד גדול עמדו הוא ואשתו לשרת את האורח היקר, יען רבים היו בין הפרושים אשר בכל הון לא עזבו את בית המדרש ללכת לאכול בבית איש, יהיה מי שיהיה, לבל יבטלו מדברי תורה שעה אחת. ומבתי נכבדי העם הביאו להם אוכל גם ביום השבת, ומי יוכל לספר משוש לב האשה הצעירה בשוב אישה הפרוש מלא תורה כרמון אחרי עבור איזה שנים אשר לא ראתה את אלוף נעוריה, ולבה שמח בגאון ד' בראותה רב העיר ונכבדיה באים אל ביתה לברך את בעלה הגדול בתורה אשר בו יתברכו אלהים ואנשים.

ואתם סופרים צעירים נקל לכם למלאות שחוק פיכם על

אולת הדור הישן. יען מעולם לא ידעתם עונג אחר מלבד מושב לצים לדבר מהתלות, בבתי קאפפע, או בסוד נערות בתולות חכלילות עינים כחולות בפוך, ומדברים חונף על פי רוח העת החדשה, כחק לאצילים יחפים, ואנחנו בשם אבותינו הישרים נתפאר, כי לא ידעו תענוגות הבל כמכם. ויחיו טובים.

מי האיש אשר לא ראה כבוד התורה ותמימות תומכיה בכל לב, ואף גם בחרף נפשו לא יוכל להבין רוח הדורות לפנים. כי איך יבין באמת, איש החי לפי רוח העת החדשה, אשר עליו לרדוף להשיג די כסף למען תמצא ידו לבוא בסוד רוזנים למלא חפץ אשתו להתראות בין אנשים כגברת, לגור בהיכלי ענג. לצאת במרכבה רתומה לחשמל. לשכון בקיץ במעון נחמד על שפת הים או במדום תרדי עד ביער עצי ברוש, תחת אשר מעולם לא טעם מעם ענג רוחני מלבד שחוק הקלפים.

השדכן, הברחן והחזן.

בין הפרנסות הדלות והרזות אשר היו לישראל בתהום המושב ברוסיא, היו השדכנות והבדחנות אשר לא נתנו די לחם לעובדיהם רק פעמים אחדות בשנה, במשתה כל חתונה. וגם זאת רק בעד השדכן או הבדחן עצמו, ולבני ביתם הביאו רק מנות פתותי תופינים ואיזה פרי עץ. אבל לא לחם לשובע.

מסד השדכנות נבנה על יסוד חזק ונאמן, הצניעות וטהרת המשפחה. יסוד מתנועע ומט לנפול בימי אורה היום, — ההפקרות אשר יכנוה היום בשם „אור". — ישחקו נא הנערים, גבורי ציד לצוד נפשות עלמות קלות דעת, ישחקו נא על אולת הוריהם אשר לא ידעו טעם „מים גנובים" וישברו את צמאונם מבאר מים חיים, מים טהורים ממעין טהור.

הצניעות יסדה את השדכנות. ולולא השדכנים הלא יכלו בנות ישראל לשבת עד אשר הלבינו שערותיהן, ומי יודע הדרך הלכו בה הבחורים בלי שדכנים. בחורים ובתולות לא הלכו יחד לבתי משחק. בתי ספר למחולות טרם היו בישראל, „ולחכמת הרגלים" טרם הוכן כסא פראפעססארים בימים ההם חפרה הלבנה להביט בפני הנאהבים והנעימים המתחבאים בצל חרש מצל. בדעתה כי לא תמצא בפני מי להביט.

הבחורים והבתולות ידעו כי הוריהם ידאגו להם, ויאמינו כי ההורים יבקשו טובתם, ואם קרה לפעמים כי „המיוחסים" מאנו להתחתן בבן בוז משפחות, הן המכימו לזה גם הצעירים עצמם, והנסיון הוכיח כי הצליחו חיי המשפחה אז יותר מעתה.

השדכנות לא נוסדה על יסוד חקים קבועים, והשדכנים לא ימדו להם „צער" (יוניאן) מיוחד. וכל איש אשר בחר לעשות את השדכנות למשען לחמו, עשה זאת ברצון חפשי, צעירי ימים לא חשו מעולם לפרנסה זאת, ועל פי רוב היו מלמדים אשר מאסו במלאכתם הקשה, ובדעתם המון רב מהורי הבנים פנים אל פנים, חשבו כי יקל להם הדבר. היו אמנם ביניהם גם אנשים נכבדים ידועים בערים רבות, ובהם יודעי תורה אשר עשו להם שם „שדכן עולמי", אלה לא העיזו לבוא לבית נדיבים ולספר כזבים כהמון שדכנים פשוטים. וגם

נתקבלו בכבוד בכל מקום בואם. בידם היו ספרים שלמים, ובהם רשומים שמות נכבדי עם בכל עיר ועיר. מעשיהם, מסחרם ויחוס אבותיהם, וסך הנדה אשר הבטיחו, ובאיזה מין שדוך יבחרו, והאיש אשר שלח את השדכן ללכת בשמו לאיזה עיר, שלם הוצאות דרכו, ומהם היו שדכנים כאלה אשר הרויחו כסף רב. אך בפי המון העם היה שם „שדכן" שם נרדף עם מכזב ומשקר, כי אמנם לא יכלו לעשות אחרת בבואם לבית איש זר להציע לפניו איזה שדוך, ובלי גוזמאות הן לא יכלו למצוא אזנים קשובות, ובין כה וכה, הוריד צד אחד את המהיר, והשני הוסיף מעט עד אשר סוף סוף נשתוו ביניהם. אפס בלי שדכן לא הבין איש יהודי איך יתכן להביא בחור ובתולה תחת החפה. אך לא כן היה גורל הבדחן. כי בעוד אשר השדכן היה הלחם אשר בלעדו לא יחיה האדם, הנה היה הבדחן רק מין נופת, מותר, ובכל זאת לא הסר הבדחן אף בחתונות עניים. אשר גם קרוביהם ומיודעיהם חפצו להתענג מעט, ויד המנגנים אשר לא רב היה כחם בחכמת הזמרה לא יכלה לגרש את התוגה אשר שררה תמיד כמעט בחתונות כאלה, ותהי זאת שמחתם, בעלות הבדחן על השלחן או הכסא וישר את שיריו, פעם שירי תוגה, פעם שירי שמחה, מהתלות, בקרת ועקיצות, ובזאת אמנם הצטיינו רבים. אבל הבדחנות בכלל לא היתה לפרנסה מיוחדה, רק לשנים שלשה איש אשר עשו להם שם בארץ, עד כי לחתונות עשירים נקראו לבוא מקאוונא, ווילנא או מינסק. וגם היו בדחנים אשר לא דרשו כסף מחיר חכמתם, וילכו לשמח לב החתן וחכלה רק לשם מצוה, ולא נקראו בשם „בדחן", שם אשר לא חלק כבוד רב לבעליו. ובחתונות רבנים לא נתנו מקום לבדחנים, מפחד עון „מושב לצים". ותחת זה, עשו להם לחק, כי בכל עת המשתה השתעשעו בשיחות חולין של ת"ח, ובפלפולים נלוזים ומהתלות מעורבות ומסובכות לושות באגדות חז"ל ויתלון בשערות מאמרים שאין להם כל קשר וחבור, וזאת הבינו רק יודעי תורה.

שונה משני אלה היה מצב „החזן" בכל קהלה. ראשית דבר שאלו אם החזן הוא יודע פירוש המלות וירא אלהים. כי איך יתכן להעמיד לפני ארון אלהים איש אשר לא יבין מה שיתפלל, ואם איננו ירא אלהים, איך יוכל לעמוד להתחנן בעד

עמו לפני אדון כל הארץ. והבית הקדוש הזה לא במת משחק הוא. דרשו אמנם מהחזן כי יהיה נעים זמירות. אף התפארו לפעמים כי החזן יודע גם פרק בתוי הנגינה. ובערים הגדולות, אם מצאו להם חזן כלבבם לא החליפוהו באחר, ומצבו היה איתן, ומעולם לא הלך לתור לו עיר אחרת. ולחזנים מפורסמים בארץ, הנחה עשו לו בני עדתו ללכת להתפלל בערים אחרות איזה שבתות בשנה. ובימי היו אז מפורסמים בכל ארץ רוסיא, החזן ר' ישראל פיינזינגער הנודע בשם ישראל סקודער. (מת בשנת תר"ז בראסיין ולא ידעתיו) ואחריו ר' לייביל סטויבצער, (בראסיין). ירוחם הקטן, בצלאל מאדעסא, ר' סענדער מינסקער, שלמה ווייגטרויב בקעניגסבערג. וגם שמענו שמע הפראפעסאר ר' שלמה זולצער. רוב העם אהבו את הזמרה העברית אשר השמיעה הד אנחת עם עשוק ורצוץ משפט. בטעם זמירות הערביים בארץ הקדם, ומנגינות הימים הנוראים חדרו באזני העם, עד כי בכל עת מצוא דרשו מהחזנים אשר באו לעמוד למבחן, כי יזמר להם זמירות ר"ה ויוכ"פ. ורבים מהמון העם למדו לחקות את החזנים. וכן נשמעו תמיד שירי החזנים בין הפועלים היהודים, וביחוד בין החייטים בעת עבודתם. בערים הקטנות היו החזנים גם שוחטים, ומהם מופלגי תורה, ואחרי הרב והדין, היה החזן האופן השלישי במרכבת הקהלה. ולכל משתת ושמחה היה החזן בין ראשי הקרואים, והוא היה גם מסדר הקדושין, וחרב היה מסדר קדושין רק לעתים רחוקות בחתונת אחד מראשי הקהל, אשר זכו לכבוד כזה.

החזן ככל משרתי הקהלה והרב בראשם, היו כלם עניים מרודים, וישתפקו בכבודם לבד, ובכל זאת קנאו בהם עשירי העם אשר בכל עשרם לא הצליחו להכבד על פני העם, והדבר הזה לבד אלצם לפתוח את ידם וכיסם למען ימצאו חן וכבוד גם המה.

הצדקה לפנים והיום.

הכים והנשמה, הלב והיד המה כלי מלאכה למעשה הצדקה אשר בלעדם לא תכון אף יום אחד. ואם תחסר אחת מאלה, אז תהדל מהיות צדקה ותהפך למכונה מקולקלה אשר חדלה מעשות מלאכתה, ורק גויתה הקשה ושמה ישארו בה.

רוב המלאכות והעבודות נעשו לפנים בידי פועלים, מלאכת יד. ולא לבד את ידיהם, אבל גם את נשמתם השקיעו במלאכתם. וכן היו גם מעשי הצדקה, מלאכת יד פשוטה, בלי פרחים וצעצועים, אבל מלאה נשמה, אשר השקיעו בה עובדיה.

מוסדי צדקה וחסד, בתבניתם היום, לא ראינו בעיניו אז. בתי חולים, בתי יתומים, בתי מושב זקנים, בתי ספר גבוהים ורמים, אף לא בתי כנסיות בנוים כהיכלי מלך, כי על כן לא ראינו משפחות עניות מושלכות החוצה עם כלי הבית והסחבות ביום סגריר, גשם או קר נורא. לא ראינו יתומים ואלמנות מתי רעב. הזקנים ישבו בבתי בניהם, או עבדו את עבודתם עד יומם האחרון ולא שמענו כי יתאוננו האבות הזקנים לפני שופטי הממשלה על בניהם הנאורים אשר לא יתנום לדרוך על סף ביתם, ולא יחושו אם יגועו ברעב. עניים לא מתו בלא עת, מאין „מטה" בעדם בבית החולים. סביבות בתי תפלה לא עמדו המונים המונים בחוץ מבלי יכלת לבוא פנימה באין פתקא, (טיקעט או בילעט) להוכיח, כי שלמו מחיר התפלה או לשמוע תוכחת „המגיד". תחת בית ספר אחד היום, היו חמשים מלמדים באהלי דלים, גגותיהם תבן, וחדריהם מלאים כל טוב. זבובים, פרעושים וכל מיני רמש מצבעים שונים, בלי רצפת קרשים. המלמד האביון רעב ללחם, עצמותיו שפו, עיניו מפיצות יגון, אשתו סובבת בחצר ללקט איזה כפיסי עץ לחמם את החדר ולבשל מעט מים חמים במקום טהעע, הצאצאים מתגוללים בחוץ חצי ערומים, בלויי סחבות לבושב, מבקשים לחם, לוא גם יבש, והאם האמללה צועקת, רעבהניבם! זוללים! הלא כבר אכלתם בבקר לחם גם צנון במלח, ומה אתן לכם עתה עוד הפעם. קחו נא, קרעו את בשרי לנתחים ואכלתם. הלילה ליל חורף, הרבי והתלמידים יושבים סביב השלחן ועורם נקפא מקר. נר חלב אחד יגיה מעט חשכת החדר. צפופים ישבו איש איש עטוף בשמלתו והוגים בתלמוד

בהתמדה, וברגע ההוא ישכחו את הקר ואת סער השלג המתחולל בחוץ. ורק לפעמים נשמעה אנחה חרישית מלב הנער אשר עליו לשוב לבדו לביתו מרחק רב, ואין אחד מחבריו הולך לשלחו, ועליו לעבור לפני איזה בית נוצרי, וכלבו הגדול יתנפל עליו תמיד, מאין דרך להנצל ממנו. ובכל זאת מחדרי אימה אלח יצאו רבנים, חכמים וסופרים ומספר גדול יודעי ספר, שלומי אמוני ישראל, ובשום אופן,לא יוכל איש להראות אף על אחד כמו אלח אשר יצאו עד הנה מבתי ספר החדשים לא באירופא ואמעריקא, ואף לא בארץ הקדושה. ואין כל תקוה למצוא כאלח גם בימים הבאים. בתי חולים לא היו אז רק בערים הגדולות בעד אנשי הצבא ומרחוק אמנם שמענו כי בווילנא יש בית חולים מיוחד לישראל, ויהי הדבר לפלא, כי גם שם בווילנא כנוהו בשם „הקדש". בית אשר היה לחרפה בעמנו. בכל עיר קטנה או גדולה נמצא בית בשם זה אשר חיה להם לחכנסת אורחים ולבית חולים. חלך עני כי בא לעיר, ידע כי עליו לסור אל „ההקדש", וכי נפל למשכב חתגולל שמח. לפעמים היח הבית מלא עד אפס מקום מהמון העניים אשר הלכו קבוצות קבוצות מעיר לעיר. וכן חלכו לבקש נדבות — וביחוד ביום קבוע הלכו גם כן קבוצות, כל קבוצה לבדח. בבתי העשירים עמדה בעלת חבית כל היום לחלק את הנדבות. ואחרי אשר מטבעות — „גראשען" או חצי גראשען לא יתכן היה לחשיג בכמות רבה. ע"כ עשו גבאי חקהלח רקועי פחים מרובעים עם חותם אות אחד. חמשה או ששה במחיר כל גראשען, והמנדבים קנו את אלה בראשונה מיד הגבאים. ואם כלו חפרוטות מכיסה, קנתה אצל העניים עצמם. בית ההקדש היה על פי רוב בקצה העיר או מחוצה, ואיש לא דאג כי יהיה נקי, ואיש לא ידע מכל הנעשה שמה, מלבד הסוכן אשר ישב בו תמיד, עני ככל העניים. אשר קבל את המשמרת חנם, רק במחיר החדר המיוחד אשר יעדו למענו, ולא לחנם היה חבית הזה לחרפה ולשניגה.

„חכנסת כלה" המצוה כלה היתה ביד חנשים הצנועות אשר עסקו במצוה זאת בכל לב ונפש. ואמנם הצליחו בזה יותר מחיושבי בשמים עצמו „כביכול". ואם מצאו נערח בוגרת ראויה לברכת. פשטו הצנועות כילק על פני העיר לבקש

למענה „זיווג טוב" ותמיד אנה אלהים לידן חתן. חסון כאלון, או גם גבן. עור או פסח. עצל או חסר דעת, ויקבלוהו בשתי ידים, ולשמחתן אין קץ, כי זכו להביא „לחופה ולמעשים טובים" זוג עניים כאלה. ואחת הזקנות היתה תמיד מין „אם זקנה" או אפוטרופסית לזוג אשר הביאה בברית.

בתי תלמוד תורה היו רק בערים גדולות, ונוסד רק בעד בני עניים או יתומים אשר לא יכלו לשלם „שכר למוד", וכל עני אשר דאג לבנו כי לא ישאר „עם הארץ" לא שלח את בנו לבית כזה אשר שמו היה להרפה, יען הניכיו המה מלבד בני עניים, גם „גערים גסים ובורים", ומי אב יודע רגשי כבוד ישלח את בנו לעשות ממנו בעל עגלה. תופר נעלים או חרש ברזל. והמלמדים נבחרו תמיד מאלה אשר לא הצליחו להציב לחם מעמד בין „בעלי בתים" נכבדים, וכרכם היו באמת בורים, או חצי בורים. עבודתם אמנם היתה כבדה ללמד עם חמשים או גם שמונים נערים. אבל תחת זה לא היו תלואים בדעת בעלי הבתים ואבות התלמידים. ותחת אשר כל מלמד נכבד נאלץ לבוא בכל שבת ומועד לבחון את התלמידים בבית הוריהם ולחדור לעומק נפש בעל הבית, לדעת אם הפיק ממנו רצון. הנה היו מלמדי הת"ת פטורים מיסורים כאלה, ורק פעם או פעמים בשנה הכינו בעצמם את „הבחינות" ובחינות אלה לא חכבידו עליהם במאומה.

מלמדים נכבדים „בעלי פועל" למדו לתלמידיהם קרוא ובתוב עברית. ולפעמים גם קריאת שפת אשכנז, אף כי ידיעת המלמד עצמו היתה מר מדלי, אך בבתי הת"ת לא למדו מאומה כמעט, מלבד קרוא בספר התפלה. והנער אשר למד להתפלל, עזב את הת"ת, וילך ללמוד איזה מלאכה. וכמעט כל הפועלים ובעלי מלאכה היו רק בני העניים והיתומים.

בתי יתומים, בתי מושב זקנים. בתי חולים ליולדות לא היו עוד, ואם היו באיזה עיר גדולה כקאוונא או ווילנא, לא ידענו ולא שמענו מהם. ובכל עיר דאגו גבאי הקהלות בעד היתומים, אבל גורל הנערים האמללים אשר נשארו בלי אב או אם היה רע ומר, וכרבם נשארו בורים עד עולם. ובכל זאת היו יהודים תמימים עם אלהים ואנשים ולא סרו מדרך הטוב לרגלי בערותם. ולפעמים קרה כי אחד מאלה אשר הצליח לעלות למעלת „בעל הבית" שכר לו מלמד ללמוד עמו בלילה,

אם מאהבת התורה או מחרפה להחשב בין „עמי הארץ" הרפה נוראה מאד בימים ההם, אשר הפכות עתה בדור האחרון כמעט לכבוד.

הצדקה לעניי ארץ ישראל נתנו כלם בלב ונפש, וגם בבית העני שבעניים נמצאה „קופת ר' מאיר בעל הנס", או קופה אחרת, ובבוא „המשולח" מארץ הקדושה, היה אורח יקר, ולכבוד היה לאיש אשר זכה כי ישב בביתו ויאכל מפתו, ולאושר חשבו להם לשמוע מפיו „מעשיות" מארץ הקדושה, אשר ראה בעיניו את כותל המערבי, קברי האבות בחברון, והוא עצמו התפלל על קבר רחל, האם בישראל, ובעיניו ראה את האשל אשר נטע אברהם אבינו ומקות שרה אמנו, ובענג אין קץ בלעו כל מלה אשר שמעו מפי המשלח. וכתבי עתים להשליך עליהם שקוצים, טרם היו בארץ, והסופרים הנערים שכחו להולד בימים ההם.

מכס הבשר (קאראבקא) אשר נוסדה על פי הממשלה לשם צדקה, להחזקת הקהלה, שלמו כלם לא בחפץ לב. יען באמת נשאר הכסף ביד הממשלה, ורק לעתים רחוקות, ואחרי עמל רב הצליח לאיזה קהילה להשיג חלק קטן מכספה, ורוב הכסף עם הריוח נשאר בכיס הממשלה, או נתנה את הכסף לצרכי הנוצרים, והדבר הזה היה בעוכרי היהודים, כי לא יכלו לנהל את כל מוסדי הצדקה הקיימים, ומה גם ליסד בתי חסד חדשים. ולרגלי העוני הכללי לא יכלו בשום אופן לכלכל בתי חסד על השבונם בלי עזרת כסף מכס הבשר, ולא באשמתם היו כל עניני הצדקה יגעים.

אגודות „גמילות חסד" נוסדו אף בערים קטנות, וכל עני השיג איזה הלואה על „משכון" ולבעלי בתים „יורדים" אשר נודעו לאנשים ישרים, נתנו הלואה גם בלי עבוט, ורבים מאלה, השיגו הלואות מאוהביהם ומיודעיהם, אם בתור גמילות חסד, או „בשטר עסקא".

„חברא קדישא" היתה אגודה חזקה בסדרים נכונים לפי מצב העת. בכל עיר היה „בית עלמין" אחד כללי בעד כל העיר, כל חבריה לא לקחו שלומים מיד איש, ובערים הקטנות עבדו גם הקברנים אשר נקראו „שמשים" חנם, וכלם הלכו לעבודתם בחפץ לב בקר או בגשם שוטף, וכל ההוצאה היתה, בקבוק יין שרף להעוסקים בקבורת המת, אחרי אשר כלו את מלאכתם.

ורק בערים הגדולות אשר שם מתים רבים שלמו „להמקברים", והוצאה להחזקת בית עלמין ולהקברן אשר ישב תמיד עם כל בני ביתו בבית חצר המות, שלמה קופת העדה, ומשפחת מת עשיר שלמה להקהלה כפי ערך עשרה. אבל העניים לא שלמו מאומה, ותמח הלא היו הרבים.

רבים היו חברי „חברא קדישא" בערים הקטנות, יותר מבערים הגדולות אשר שם אגודות רבות ושונות, ונכבדי העם לא היו חברים לחברא קדישא אשר חבריה היו מדלת העם, תחת אשר בעיר קטנה מאין אגודה אחרת, נלוו אליה רוב תושביה.

מדר דר היה לחק, כי ט"ו כסלו היה חג לחברא קדישא. חג עברי באמת. קודם עלות השחר באו כל חבריה לבית הכנסת לאמר „סליחות" ויתפללו בלב תמים ורוח נשברה, ויצומו כל היום. צמו גם רבים אף כי לא היו חברים לאגודתם, כי איך יכל היהודי לאכול בראותו רעהו יענה בצום נפשו. ובערב באו כלם לבית הכנסת אל „הסעודה". הוצאות הסעודה שלמו החברים איש איש מעשרים עד שלשים אגורות. מלבד אשר רבים נאלצו להביא איש איש כף מזלג ושכין לעצמו, מבלי יכלת להשיג כלי אוכל רבים במקום אחד, ובאין חנויות מיוחדות לסחר כלים, נשי החברים עבדו כל היום להכין את הסעודה וכלם באו לאכול ולשתות באין יוצא מן הכלל, ולרגלי השתיה בלילה החוא, ואת אשר שתו המקברים בכל קבורת מת, היו לשחוק בעיני העם ויכנו אותם בשם „שכורים", והתולים רבים נאמרו על חשבונם. וכבר נודע הפתגם הישן. על הכתוב „ראה חים וינוס" כי ראה ארונו של יוסף וינוס. כי בלי ספק סבבו שמשי חברא קדישא את הארון, והים פחד פן יגיחו אותו השמשים אל פיהם וינם מפניהם. אכן באמת רק התול היה. וכבר נודע כי החסידים יהתלו במתנגדים, כי כל מתנגד החפץ לשתות לשכרה בפורים או שמחת תורה. ישתה צנצנת מלאה חלב ויצא במחול. ובלי ספק לא שתה שמש בחברה קדישא במשך כל השנה. את אשר ישתה האורלאנדי במשך שנים שלשת ימים.

מנהג היה בכל הערים, כי שבת אחת קודם ט"ו כסלו, היתה כלה קודש בעד החברא קדישא. והנהגת ביהכנ"ס ביום החוא היתה בידה, המה חלקו את כל „העליות" רק לחבריהם.

וכל הנדרים והנדבות להם היו, והגבאי התמידי לא התערב בכל ההנהגה ביום ההוא.

באיזה ערים הקטנות ראיתי ארון המתים עומד על „ספסל הטהרה" בבית הכנסת, הנשען על יד בית המדרש. הארון היה צבוע שחור, ועל פני כלו כתובים פסוקים מכתבי הקדש, באותיות לבנות, ונם מזמורים. ועל המכסה היה כתוב „אדם דואג על אבוד דמיו ואינו דואג על אבוד ימיו, דמיו אינם עוזרים וימיו אינם חוזרים". אם העמידו את הארון בבית אלהים מאין להם בית מיוחד על אדמת חצר המות, או רק למען יזכרו באי בית הכנסת את יום המיתה, אינני יודע, ואולי יען מעטים היו המתפללים בבית הכנסת. ביחוד בחורף אשר הקר הנורא היה אדון הבית, ולא היה בו תנור לחמם כמו בבית המדרש. ובתפלת הערב לא האירו בו אור נר מפני עניותם. ואיש לא למד בבית הכנסת אף בקיץ, תחת אשר בית המדרש היה מואר תמיד, ותמיד למדו בו, ובית הכנסת לתפלה היה כמעט נעזב.

בערים יותר גדולות, היו אגודות בשם „לינת הצדק". מטרת האגודה היתה לעזור לחולים מסוכנים, לשבת אצל החולה כל הלילה, ואם נחוץ היה, גם כל היום, ואם רבו החולים, שלמו לשמשי בתי הכנסיות או „סתם בטלנים" אשר לא חסרו בכל בית מדרש, ובמחיר קטן ישבו אצל החולים. והאגודה התאמצה לתמוך את החולה ברופאים ורפואות, ובמות האיש באו להתפלל במנין בבית האבל במשך חודש ימים, שלש פעמים ביום. ורק ביום השבת הלך האבל להתפלל בבית הכנסת. ובבואו אל הבית, קמו כלם נגדו ויעט „אלהים ינחמך". ובכל עת התפלה הביטו עליו בעיני חמלה, כמו היה אח לכלם. ואחר התפלה נגשו אליו כל יודעיו ומכיריו לנחמו, וכל אחד ענה „שבת היא מלצעוק". למען השכיח את יגונו.

אגודות „בקור חולים" היו לפי הנראה מסד עתיק ימים, וגם בכל הערים הקטנות לא חסרו אגודות כאלה, וכל חבריה היו מסורים אליה בלב ונפש, וביחוד שמו עיניהם בחולים עניים. יען אוהבי עשיר רבים גם בלעדם, חברי האגודה היו גם נשים, ולפעמים יותר מאנשים, ובעוד אשר האנשים באו רק לבקר את החולה ולנחמו, וללין עמו כל הלילה, ולקרוא

לרופא, ועוד עבודות כאלה הנחוצות לחולה, הנה הביאו הנשים מכלת לבני הבית. נפת וממתקים בעד החולה, ויסעדוהו ברחמים כאמות או אחות מבטן. ומי שלא ראה עבודת נשים רחמניות אלה, אין לו כל מושג מתכונת לב בנות ציון בכל הדרן, ובמקרה מות, היו כרגע לתופרות להכין את „התכריכים", ובכל יום באו לנחם את האבלים ולהביא להם מכל מאכל אשר יאכל, וחברי האגודה האנשים באו „למנין" שלש פעמים ביום בבית האבל, ויעזרו הרבה לנחום האבלים, בראותם כי רבים יקחו חבל במכאובם, ואם נשארה אלמנה בלי משען לחם, התאמצו ליסד למענה איזה חנות קטנה או ענין אחר לבל יחסר לחמה. יתומים בלי אב ואם רבים לוקחו לבתי בעלי הבתים לחנכם, וחשוכי בנים היו תמיד הראשונים לקבל איזה יתום או יתומה, ותיקר המצוה הזאת בעיני העם עד מאד.

(הכנסת אורחים) בתים קבועים מיוחדים להכנסת אורחים, לא היו בארץ, או אולי היו באיזה מקומות ואני לא ידעתי, ולא ראיתים בכל הערים אשר הייתי בימי נעורי, ולפי הנראה השתפקו אחנו בימים ההם, כי המצוה הזאת אשר לא מצאה לה בית מיוחד בנוי מעץ ואבן, מצאה לה בית ב ל ב כל איש יהודה. „אורח הגון" כי בא אל העיר ויסר אל „האכסניא" שלמו הוצאותיו לבעל המלון, אך על פי רוב חשבו להם זאת לחרפה, כי איזה רב, חזן או מגיד מפורסם ישב במלון כאיש זר, ונכבדי העיר כלם בקשו כי יסור אל ביתם, ובכבוד גדול לקחוהו עם חפציו ויובילוהו לבית הנכבד בהם. ועניים פשוטים סרו לבית המדרש, ולא נשארו שם רק עד הערב, אשר אז יבואו המתפללים. ואז בראותם את האורח לקחוהו לביתם. ועל פי רוב היתה זאת תעודת השמש לדאוג לאורחים כאלה, והשמש הלך לבית איש הנודע לו „למכגים אורח" ויודיעהו כי יש אורח בבית המדרש, והוא עצמו הביאו אל ביתו. היו מכניסי אורחים כאלה אשר אמרו עליהם, כי ביתם הוא „ביתו של אברהם אבינו", והאנשים האלה עשו זאת לא למען התפאר בנדבת לבם, אחרי אשר התואר „נדיב" אשר היה עתה „למלה", טרם ידעו ברחוב היהודים, ואיש ישר וטוב לב לא חכה לשכר מצוה בעולם הזה, אם יפורסם שמו לנדיב, וסחר הנדיבות לא היה עוד עובר לסוחר בשוק הסוחרים,

והטוב אשר עשה היהודי, היה שכרו מצד חובתו ליהדות, בדעתו כי מלא אחת ממצות התורה ובזה מצא ענג לנפשו. ועל כן רבים היו אשר התאמצו להסתיר נדבת לבם, ויתנו „מתן בסתר" ודוב הנדיבים ממין זה היו בין המון העם, ומעטים בין העשירים. ולא שוא היה פתגם ההמון „כי כל דל הוא בעל צדקה", כי מי יודע נפש הדל יותר ממנו.

אם אמנם למותר הוא לתאר תכונת הצדקה ביתים הנאורים האלה. אחרי אשר כלם יודעים זאת כמני, כלם יודעים כי פרחה נשמתה ממנה, ורק גויתה הקרה, קפואה כקרח, נשארה על מקומה, אפס מי יודע עתידותיה. מי יוכל להגיד מראש אם אחרי שנים שלשה דורות לא תשנה פניה אשר לה היום. מי יבטיח לנו כי דור יבוא לא ימלא שחוק פיו על הסדרים הטובים בימינו, כאשר ימלא הדור הזה שחוק פיו על הסדרים הרעים או האי־סדרים בהליכות הצדקה לפנים. אחרי אשר גם עתה נמצאו אפקורסים המכחישים בצדקות הנדיבים. נקדה נא למשל את העיר הגדולה לאלהים ולביזנעס „נויארק", אשר עליה פרש אלהי הרחמים את כנפי חסדו על כל בשר, ורק בעזרתו יסדו יהודינו ויאהודינו יותר כאלף ושש מאות אגודות לצדקה וחסד, ובכל אגודה חברים למאות, ומהן גם לאלפים, ומספר הנדיבים עולה למצער, עשרה בעד כל עני, ולפי זה אין מאשר בתבל יותר מהעני בעיר הקדושה הזאת, אשר עשתה לה שם עולם בצדקת פזרונה, בכל פנות העיר תפגשו יום יום המון שמחות וגיל, רקודים ומחולות. מנגנים, משוררים ומסיפים לצדקה וחסד, אל המשתה אשר הכינו בנות ציון העדינות למובת העניים, באו אצילי העם יהודים עשירים ונוצרים נכבדים, ובעד אלף שקל תתן עלמה יפיפיה את לחיה לנשיקות אציל לשם מצוה. בדעתה כי באלף כסף תציל מאה עניים ממות. קרבן נדבה הפלא ופלא כזה הן לא הבינו אמותנו הנשים הפתיות לפנים. נשים שאננות בנות ציון היקרות, כטוב לבן בחרו את העליה התחתית בבית אלהים להתאסף לשחוק הקלפים לטובת בית הכנסת, והמצוה הזאת כה יקרה בעיניהן עד כי לא יחושו עוד אף לחלול הקדש, ואם נמצא רב צעיר אחד בסט' לואים אשר מהא נגד המצוה הזאת, נאלץ לעזוב את משמרתו, כי נאץ קדושת הקלפים, ובנויארק, משכן המצאות חדשות,

נוסדו זה לא כבר (תרע"ט) בנות חן, עלמות צעירות לאסוף נדבות מאת כל נדיב לב אשר יבוא לראות במחזה, בעיני בשר ודם, איך תשחינה במים ערומות, ויתחרו אשה ברעותה, מי מהן מטיבה לשחות, ואם לא כלימה תכסה פניהן, ניני דור סכלים וערלי לב אשר לא באו לא במים ולא באש אהבה לטובת אביוני העם, כבני הדור הנאור הזה היודע להוציא כסף מכים הכילי, יותר מאשר ידע ר' יואל בעל שם להוציא יין מן הקיר. עני בן טובים אשר שכב על ערש דוי ימים רבים ואיש לא ידע, ויעלות חן לא נסו הצג כף רגלן לצאת במחולות לכבוד מכאוביו, ורק בבוא המות ויקחהו, אז נודע הדבר לנדיבנו, כי עזב האמלל אלמנה שכולה ויתומים אמללים ויקומו ויעשו להם משתה שמנים, המנגנים, המזמרים, המשוררים והמשוררות כלם באו לשמחת מות המת. וכל אחד שלם שקל או שנים בעד מאכלו ומשתהו. הבחורים והבתולות רקדו כנדיבים וכל הקרואים שבעו נחת, המשוררים קבלו משכרתם. „המטיפים הלאמיים" הריקו את כל אוצר דרשותיהם, וברכותיהם על ראש הנדיבים מכיני המשתה, ויקבלו מחיר ההטפה, וישובו לבתיהם שמחים וטובי לב, כי צדקה עשו. ולמחרת היום יתקעו בשופר בכל כתבי העתים כי גדולות עשו. והאלמנה והיתומים? — אל תגידו בבראנז־וויל, כי בבוא חשבון, לא אספו העוסקים בצרכי צבור באמונה די כסף אף לשלם בעד הוצאות המשתה, ובכן מי לא יודה כי לא יעזוב הסום באויר באין כנפים לו.

בתי חולים יש לנו בכל הערים הגדולות, בנינים גדולים ומפוארים בסדרים טובים ונכונים, העבודה פנימה היא על פי סדרי בתי הרשת מעשה. המכונות ערוכות. הרופאים, הפועלים והנשים הצובאות איש איש על משמרתו. ברגע ידוע יבואו ויצאו. ברגע אחד יתנו ארוחה לכל החולים. ובשעה אחת מחויבים כלם לישון. שתי שעות בשבוע יוכלו קרובי החולה לבוא לבקרו, ואם יאחר איש רגע, אז עליו לחכות עוד שבוע תמים, הכל על פי חקי הפאליציי, אם כי אינני מחליט, כי הסדר הוא רע, ואולי גם טוב הוא. אחרי אשר גם הפאלי־ציי היא טובה ונחוצה, — לולא היתה פאליציי. ולולא נוסדה על פי חקי האגרוף והברזל לבד. כמכונה בלי נשמה.

ישנם אצלנו היום בתי יתומים בנוים כהיכלי מלך. כרבם

נוסדו על ידי יהודי אשבנז. הסדרים הנם נפלאים למראה איש זר. היתומים אמנים ככני רוזנים, והזר הבא לבקר בית כזה ישתומם על נדבת לב עם אלהי אברהם. אפס אם יעמיק לחדור לנשמת המסד, ימצא עוד הפעם פאליציי, מלבד אשר אין הבדל בינו ובין מסד נוצרי, לא במאכלו ולא בלמודיו. להחניכים יאכילו טרפות, ולא ילמדום אף מלה עברית. אין להם כל מושג ממנהגי ישראל ותורת קדשו, ותחת כל אלה ילמדום לנגן בכנור, ולעלות על הבמה לשחק, לזמר ולשיר שיר „יענקי דודעל", וכאשר יגדלו ויעזבו את הבית חזה, הנם נוצרים גמורים, ורחוק למצוא ביניהם אחד אשר נשאר יהודי, ואחרי כל אלה, מעטים המה היתומים אשר זכו להתקבל בבית כזה, ובין אלף יתומים בעיר, תמצאו בבית היתומים המשים, והנשארים? הלא יש אלהים בישראל, ועליו לדאוג בעדם. אף כי ההגיון הישר יצוה לשאול, במה זכה בן עניים אחד כי יחנך כבן רוזנים, את אשר לא יכל להגיע לכל מנעמי החיים לוא חונך בבית הוריו, ועשרה יתומים אחרים יחבקו אשפתות או יגוזו ברעב, ולוא נתנו נשמה לבית כזה, הלא נקל היה לעשותו לבית יתומים עברי. ואיש מהנדיבים לא שאל את אביו או זקנו, מדוע לא ראינו ולא שמענו מעולם, כי יוקחו נערי בני ישראל לחנכם בבתי הממשלה, או כתה נוצרית ידועה בעד „נערים שובבים", ובצאתם מן חבית ההוא יספחו לאגודות שודדים גנבים ורוצחים (נעגנסטער) אשר שרצו לרוב בנויארק, ולא מעטים המה גם בערי השדה, המחללים שם ישראל באופן נורא, ומי אשם בדבר, אם לא הנדיבים ומדר חנוך אשר נהגו בעד היתומים?

חדרי המלמדים לא היו מעולם בתי חסד וצדקה. כל איש יהודי ידע את חובתו כי עליו לשלם להמלמד אשר יחנך את בנו, כאשר ישלם לפועל אחר, ואיש לא חלם להתנאות בזה, כאשר לא עלה על לב איש להתפאר כי הוא מניח תפילין בכל יום ושומר את השבת, ועתה בדור חכם זה נהפכו כל חדרי המלמדים לת"ת, ויהיו למוסדי צדקה, ובלי נדיבים חן לא יכון כל בית חסד, ואמנם הנדיבים רבו כילק, אחרי אשר להחזיק בית ת"ת אחד, נחוצים אלפי חברים אשר ישלמו כל אחד חמש קשיטות בשבוע, נחוצים מאספים, מלקטים, גבאים, נשיאים, וסגני נשיאים, מזכירים ורואי חשבונות, משניחים

דמשרתים, יועצים ובעלי טובות, מלבד ועד מנהלים, ונדיבי עם ד' אלה יביאו שנים שלשה מורים (לא מלמדים חלילה) ואחד מהם הוא מנהל המכונה המשגיח על עושי המלאכה. וכתם השנה ישלחו כרטיסים לכל החברים לבוא להתענג בבחינות התלמידים והתורה אשר למדו במשך השנה, והמנהל קורא לאחד הנערים, כי יקרא שורה או שתים בסדר התפלה אשר למד עמו ביחוד, וכל הנערים ישירו שיר „התקוה" או שיר לאמי אמעריקאני בשפת הארץ. ועוד הפעם המטיף, הפאנאגראף הלאמי, או הבדחן העולמי, עולה על הבמה, מולל בידיו, יזנק מצד אל צד, מתחיל במהתלות וישאג ככפיר, ובשפת חנף אשר תעוה אזן כל איש ישר משמוע, יגביה עד שמי מעל תהלת הנשיא ועוזריו, ובמצח נחושה ישמיע בקול אדיר, כי מן הבית הזה תצא תורה לישראל, והשומעים ירגזו פן תבקע בטן המטיף מקול צעקותיו, ולכבוד הנשיא יכינו עוד הפעם משתה, ועוד הפעם דרשות, תהלות ותשבחות, בכתבי עתים. והאיש אשר לא ראה כל אלה ויחשדני כי במליצה אדבר, יואיל נא לשאול פי רבבות איש אשר ראו ושמעו זאת כמני. ואני הנני קורא להמטיף עצמו: ר' קרוב! הלא חי חי אתה, וגם אני טרם מתי. קומה העידה! אם תוכל להכזיבני. אתה האיש!

אחרי כל אלה אקוט בפני, ואהיה כמגזם בעיני עצמי, אם אומר רק רע על כל מוסדי חסד וצדקה בדור החדש. כי אמנם ישנם עוד בקרבנו בתים אשר גם אבותינו יכלו להתפאר בהם. בית הכנסת אורחים בנויארק הוא מסד יקר ונכבד לכל בית ישראל יושב אמעריקא, ולולא „הפאליטיק" המרחף באויר סביב המכון הגדול הזה, כי עתה יכל להיות עטרת תפארת לכל הגוי כלו במעשיו הטובים לכל גר הבא לבקש לחם וחפש בארץ הזהב. מסדי גמלות חסדים בערים שונות ראוים לתהלה, אם לא קרם האסון לנפול בידי „בעלי טובות" ידועים. בית חולים לנשים יולדות בנויארק הנוסד בידי נשים רחמניות מעדת החרדים, ראוי לכל כבוד ותמיכה, והוא באמת זר פרחים לראש בנות ציון בוני ומיסדי הבית הזה, ועוד איזה בתי חסד טובים נוסדו בכל מרחבי הארץ. אבל מעט אויר יהודי חסר בהם, ומהם גם כאלה אשר אין כל אויר וכל רוח בהם.

הנה כי כן, האמת הוא, כי הצדקה לפנים היתה רוחנית, מלאה נשמה וחסרת סדרים, ובימנו הנאורים נהפכה למכונה מסודרה לכל חקתה, בנויה מברזל עשת בלי כל רוח באפה.

הדברים האלה הנם נבונים ואמתים בכל הנוגע לצדקת אחנו במערב אירופא ואמעריקא החיים על פי המדה והמשורה אשר קבלו מאשכנז, ומהן לא יסורו, ובאמעריקא אשר כל מוסדי צדקה וחסד נוסדו ראשונה בידי יהודי אשכנז עזרו גם סדרי אשכנז. אפס לכן היום אשר רבו הגולים מארצות המזרח, וברבות הימים גדלו ויעשירו, וייסדו להם בתי חסד על חשבון עצמם, ובמדה ידועה הפיחו בהם רוח יהודי־דעמאקראטי. אבל לאסוננו הביאו בהם גם מגרעת חדשה, מגואלה, לא שערוה אבותנו, וזרה גם לסדרי יהודי אשכנז. הפאליטיק, הכסף והכבוד. המושלים ביד חזקה כמעט בכל עניני קהלות ישראל באמעריקא, ראש מושב שלשת הרועים האלה היא נויארק, וממשלתם הגיעה עד ערי השדה, ביחוד הגדולות, עד כי לא רב מספר היוצאות מן הכלל, רק בערים הקטנות בדרום ומערב הארץ הרחוקות מנויארק וכל המונה. יאנקיל החיים מקופישאק אסף איזה מאות שקל, ויקרא את שמו „דזייקאב" ותקטן עוד זאת בעיניו ויאמר לנחול גם כבוד, ויאסוף אליו עוד עשרה חייטים „אוהבי הפועלים" הנודעים בכל התבל, וייסד „אגודה־דעמאקראטית" למען הכעים לב הביורואקראטים העשירים הפוסחים על ראשי העם, וביום בהיר אחד, והנה הוא „פרעזידענט" לאגודת יקנה"ז, ומשלם בעד מודעות בכתבי עתים לפרסם את שמו, וחמשה שקל ישלם להמטיף — על השבון האגודה — אשר ישים בשמים קינו, ואחרי זמן קצר, בחשבו כי כבר נודע שמו בישראל יהיה לבעל טובה ונדיב, ויודיע לכל העולם, כי הנדיב היקר האדון דזייקאבס מנדב אלף או אלפים שקל ליסוד בנין בית כנסת, בית חולים או מסד אחר, ועוזרים המתחממים לאור אשו לא יחסרו לו בין „הירוקים" ואז יחלו לאסוף נדבות מכל נדיב לב הנותנים למשכן ולעגל, ולעוזריו יבטיח נתח שמן, זה יהיה המזכיר, השני הסוכן והשלישי לנאמן ורואה חשבון במחיר לא קטן, ובמשך זמן קצר יפורסם שמו באמת לנדיב, עושה טוב בעמו,

והנה הוא מנהל, וידו ולשונו בכל, הוגה דעות, וכל הגה מפיו חק לסכלים, ובמשך הזמן יתעשר מפרי חכמתו ונדבותיו, וירחמיאל העגלון אשר ידע את החיים מארץ מולדתו, ואם גם לו חלקה אמעריקא מחכמתה — איזה מאות או אלף שקל — יתקנא בו, ויאמר לעשות כמתכנתו, יקהל אליו איזה „תלמידי חכמים" אשר למדו עמו בארוה אחת, ויעשה לו „מנין" והאלהים הטוב יוריד אליו מטל השמים איזה „מניד" חצי אלם וחצי עם הארץ, והפרעזידענט יקרבהו, ואחרי כן ישים חחים בפיו וירתמהו בעגלתו, ובמהרה יהיה המגיד לרב וגאון, ולפעמים גם „לרב הכולל" — תואר זול מאד באמעריקא, 50 סענט מחירו, — ומודעה במכתב עתי זארנאני תשמיע נדבת לב הנשיא וחכמת רבו הגאון הגדול, ובמשך שנה או שנתים, והנה קהלה חדשה, ובראשה הנדיב המהלל, וגאון מפורסם לימינו, והעם החכם והנבון ימטיר עליהם מטרות נדבה. ובאופן כזה קמו קהלות ואגודות אין מספר, ורבנים גאונים, נשיאים מנהלים ומוסדי צדקה ובעלי טובות לאלפים, ואם על פי מקרה יתערב גם איש ישר ונכבד בקהלתם, יתאמצו להרחיקו, עד כי לא יאמן אם יספר, את אשר ראו עיני איזה פעמים, כי כאשר הציעו להביא איש נכבד לחבר להם קמו המנהלים נגד ההצעה, ואני שאלתי פעם אחת סבת הדבר בנויארק, ויענוני בשפה ברורה לאמר: מדוע לא תבין דבר פשוט כזה ,למשל, לוא יציעו להביאך בסוד קהלתנו אשר עד הנה אני הוא אחד המנהלים, אפס אם אתה תהיה חבר לנו, אז מי אני נגדך, ואיך אוכל להרים ראש בשבתך עמנו בסוד עצותנו, כי על כן הנני משמיעך בפה מלא. כי אם יציעו להביאך בקהלינו, אז אהיה אני הראשון להתנגד לך, בדעתי יתרונך עלי". ולא לפלא הוא, כי המון רב ישרי לב, תמימי דרך, נדיבי לב באמת, חכמים, סופרים ותלמידי חכמים אינם חברים לקהלות ואגודות, וחיים חיי בדידות בסתר אהלם, ובכאב אנוש יביטו על כל השערוריות אשר תעשינה יום יום בידי נעוי לב אלה המושלים בעם כהצוערים בפריימען, ויחרישו, כי נטל עליהם לשבת דומם, מאין מקום בכתבי עתים להשמיע כאב לבם על עם ד' ההולך תהו באשמת רועיו הרעים, ותרומת נדבותיהם זרים יאכלו, ואף גם ברגע זה, בעת

צרה הזאת, אחרי המלחמה האיומה, אשר מאות אלפי אחינו נתונים בצרה ובשביה, נהרגים ונחנקים בכל איירופא, ואחינו באמעריקא מוריקים שקי זהב לעזרת האמללים, הנה אין קץ לכל התועבות אשר תיעשינה בכסף הקדשים בנויאָרק. ומקום אין לגלות את המסכה, ולגרש את השודדים מעל האבוס .....

אמנם סדרי צדקה וחסד כאלה לא ידעו אבותינו מעולם. ומי יתן ולא ידענום גם אנחנו.

חיי המשפחה והיחום

אם עלה על לב איש ללמוד לדעת את היהודים ברוסיא, חייהם ומצבם הרוחני לפנים, עליו היה לדעת רק חמש משפחות ידועות. תכונתן ועלילותיהן. ואם את אלה ידע, אז ידע כבר את כל הגוי כלו.

משפחה אחת הגדולה במספר בני ביתה, היתה המשפחה העניה. רוב או כל בניה מצאו לחמם הדל ממלאכה ומסחר קטן, ומהם מספר לא קטן אשר לא ידעו כל מלאכה וחסרי כסף למסחר, היו למלמדי דרדקי, סרסרים, שמשים בבתי תפלה, שדכנים, ובדור החדש נרשמו כל אלה בספר „הבטלנים", כפי אשר רשם אותם הקיסר ניקאלאי הראשון לאנשים אשר לא יצלחו למאומה. אף כי לא באשמתם, ולא מענג נפש בחרו בפרנסות יקרות כמו אלה. אשמת הממשלה הארורה, ממשלת זדון אשר לא נתנה לנתיניה היהודים להרים ראש. פה לא תלך, וזה לא תעשה, ואל כל משרה לא תגע, ואל האדמה לא תקרב, ואניות אויר לגור בהן, טרם היו בארץ, ועל כן נאלצו לאכול איש בשר זרועו. כעטלפים התחבאו, כתולעים התקבצו בנקיקי סלע, פחדו לצאת החוצה לראות אור יומם, פן יראם השוטר, הקאזאק, הפקיד, השר, האוריאד־ניק, לבל תשלוט בהם „עין הרע" אשר ממנה פחדו כלם, לא רק נשים זקנות, ולעין הרע כזאת לא הועילו כל הלחשים והקמעות, אף לא ברכת הצדיק מטאלנא.

רוב בני המשפחה הגדולה הזאת, לא היו בטוחים בלחמם ומזוחתם אף חודש ימים אחד, ימי חייהם היו תלואים בנסים או במקרים, מאין איש ידע להגיד מה ילד יום מחר. אפס אם מצבם החמרי לא היה בטוח. הנה היה מצבם המוסרי איתן, בטוח, מוצק כברזל, בנוי על יסוד התורה, היסוד הכללי גם לכל המשפחות האחרות, ולכל הגוי כלו.

המשפחה השניה היתה משפחת הלומדים והמיוחסים. הקטנה במספרה אבל גדולה בערכה. במצבה החמרי יכלה להמנות על המשפחה הראשונה, אף כי לפעמים רחוקות קרה, כי אחד מבני ביתה נמנה בין העשירים. המשפחת הזאת לא היתה „ביוראקראטיש" כאשר יספרו לנו איזה הוללים

צעירים אשר כל נוצר תורה היה להם לחגא, ושומר דת משל בפי כסילים. שקר נדול הוא כי בני המשפחה הזאת התגאו וירמסו על ראש דלת העם, ובא האות כי אלה אשר כנה העם בשם „אריסטאקראטים" לא היו מבני המשפחה הזאת. האריסטאקראטים אשר מספרם היה אחד או שנים בכל עיר נדולה, היו כרבם עשירים בורים אשר התעשרו פתאם, ומאין להם כבוד תורה ויחום אבות, התגאו בעשרם ויאמרו לפסוע על ראש העם ברדפם אחרי הכבוד אשר לא השיגו מעולם. ובמספרם הקטן כלא נחשבו, והעם מאס בהם גם אז, עד כי בראותם כי ממשלתם לא תכון בחזקת היד, עזבו את העם מכל וכל, ובאופן היותר טוב נאלצו להיות חיי בודדים, רחוקים מן העם כמנודים, ובמשך הימים התבוללו בין העמים.

בני המשפחה השניה לא התגאו על העם מעולם, ולא יכלו לעשות זאת בשום אופן, יען הדבר הזה הוא נגד רוח התורה, אשר על ידה נדל כבודם, ורק העם עצמו העלה אותם למעלה ראש מפני כבוד התורה החופף עליהם. העשיר היה תמיד הראשון אשר התאמץ להתחתן בבן תורה. „העלוי" היה תמיד בן עניים. והעשירים שלחו תמיד צידים בתמונת שדכנים לצודם ברשתם. הרב אשר הבין לכבד את עצמו שלח להתחתן ברב אחיהו, ולא בקש קרבת עשירים. הרב לא חשב את הכסף לכבוד והנרה למעלה*) ואם קרה לפעמים רחוקות כי התחתן בעשיר מפני דחקו או מסבה אחרת. הנה תמיד התנאה העשיר במחותנו ולא להפך. ואם לא הצטיין העשיר בנדבת לבו עד העת ההיא, נאלץ להיות לאיש אחר מפני כבוד הרב מהותנו אבי חתנו או כלתו. ולא לבד כי „היחום" לא הרע לעם. אבל הביא עוד טובה רבה. כי המיוחסים היו תמיד נדיבי עם אלהי אברהם אשר לא השכו את כספם ועמלם ואף את

---

*) בעברי דרך ברייסק דליטא בשנת תרמ"ג, ספר לי הנאון ר' יוסף בער סאלאוויציק, רב העיר ההיא, כי בבוא קרובו העשיר ה' פרידלאנד מפעטערסבורג לברייסק, אשר בנה את מסלת הברזל בעיר ההיא, שלח אליו את משרתו לבקשהו כי יבוא לבקרהו במלונו, והרב ענהו, כי לא יתימר בכבוד עושר קרובו, ואם כבוד התורה שוה דבר מה בעיני קרובו, עליו לבוא לבקר את הרב, אך לא להפך. וכן עשה ה' פרידלאנד, אשר היה מלבד עשרו גם איש יקר רוח ונוצר תורה.

נפשם לטובת עמם האמלל, את אשר לא עשו כזאת בני משפחות אחרות. וכלל גדול היה בעיני העם, כי כל „למדן" הוא בלי ספק גם איש ישר לב ותם דרך. הלמדן לא יכזב ולא ישקר, לא ימעל בכסף עמיתו ומה גם בכסף הקדשים, הלמדן לא ילבש גאות תועבת אלהים ואדם, ולא יעשה עול, והאמונה הזאת היתה חזקה בלב העם, עד כי לא האמינו כי יתכן מקרה יוצא מן הכלל. כי על כן היתה המשפחה הזאת לראש, ובכבודה התימר כל העם, ובחפץ לב נתנו עטרה על ראשה.

המשפחה השלישית, העשירה, לא היתה למשפחה מיוחדה על פי מספר בני ביתה המעט, אולי אחד מחמשת אלף או רבבה. ובכל תהלוכותיה לא הצטיינה ככבני משפחה מיוחדה, רק בשלחנה המלא דשן, ולפעמים גם בידה הפתוחה והנדיבה. ואלה אשר אמרו למשול רק בכח עשרם לבד, הרגישו כרגע, כי חדלת סגורה לפניהם, ואם פתחוה בחזקת היד, מצאו חדר ריק ושמם, ובענין זה לא נשתנה המצב מאז עד היום בדור האחרון. והתבדל הוא, רק, כי אז נאלצו לכוף ראשם לפני נושאי דגל התורה, ועתה המה חיים חיי הפקר, ואם לא כלם, אבל רוב גדול מהם בערים הגדולות במערב איירופא ואמעריקא. ולכבוד אמעריקא עלינו להודות, כי עשירנו פה קרובים אל העם וצרכיו, הרבה יותר מעשירנו במערב איירופא, ועשרת מזנים כסף יפזר לטובת העם. עד כי היתה הנדיבות למין תאוה או „ספארט" (משחק) להרעפארמים באמעריקא, ומאין להם כל דת אחרת, עשו להם את הצדקה לדת, על פי התורה החדשה אשר יורו להם קדושי עליון, סרוחי מבולים במקות ר' יצחק הלבן בסינסינעטי.

בשלשה תוארים תאר העם את עשיריו בימים ההם. האיש אשר עשרו עלה עד שלשה או ארבעה אלף רובל, „נגיד" קראו לו. ובעשרת אלפים היה „עשיר" ואם הגיע עד שלשים אלף בשם „גביר" נקרא. ועל כן נקל להבין כי לא נמצא אחד אשר יפזר חמשים או מאה אלף שקל בפעם אחת. הנדבות היו קטנות, אבל רבות במספר, נדבות אשר אין זכר להן עוד לרגלי השתנות המצב והחיים בימינו עתה. כי מי ילך עתה לאסוף נדבות „להכנסות כלה", נשרפים, יורדים, פדיון שבוים, וכאלה. היו אמנם „יורדים" אנשים נכבדים אשר התאמצו להסתיר דלותם, ויתנו נדבות לא לפי כחם, ואני ידעתי „בעל הבית"

אחד אשר אבד את הונו, והוא אב לתשעה בנים ובנות, וכאשר באו לבקש ממנו נדבה, הלכה אשתו אל אחת מרעותיה ותתן את נזמיה בעבוט ותביא את הכסף. מבקשי הנדבה הבינו את הדבר, ולא חפצו לקבל את הנדבה. אבל האיש אלצם לקחת לבל יחללו את כבודו. ובכלל נתן העם כסף רב לפי ערכו.

משפחה רביעית היתה „בעלי המלאכה" אשר היו למשפחה מיוחדה רק בערים הגדולות אשר מספרם היה רב, ויהיו הברים אל „הצעך" (מין יוניאן), ותמיד בנו „בית מדרש" או בית תפלה מיוחד להם, ובפלכי רוסיא הקטנה והלבנה קראו לבתי תפלותיהם בשם הקצר „חברה פ"צ" (פועלי צדק) ויהיו יהודים תמימים ככל אחיהם ולא נבדלו במאומה רק בשם. השם אשר השמיע לכל, כי בבית ההוא יתפללו רק אנשים מדלת העם, ויודעי תורה מעטים ביניהם, ומיסדי הבית ומנהליו היו „החייטים" אשר מספרם היה רב יותר מבעלי מלאכה אחרת. וכל המלאכה הזאת היתה רק בידי היהודים. ויהי הדבר לפלא אם נמצא לפעמים חייט פועל נוצרי, ומהם, החייטים, היו תמיד מריבי הקהלה ומתנגדי ראשי הקהל, אשר הביטו עליהם מגבוה. ויהיו נחשבים לעזי פנים שבדור, אשר מאנו להכנע לתקנות הקהלה. ובאחדותם היו קרובים אל החסידים, חסידים בלי אמונה בקדושים.

המשפחה החמשית היתה משפחת „בעלי הבתים". אלה היו העמוד התיכון בכל קהלה. ברבם לא עשירים אך גם לא עניים. מהם סוחרים, בעלי בתי מרזח ומלוי ברבית. מהם רבים יודעי תורה מעט או הרבה, את בניהם לא שלחו ללמוד בישיבות וילמדו רק „בחדרים" ויחנכום למסחר לעזור על על ידיהם. ועל כן היה שם „בן בעל הבית" למלה ולאות כי איננו בן תורה, ולא בעל מלאכה, רק „בחור" פשוט לא למדן ולא עם הארץ, יודע לכתוב מעט זארגאן או עבריית, לא ילך ללמוד בבית המדרש, ולא ילמוד מדעים אחרים, רק „חשבון" מעט הנחוץ לו במסחר אביו. „בעלי הבתים" כלם ישבו בבתיהם, ולא הלכו לגור בבתי זרים, „בשכנות", ולא מכרו את בתיהם אשר ירשו מאבותיהם, או גם אם בנו בעצמם. בית נחלת אבות היה יקר מאד מאד בעיניהם. והבית אשר ישבו בו אבותיו ואבות אבותיו לא מכר ולא החליף בעד כל הון. אם העיז איזה שדכן להציע לפני בעל הבית להתחתן עם

„בעל מלאכה", עליו היה לקחת עמו דברים כדיפלאמאט, ברמזים, מפחד פן יתגלגל כבדור מאת השלבים, אם יציע כזאת כדברים ברורים, מלבד אם החתן היה בן תורה נודע לשם, אז לא חשו עוד למלאכת אביו, והחתן היה למיוחס אשר גם עשירים גם רבנים חפצו קרבתו, ויותר מהאנשים התגאו הנשים בכבוד יחוסן, כי „אין בעל מלאכה בכל משפחתן" ונשים פתיות כאלה לא הסרו אף בין נשי בעלי המלאכה עצמן, אשר התגאו אשה על רעותה בריבן, האחת התפארה כי אבי זקנה היה קרוב לרב פלוני, או היה שוחט, מלמד עם בחורים גדולים גמרא, או היה בעצמו מופלג גדול בתורה, והשניה מצאה בשק זכרונותיה, כי דודה אחי אמה היה נדבן, בעל צדקה גדול אשר הסכין לתת תמיד „מתן בסתר" אף כי לא היה „למדן עני ואביון", ועל פי רוב נשמע ריבות כאלה רק בין נשי דלת העם. תחת אשר לא נשמע כזאת מפי המיוחסות באמת. אלה ידעו לשמור על כבודן ויחוסן, אך לא להתגאות, בדעתן כי הגאוה היא תועבת נפש עדינה, וכזאת הסביבו לראות בבתי הוריהן אשר היו אצילי הרוח באמת. ונשים עדינות כאלה מספרן רב בימים ההם, תפארת בנות ציון אשר שמו עטרת כבוד על ראש בעליהן, ולא שוא התברכו בהן כל יודעיהן, וזכרן נשאר קדוש לכל זקני חדור עד היום הזה.

ההזון אשר חזיתי על היהודים והיהדות בזאמוט, ליטא ורייסין, נשתנה הרבה בפולין, רוסיא הקטנה. וואהלין, פאדאלסק ובעסאראביען, ובדרום רוסיא בכלל. שם חדלה ממשלת התורה ועמה היהדות הטהורה. שם בערבות אוקריינא בין שדות מלאים כל טוב, בפאדאליען ובכרמי בעסאראביען, שם לא עמלו היהודים למצוא פת לחם כבזאמוט חדלה, ושם תחת התורה הביאו מתקדשים בורים את היהדות הקאטולית, ההסידות, עם כל חלאתה, ויתנוה לעם במקום תורת ישראל אשר בעלוה הליטוואקים הגסים „עד כי גם הכלב בליטא הוא למדן". הרבי „הקדוש מבטן" הוא האלהים, הוא התורה. כל מלה היוצאת מפיו בוקעת חלוני רקיע, במבט עין ירפא חולים. ובעשן מקטרתו יעלה השמימה לתקן עולמות אשר שכח אלהים לעשות, ובקריצת עינים יחולל אילות ויפקד עקרות. הרבי כי ירים קולו בתפלתו ירגיז יריעות השמים, וכי יגעה כשור, אז תנום תבל ומלאכי מרום ידדון מפחד פן בא

הקץ לכל בשר, והרבי עצמו די לו בתפלה, ואין הפץ לו ללמוד את התורה, אחרי אשר הוא עצמו הוא התורה. ואיך יהיו חסידיו טובים ממנו? להם די להביט בפני הקדוש, לתת לו פדיון וחיו. כי על כן כשחוק היה להם יסוד ישיבות. מפי מגיד, מוכיח וממיף, מוסר לא יקחו. אגודות וחברות ש"ס, משניות, עין יעקב וכאלה, הבל נדף בעיניהם. הנה כי כן גם „היחוס" לא יכל למצוא מקום ביניהם, באין יודעי תורה „מיוחסים" והמיוחס האחד הרבי, הן הוא לא יתחתן עם בן אדם תולעה, אם לא יהיה בן או בת מושל בכסילים אחר, כמנהג המלכים לבל יערבו דם אדום בדם תכלת, ואם לא היו מיוחסים בין החסידים, הנה היו להם „תקיפים". „התקיף אצל הרבי" היה העשיר אשר הרבה לו מתן, או „משולח" יעזואיט ערום אשר הלך לאסוף כסף „מעמד" בעד הקדוש" בכל „הגוף השייך להרבי", הגוף אשר היה ארץ ממשלתו, ולרבי אחר אין חלק בו, ולא בא בגבולו, אבל התקיף לא היה מיוחס על פי ירושה, יען ברגע אשר אבד את כספו אבד גם את תקפו, וסבלי יתרון איש על רעהו, היו במדה ידועה „דעמאקראטים" יותר מהמיוחסים בליטא וזאמוט. אפס „האחדות" אשר אודותה תקעו והריעו כל נערי החסידים. האחדות הזאת לא היתה אחדות-עם, רק אחדות יעזואיטים, ולפעמים אחדות עדר רחלים תחת שבט רועה אויל אחד, הרועה את צאנו על שדה או כבר אחד. ולא יתן לצאן רועה אחר להסיג גבולו, ובכל זאת ריב תמיד בין הרועים לא הדל, והצאן השתתפו תמיד בריב רועיהם. ולפעמים עד שפך דם. ולא דבר חדש היה לשמוע שנאת חסידי בצאות ראחמעסטריווקא, לאחיהם עובדי אליל טאלנא, ואף גם אם הרועים היו אחים מבטן, בני אב אחד, אך לא בני אל אחד, ולאחדות צאן מרעיתם היה גבול נעאנראפי, כבין מושלי הארץ, וספורי אחדות החסידים המה אמת ככל ספורי קדושיהם. אפס האיש אשר ראה איזה „שטיבלעך" (בתי תפלה) לאלילים שונים בעיר אחת, נוכח כרגע מה גדולה האחדות אשר בה התפארו הנערים אשר זה לא כבר עזבו את אגם הרפש בקאצק או טשערנאבל ויהיו לכותבי ספורים בכתבי עתים זארגאנים. וזאת עשו רק למען כסות חרפת אבותיהם. אף כי באמת, לא באבותיהם האשם, רק בקדושיהם. כי אמנם לא נוכל להאשים יתום נעזב אם נשאר בור בלי כל חנוך, או אם אב שותה שכור לא יהוש להשגיח על בנו כי ילך מישרים,

ואם לא טוב עשו פרחח אלה להודות על האמת, ולהשליך ספורי „שבחי הבעש"ט" וכל קדושיו עמו לשער האשפה, אשר שם מקומו, ולא לתרץ שקר ישן אחד בעשרה שקרים חדשים, ולהתאמץ לתקן את המעות אשר נחלו מרבותיהם הנוכלים, כי יהיו יהודים ככל בית ישראל, ולא יחלקו עוד למפלגות אין מספר, כמספר אליליהם. כי כבר בא מועד לנרש את „המיסיאנערים החסידים" מקרבנו, ולהיות לעם אחד כאשר היו אבותינו מרם לדת לא־אלע העברי, והיהדות הקאטולית אשר נהפכה עתה ביד הצעירים ליהדות ניהיליסטית, יהדות ללא אלהים וללא תורה, ואף לא ח ס י ד י ת.

בכלל היו היהודים חיי אחדות. מריבות וקטטות על דבר רבנים ושוחטים קרו לעתים רחוקות, ואם קרו, היו הרבנים תמיד המכריעים ויביאו שלום בקהלותיהם, ורוב המריבות היו רק בין ראשי הקהלה, חוכרי מס הבשר או מאספי המסים בעד הממשלה (זבארשציק) אשר עליהם היה גם להביא את קרבנותיהם לעבוד בצבא, וריב תמיד היה ביניהם ובין העם באשמת הממשלה וחקי סדום אשר העמיסה על צואר עם חרמה, ושקר יעידו היום ההוללים החפצים לראות און ביעקב כי לא יכלו לשבת במנוחה, כי אמנם, לולא הממשלה הארורה, יכלנו להיות גוי שוקט ובטוח מאין כמנו. העם אשר לו חקים ומשפטים ישרים. העם השומר את דתו ולא נטבע בבץ תענוגי בשרים, והיין לא ידליקהו ככל שכניו מסביב, לעם כזה תהסרנה הסבות לריב ומדנים ושפך דם, תחת אשר רוב העמים יהיו על חרבם אף בעת אשר ידם האחת אוחזת בדרבן או שלש קלשון, ואם לא פלא הוא. כי מעולם לא שמענו איש יהודי רוצה נפש אדם, עד הימים האחרונים, הימים אשר החלו המתבוללים להביא „חכמת יון" בלב העם אשר הסתפק בחכמת ישראל לבד, ובלבי אין כל ספק כי לוא נתנונו צוררנו מבית ומחוץ לחיות לפי רוח ישראל ותורה על אדמת אבותינו, כי עתה היינו העם השוקט והיותר בטוח בין כל עמי התבל, לולא דבקה בנו הספחת הסאציאליסטית.

הנה כי כן, לא הזיק לנו „היחוס" במאומה, ואם היה עתה לסמל בלהות בעיני „הדעמאקראטים", הוא רק יען, כי אין להם במה להתגאות, ובכל זאת אם נמצא ביניהם איזה „מיוחס" הנה לא יבוש להתפאר גם עתה.

(שאל אביך וינדך)

היהדות והתורה

אם להיות יהודי די הוא לדבר וארנאן. הנה יכלנו לחשוב גם את כל הסאציאליסטים, האנארכיסטים, הבונדיסטים, הקאמוניסטים והבאלשעוויקים, וכל הנשבעים לדגל האדום, גבורי „הפארוועדטס" וחיל צבא „הקעמפפער". כל שפחה רוסית המשרתת בבית יהודי, ובתוכם גם „השבת גוי" בקעלם. ואולי גם איזה עורכי כתבי עתים ראדיקאלים זארגאנים ליהודים. אף כי בשם קדוש ישראל לא יתהללו ותורתו להם תועבה. ואם יש לנו המשפט להבדילם מקהל הגולה או לא, אחת היא, יען לא חכו למשפטנו, ויעזבונו, ומאשרים היינו לוא עזבונו לנצח מבלי שוב עוד, אפס לאסון כל בית ישראל נשארו בקרבנו כבשר חי בגו האומה. בשר חי עמוק בעור יהודה, הטמא על פי משפט התורה, וכל צרי לא יביא לנו מרפא, אם לא נגזר את הבשר החי מבשרנו.

היו ימים רעים לישראל. ימי צרה ותוכחה אשר זכרונם נשאר חרות עמוק בלב זקני יהודה החיים עוד עמנו היום. כי זה רק שנים שלשה דורות עברו למן היום אשר החשך כסה שמי יהודה בארצות הסלאווים כבארצות הקדם, וכל כוכב מאיר לא ראינו אף מרחוק, אף כי ידענו, כי איזה אור כהה, נראה בין החרכים במערב איירופא. אבל גם ידענו כי האור ההוא הוא רק אור מתעה, אור עץ רקבון אשר לא יניה חשכנו. ראינו כי מפיצי אור טמא ההוא, בידם האחת הצלב והלחם בשניה. ובלחם מגאל כזה לא חפץ העם לנגוע. ראינו את פריי־סען הקרובה לנו, עם כל סדריה וחסדיה לישראל, ובלבנו אמרנו טוב לנו למות במדבר רוסיא, מתת דגלנו ביד צר המחכה לנשמתנו, ותהי זאת נחמתנו ותקותנו כי סוף סוף נבוא לקץ גלותנו הארוכה, אף כי לא ידענו באיזה אופן, ומתי יהיה הדבר, ובכל הצרות האיומות אשר הביאו עלינו העמים החשוכים, לא הצליחו לנתק חוט תקותנו, כל עוד אשר חיי העם נקשרו בתורתם. ונטוו בכל עורקיו ושרירי לבו. כל העם מקטניו עד גדוליו, כלם ידעו והרגישו כי בלי תורה הוא רק פגר מת. ובלי יהדות הוא גוף בלי נשמה, ולא לבד כי עם שלם

לא יוכל לאבד עצמו לדעת, אבל גם מאנשים פרטים לא שמענו אז, כי נמצא מאבד עצמו לדעת בין היהודים, כאשר לא שמענו כי נמצא רוצח בין קהל ד'. התקוה החזקה אף כי רק ברוח יסודה, ולא ראינו אותה בעיני בשר בכל ששת ימי המלאכה, הנה יכלנו אף למשש אותה באצבעותנו בכל שבת ומועד. וגם בימי המעשה אם הרויח העני איזה קשיטות יותר מכפי אכלו, או כי השיג איזה מאכל טעם, בגד חדש, או עוף, חשך את כל אלה ליום השבת, וברגע אשר שבת ממלאכתו ביום הששי היה לאיש אחר, שכח את עולמו הצר, שכח את עניו ומכאוביו, שכח את מלאכתו או מסחרו, וכל מחשבותיו היו קודש לאלהיו, עמו ותורתו, כמו עבר פתאם לעולם אחר, ושם מצא אשרו. ויהי שבע ענג, ענג אשר לא יחוש היום אף עשיר מאשר. ענג אשר נתן לו די כח לשאת סבל החיים לשבוע הבא. ומי אשר לא ראה את חיי המשפחה והרעות בימי מועד לא יוכל לצייר בדמיונו אנשים מאשרים יותר מהם. מי שלא ראה את היהודי בשובו מבית הכנסת בערב או בבקר ביום השבת, בשבתו אל שלחנו לאכול, ובאמצע מאכלו החל לזמר „זמירות" ד' להודות לאלהים חסדו אשר נתן לו לחם לאכול ובגד ללבוש אף כי לא פעם אחת היה רעב ללחם, ולא לפעמים רחוקות מדיו קרועים, אבל נות ביתו, אשה כשרה וטובת לב תתקן את מעילו בלילה לאור הנר בשכבו לנוח מעמל היום, ותשקט רעבון בניו בדברים נחומים, ומה לו עוד. עתה, ברגע קודש זה הוא שבע. יקח את החומש ויבחן את בנו אם ידע מה שלמד בכל השבוע, יצוהו לשמור תורת ד'. ינשק את החומש ויניחהו על מקומו. יגמור את סעודתו. יהגה בספר וינוח על ערשו, לפנות הבקר טרם עלות השחר, יקום משנתו, ילך לבית המדרש, שם ימצא כי איזה ממיודעיו או קרוביו כבר קדמוהו לבוא. כלם יושבים סביב השלחן הארוך. לא ידאג כי אין נאז ועלעקטריק, כי גם נפט לא ידע עוד מה הוא. והוא שמח באור נרות הלב אשר הכין השמש בערב שבת. ואם קשה להשיג נרות גדולים כי ידלקו כל הלילה, או יען מחירם גדול, הנה מה טוב הוא כי השמש הוא דל מבין ועל כתפיו ישכון ראש יהודי, ובחכמתו מצא מכונה קלה ופשוטה. העמיד ששה או שמונה נרות במערכה לאורך השלחן, במרחק רגל איש מרעהו, וקו ארוך מארג פשתן משוח בשעוה מעורב באיזה מין נפט, מתוח למעלה מנר אחד למשנהו.

ונר גדול אחד בראש כלם, ובהגיעו לקצו, תגע האש בקו, והקו ינהל את האש וידליק את כל הנרות ברגע אחד, וכל הנאספים כלם יושבים סביב השלחן, ובאמצע יושב „הרבי" אחד מבעלי הבתים ויגיד לפניהם שעור בגמרא, משניות או עין יעקב. וספר פתוח לפני כל איש, שומע, מעיין ומפלפל, או מבקש כי יבררו לו מה שלא יבין. אצל שלחן אחר יושבים אנשים אשר לא יבינו בספר, ויאמרו תהלים, ושבעים ענג בהרגישם כי גם להם חלק בתורת ד', בשירי בן ישי אשר התפלל, כי אמירת תהלים תהית מקובל לפני הקב"ה כלמוד התורה, והתמימים האלה, חברי אגדת „שומרים לבקר" משכימי קום בכל יום נוטרים את התהלים בכל שבוע, ולא יחושו אם איזה לץ יתלוצץ בהם לפעמים, באמרו כי איננו מאמין כי קבל הקב"ה תפלת דוד. המה מאמינים כי האלהים הטוב לא יעשה עול, וישלם להם שכרם בעולם הבא כלכל הוגי בתורתו, ומה גם כי לפעמים יש גם להם „רבי" אשר יתרגם להם את התהלים. וכהיות הבקר בשוב „הלומדים" לבתיהם לשתות מהע ולהכין את נפשם לתפלה, הנה המה, בעלי המלאכה והפועלים אשר הסכינו לקום בכל יום בבקר השכם לעשות מלאכתם. המה, בעלי שומרים לבקר, לא ישובו לבתיהם, וברגע אשר יאיר היום יתפללו וינמרו תפלתם טרם יבואו הלומדים המיוחסים. ואז ישובו לבתיהם, יאכלו מכל אשר הכינה „עקרת הבית". ישנו שינת הצהרים, כי מצוה היא, „שינה בשבת תענוג". יקומו משנתם, ועוד הפעם ידם לתהלים. איש איש בביתו, ואחרי כן ילך לשמוע דרשת המגיד המקומי, או עובר אורח, ולפעמים מגיד מפורסם, שפתותיו נוטפות מר. „ממש פה מפיק מרגליות" והלומדים אשר לא יחושו לשמוע דברי אגדה או מוסר מפי המגיד, אשר לא יוכל להגיד דבר חדש אשר לא ידעו המה, או, כי בכל עת יוכלו למצוא בספר את כל דברי המגיד. ושנים שנים, זוגות ילכו לשוח, ובלכתם ידברו דברי תורה ומנוחת קודש על פניהם, כמו לא ידעו שבט נוגש מעולם, ואיש זר בן עם אחר כי יביט בפניהם ברגע ההוא, יוכל לשפוט, כי היהודים האלה יושבים על אדמת אבותם בארץ הצבי ונהנים מזיו השכינה, ובעת ההיא בשעה 3-2 אחרי הצהרים תראו רבים ינהרו לבית ד'. בית המדרש ימלא אדם. סביב כל שלחן יושבים ולומדים. אצל שלחן אחד

לומדים בהתמדה את המסכת האחרונה ומתעתדים לגמור את הש"ס בשמחה ובמשתה, ושם בפנה אחרת כבר גמרו ללמוד ששה סדרי משנה, ועתה החלו עוד הפעם מסדר זרעים, ולבם עלץ בד', כי כבר הניחו משניות שלם בבאנק במוח באוצר אלהים אשר לא יפשוט את הרגל לעולם, ועל שלחן אחר ילמוד הרבי „חיי אדם", ובאין מקום עוד לשבת אל השלחן, יעמדו צפופים ומטים אזניהם לשמוע ברגש קודש כל מלה היוצאות מפי הרבי המבאר בשפה ברורה כל דין הנוגע להנהגת איש יהודי, ובלבו יחליט לקיים את כל פרטי הדינים, אשר בלעדם איננו יהודי שלם, וישמח כי נודעו לו ענינים ומשפטים חדשים אשר לא ידע עד הנה להזהר. ופתאם יסגרו כלם את ספריהם ויחדלו מלמודם, כי הנה קרא המתפלל „אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה" בקול רם. מתפללים „מנחה" ויפתחו את ספריהם עוד הפעם עד תפלת מעריב ומהם ההולכים לקים מצות „שלש סעודות", ואחרי התפלה ישובו כלם לבתיהם „לעשות הבדלה". מזמרים זמירות ומלוים את האורח היקר אשר יעזבם עתה למשך שבוע תמים. ולבם בטוח כי ביום הששי הבא לפנות ערב ישוב אליהם בשעה ידועה כפי הפראג־ראמע הרשומה שחור על גבי לבן בלוח מדויק דפוס ווילנא.

השבת, המלכה בת השמים שבה אל קנה תחת כנפי הכרובים, לספר ליוצרה מה נעים לשבת בסוד בניו עשרים ושש שעות, וכי השדוך בינה ובין בנו בכורו מצא חן בעיניה עד מאד, אף כי החתן הוא זקן בא בימים, בן שלשה אלף ומאתים, אבל הן גם היא איננה עוד רכה בשנים. גם היא כבר עזבה אחריה יותר מששים יובלים, וזקני הדורות חשדוה כי כבירה היא לימים מהחתן, יען ביום הולדו, כבר היתה בתולה זקנה כבת שלשים אלף. ורק יפיה סמכתה להתראות כבת עשרים בכל הדרה. פניה לא קמטו ושערותיה לא הלבינו במשך שנות לפ"ק או לפ"נ הקצרות, יען בהיותה בת מלך קבלה פרט השנים לפי חשבון אביה, אלף שנות האדם ליום אלוה. ועל פי חשבון זה צדקו חכמי המבע בהחליטם כי מספר שנות התבל עולה למיליאנים.

הגיע תור חג המצות. אורח יקר הבא לבקר את אוהביו רק פעם בשנה, וכבר ראינוהו מרחוק, בחודש שבט. האחד הלך לאיזה עיר נדולה ויביא עמו סחורות שונות לבגדים חדשים

בעד בני ביתו לכבוד החג. אחרים הכינו חטים למצות. נשים עניות פטמו אוזים למכור את שמנם „לבעלי הבתים" לחג המצות. חייטים ותופרי נעלים כבר החלו עבודתם לעשות מלאכתם עד חצי הלילה, כי רבה עליהם העבודה בעד כל תושבי העיר, אם גדולה או קטנה. יען חנויות לבגדים ונעלים מוכנים טרם היו עוד בארץ, כי איך יתכן להכין בגד או נעל לאיש מבלי מדה מגבהו ועבי גבו, ומבלי דעת באיזה מין כחורה יבחר. בגדים מוכנים יתכנו רק „לגוים" אשר לא יחושו לשעטנז. וגם בגד קצר טוב להם. תחת אשר בגד כזה ליהודי נחשב להפקרות. ובכן היו כל הידים מלאות עבודה עד ערב החג, ובעלי מלאכה טובים וישרים אשר לא יגנבו „היתור" נאלצו לקחת להם פועלים מיוחדים עד החג. הזוללים והסובאים אשר היו רעבים כל השנה ללחמה של תורה וצמאים לדבר ד', מהרו ללמוד בהתמדה מיוחדה למען יעשו „סיום" לאיזה מסכת בערב פסח „לתענית בכורים". בני בית הסוהר אשר נסע לרי־גא, דאנציג וגינשפריק לסחור את הארץ, כבר החלו למנות מספר הימים מתי ישוב האב בעל הבית לבני משפחתו לחג המצות. ומה גם בשושן פורים, אז החלו כל המכונות לעבוד יום ולילה בחריצות נפלאה לכבוד האורח. אופה המצות (פאר־ריאטשיק) החל לאפות את מצותיו. והעשירים אשר הכינו להם את הקמח זה כבר, היו הראשונים לאפות מצות, ולא רק מצות פשוטות, לחם עוני, אבל גם לושות בבצים. והשמחה גדלה מאד בבית העני אשר אליו הביא האופה את המצות. וגם העני שבעניים נתן איזה נדבה „למעות חטים", מלבד עשר או עשרים אגורות לנושא הסבל אשר הביא את המצות, אף כי האופה ישלם לו מחיר עבודתו, כי גם הוא יהודי כמונו, וגם לו אשה ובנים וגם לו להכין הכל לכבוד החג. הבית אשר בו אפו את המצות היה מין „בית מחזה" אשר כלם הלכו לראות, „בית חרשת מעשה" אשר בו יעבדו מעשרה עד עשרים פועלים, וזה פלא כי כל הפועלים המה לא גברים, רק נשים בנות בימים וגם בתולות, מלבד הגבר האופה, וכל פועלת מקבלת מעשר עד חמש עשרה „גראשען" ליום, ושמחות בחלקן כי במשכורתן יעזרו „להביא את החג אל בתיהן". שר המשקים כבר קנה עשרים או שלשים לטרא צמוקים לעשות יין לארבע כוסות. ולייני טעם גן עדן, כי חלילה לו להונות את

עם ד', ועל שני לטרא צמוקים לא ישפוך יותר מהין אחד מים, זהמים הובאו בהין חדש. כשר לפסח אף למהדרין מן המהדרין. והשכר אשר יעשה מדבש, הוא הפלא ופלא, יין שמורים הוא, קודש לד', כי רק לחג המצות יעשהו, אף כי לא לקדש עליו. יען סברכים עליו „שהכל" ואינגו פרי הגפן. אבל טוב הוא „לכבוד" בעד האוהבים והקרובים הבאים ביסי החג לבקר את קרוביהם ואוהביהם.

הגיע „עדב פסח". בכל בית מדרש „סיום" למסכת או לסדר משניות. עין יעקב. כלם שמחים כי בעוד איזה שעות, והאורח היקר בוא יבוא, לא יאחר רגע, בכל בית מהומה וגיל, כל אחד טרוד להוציא את הכלים ולבער את החמץ. הנשים מביאות את הכלים החדשים. הנערים רצים אל היאור או הנחל להטביל את הכלים החדשים הצריכים טבילה. והכלים הישנים, כלי בדיל ועופרת וביחוד כפות, מזלגות ושכינים יטבילו במים רותחים, אחרי אשר נקו ראשונה והטהרו, כלי ברזל באש יובאו עד אשר יאדימו ראשונה, ואחרי כן יובאו במים וטהר. והגברים ישרפו את החמץ, ובעוד שעה אחת, והבית נקי מלא אזרה ושמחה. ידי בעלת הבית וכנותיה מלאות עבודה להכין הכל לערב, להאנשים והנערים אין מקום בבית כל היום כמעט, לבל יפריעו את הנשים ממלאכתן. האחד ילך לבית המרחץ. והשני עוסק בצרכי צבור, טרוד לחלק מצות, בשר ויין לעניים. לבקר בבתי „יורדים" אשר יבושו לקחת „מעות חמים", להם ישלחו את המצות וכל צרכי החג לבתיהם בסתר, בכבוד, לבל יודע הדבר לכל ילוד אשה, לדאוג לאורחים עניים או לאנשי צבא יהודים אשר השיגו רשיון שר הצבא לעזוב את המחנה לימי החג, ועל היהודים לכלכלם במאכלי פסה, והדרים לנוח. כל העם כלם הולכים אל הרב או הדיין למכור את חמצם. ויתנו להרב „כבוד יו"ט", והעשירים ישלחו נדבותיהם לא לבד להרב, אך גם אל כל משרתי הקהלה. ובעת ההיא, והנה רעב לאורחים, יען כל בחורי הישיבה הלכו איש איש לחוג את החג בבית הוריו, וכמעט אין להשיג כל אורח אף בעד מכניסי אורחים ידועים אשר לא ינוחו ולא יוכלו לשבת אל השלחן לאכול מבלי אורח, ופתאם ביום חרותנו ישב אל הסדר בדד בלי אורח, היתכן? השמש מביהכנ"ס ירוץ ברחובות,

יניא ראשו אולי ימצא למצער איזה אלמן או אלמנה להביאם בית נדיב.

כל העם מקצה ילך ברגש קודש לבית ד'. אף כי לפעמים יתגנב בלבו חרדה קלה בזכרו, כי עוד שבוע או שבועיים לפני החג כבר שטע מתלחשים כי ההמון הקאטולי יתנפל על היהודים בחג הזה. הג נכון לאידו מחמם ידי צורריו, להעליל איזה עלילת שקר. אבל כרגע יזכור כי מצוה להיות שמח במועדי ד', וחדות ד' מעזו, יבטח כי אלהים הטוב לא יעזוב את בניו ביד מרעים מבקשי נפשו, והנה בא בית ד', והבית כבר מלא אדם, כלם אחיו קרוביו ומיודעיו, והבית מואר בכל פנה. אור נעים אשר לא אחוש עתה לאור עלעקטריק בשום אופן, אור הבא פתאם בלי עמל, תחת אשר אז עסקו במצוה זאת לא לבד השמש אבל גם איזה בעלי בתים אשר קנו את המצוה הזאת להדליק את הנרות בכל ערב שבת ומועד. ומהם אשר קנו גם את הזכות לטאטא את בית אלהים ולנקותו, ולכל המתפללים לב אחד ברגע זה כמו עורק אחד נמשך בדם כלם, אין זר אתם, כלם אחים, לכלם אב אחד, ואליו יתפללו בשפה אחת, שפת התורה והנביאים הקדושים, וגם אלה אשר לא יבינו את השפה הקדושה, חרדת קודש תמלא לבם, בדעתם כי זאת היא שפת האלהים, והוא הלא יבין הגיגם, ומתפללים בכל לב ונפש. ואין כל ספק כי לוא בא איש להוכיח להם, כי מותר להתפלל בזארגאן או שפה אחרת אשר יבינו, אז חשבו את האיש למסית ומדיח. ואף כי לא נעלם ממנו כי אשתו מתפללת בזארגאן מסדור תפלה „קרבן מנחה". אבל הן רק אשה היא, ויש גם נשים הבוחרות להתפלל בעברית מפני קדושת השפה ויעזבו את הזארגאן רק בעד „התחינות". ומהן גם נשים אשר הבינו עברית, וכל אחיותיהן קנאו בהן קנאה גדולה, ובקנאתן התאמצו למצער כי בניהן ובנותיהן לא ישארו „עמי הארץ" חלילה, ובשוב העם איש איש לביתו „לעשות את הסדר". חשו כלם שמחה אחת, כי כל עם ד' מקצה תבל עד קציה יושבים ברגע זה ושמחים בגאון ד' בחג חרותנו, אשר בעוד מעט ויזכו לעלות לציון ברנה לחוג את חג הפסח בירושלם עיר הקדש, ולא רק בשפתיו יקרא בההגדה את המלות לשנה הבאה בירושלם, ולא „המגן דוד" הצלב בעל ששה קצות יזכירהו אהבת ארצו הקדושה,

הצלב אשר ראהו לפעמים ולא ידע מה הוא, רק תורתו ואמונתו בהבטחת נביאיו הקדושים, אשר לא בסתר דברו פעמים אין מספר, כי עוד יום וישוב ישראל להיות לגוי קדוש על אדמת אבותיו.

זכרון סדרי הסדר נשאר חרות עמוק על לב צעירי ישראל, כזכרון יום הכפורים, עד כי לפעמים שמענו, כי איזה „משומד" הלך להביט דרך חלונות היהודים בלילה ההוא ויקנא באחיו האלהיו אשר עזב, ולבו נקרע לנזרים מבלי אשר יכל לשוב אליהם מפני חמת הממשלה.

הבקר אור, והנה השמש שלחה את החג דרך חלונות כל בית ישראל, כלם שמחים וטובי לב, כי חג היום לנו בכל המשת חלקי תבל, ובלב מלא חדוה ילכו כלם לשפוך שיח בבית אלהים, כלם לבושים מכלול בבגדים חדשים, אם דל ואם עשיר. הרש שכח את רישו, שמח בחלקו הדל. ופניו נהרו כמו ירש פתאם נהלת דד עשיר באמעריקא. אין עוני ואין עצב. כלם עשירים בוטחים על חילם באוצר השמים, ובנעימות קדש ירננו אל אל חי, כי יזכו לשנה הבאה, ואנחנו הצעירים חשנו רגשי ההורים היקרים בהביטנו אל פניהם ועיניהם המאירות, תחת אשר עתה בדור הזה, כבוא ימי הזקנה, מה ידאב לבנו לראות כי בנינו יצאונו. ובנו האשם כי לא יחושו את מכאובנו. בנו האשם. אנחנו חטאנו בנפשות צעירנו, עוינו על עצמותינו כי עזבנו דרך אבותינו ונלך עם הזרם ואל כל חפ לא הגענו, כי על כן ראינו חפ בטוה אחד, חפ ציון, להציל שמה את שארית רכושנו הלאמי לבל נטבע במעי הים הגדול הסוער להמביענו מבלי השאיר זכר לנו. מי יחוש עתה מכאוב לב הזקן אשר ראה את היהדות בכל הדרה. לבושה בגדיה החמודות. ועיניו תחשכנה מראות עתה רק קרעים, בלויי סחבות. שברי כלים, צלליים, חלומות, אלילי כסף, גלמי עץ תפושים זהב, בקעה מלאה עצמות, מבלי חוזה להנבא אל הרוח. פה ושם אמנם הננו רואים עוד פצועים מפרפרים, מתאבקים עם המות האכזר, ולוא גם ינצלו, אבל מספרם, הן נער יכתוב. ואיה הוא כל ההמון ההרוגים. מי יפתח את קבריהם, מי יעמידם על רגליהם. מי יתן רוח בהם? אנחנו הזקנים החלשים, או הצעירים הנחשלים? אני הזקן ההולך אט על משענתי, מביט בעין אחת לאחור, ובשניה לפנים, על נכדי הצעיר. קל המרוץ

הרוכב על כנפי חשמל, נשא על אברות אניה אוירית, צעה ברב כחו ימהר לרוץ לפני המנגנים לא יביט מאחריו, כי לא השאיר אחריו מאומה כל דבר הראוי להתבונן עליו, הוריו לא נתנו לו צדה לדרך, ומבלי כל משא על שכמו מלבד סבל החיים נקל לו לעוף לכל רוח, עד כי גם הוריו לא ישיגוהו אם ירדפוהו. ומה כחי אני אבי זקנו אשר גם בעודני חי הביט עלי כעל ערבה חבוטה, כעל פסל מדוד האבן, ומה גם אחרי מותי, מי יודע אם לא יבוש עוד באבי זקנו אשר כתב ספרים באיזה טין כתב ושפת הרטומים.

הוי מה נכמרו נחומי עלי, על נפשי ועל רבים כמני, הרואים בעיניהם את יוצאי חלציהם נהפכים למאראנען, אנוסים חפשים מבלי שבט האינקווויזיציא, וכל אלה באשמתנו אנחנו.

הנני יושב אל הסדר בליל התקדש חג. גלמוד, עירירי, יושב עמדי עוד איזה קרוב למשפחת אשתי אשר עזבה כבר את ארץ החיים, יותר אין איש אתנו. הנני יושב כעל מסמרות ברזל, רוחי מרחפת לבקש אפוא הלכו צאצאי, בנים שלשים או רבעים. ובעיני ברור הדבר, כי ברגע זה יתענגו באיזה כלוב, אוכלים למעדנים „מכל אשר נתן אלהים". אני אומר „שפוך חמתך" ושמה מספרים גבורות העדינה המשחקת על הבמה לעשות שחוק ביהודים, ולא לבד על היהודים מדר הישן, אשר בעוד מעט ועין איש לא תשורם, אבל גם, ועוד יותר מדור החדש. למרות חזות פניו, בגדיו ושפתו, אף כי כבר עשה את שפמו, וכפשע גם בין ה י ה ו ד י והחוטם. אבל היהודי הוא יהודי, אף בלי חוטם. היהדות הנודעת לו רק בשמה, יבלת היא על פניו וזקנו הגלוח. והאמלל המאושר לא יבין מדוע ילעגו לו, הן לא נופל הוא משכנו הנוצרי בכל תהלוכות החיים, ואולי עוד יתרה עליו בשכלו ויושר לבבו. ומדוע זה ירדפוהו? האמנם בעון אבותיו וזקן זקנו?

עברו שני ימי החג הראשונים, והאב החל לדאוג למצוא מלמד טוב לבנו. מלמד „בעל פועל" אשר כחו להביא את בנו עד שערי הרבנות. ולא יחוש אם ישלם לו יותר מאשר שלם למלמד הקודם לו. הוא מבקש „תכלית" לבנו, והתכלית הלא היא התורה, והלחם? הלחם הלא לאלהים הוא, „ומאן דיהיב חיי יהיב מזוני", ואני עצמי הנני עד נאמן לי כי כן הוא.

אחרי אשר גם אבי לא דאג ללחמי, ובכל זאת לא מתי ברעב, והבטחון הזה כה תקוע בלבו עד כי אין כל שאלה לפניו במה ואיך ימצא בנו את לחמו. ידאגו להם האפקורסים אשר אין כל אלהים מזמותם. ילמדו נא מלאכה ליתומים עזובים באין אב אשר דאג להם לעשותם ליודעי תורה. אבל לי, חלילה! כל עוד עודני חי ילמד בני תורה. ואם כי אמת הוא, כי אין כל סבה להלל כסילים בוטחים, אבל די סבה להתפלא על אמץ לבם ובטחונם החזק באלהים, אף כי בנפש בניהם. אלה גבורי הרוח יכלו לשכוח רישם, עמלם ולחמם, אבל רגע לא שכחו את יהדותם. זה רק ששה שבועות עברו מימי החג, ובכל ערב לא שכחו לספור את ימי העמר, זכר אבותיהם בשבתם על אדמתם, והנה החג הנעים זכר למתן תורה. עוד ארבעים יום. זכר למצור ירושלם. „תיקון חצות" לא רק בכל לילה, אבל גם בחצות היום. הנני הולך ברחוב, ושומע קול בכי קורע לב מבית יהודי כשר. קול יליל נורא על חרבן האמה, קול „ציוני" נאמן לעמו, השוה יותר מעט מעשרים גרה „השקל". ציונית היושבת בקרבו, עמוק בלבו לב יהודי, ולא בכיסו, ולוא בא איש ברגע ההוא ואמר אליו, הנה ציון לפנינו, עלו וירשוה, רק כסף נחוץ לפדותה מכף „התוגר" הן לא אספוק רגע, כי נתן יתן האיש את כל אשר לו, גם כתנתו לעורו. כי על כן הוא יהודי.

תשעה באב, ישחקו נא הנערים, ימלאו פיהם מהתלות, כי לא בשבתנו על הארץ לבכות על חרבות ציון נקומם הריסותה. יליצונו זדים, ילעגו לנו נערים תעלולים, אבל כל איש יבין ויחוש זאת בלבו, כי לולא בכינו את ציון, הלא לא נשאר כל זכר לה עתה. ולא היה מקום בעדם להיות „ציונים" ולשאת את הציונית על כנף מעילם בתבנית צלב קטן בעל שש קצוות, אנחנו אמנם בכינו, עד בא מועד לקום מעל הארץ ולגשת אל המלאכה לבנותה, בעת אשר באזנינו צללו עוד הקולות הנוראים „אנא תרחם ציון" ואני עבדכם הקטן חושב לי לאושר גדול, כי גם רגלי עמדו על אדמת קדש לפני כותל המערבי ושפך דמעות רותחות יחד עם כל אחי האמללים תושבי עיר אלהים. וכל אלה לא מנעוני מלעמול ימים על שנה, זה ארבעים שנה ואחת לטובת ציון בכל נפשי ומאדי, ואף זכיתי לראות קץ תקותנו קרוב ולוא גם יפתחו לנו שערי הארץ

עתה בחסדי ממשלת בריטניא ואספת השלום בווערסייל, גם אז ספק גדול הוא אם נחדל מבכות את ארץ קדשנו אשר נפלה ביד פריצי עמנו, ולא זאת היא גאולת ציון אשר עליה חכינו קרוב לאלפים שנת המלאכה אמנם החלה עתה, וכל עוד אשר לא יסכימו כל זרע אברהם בתבל, כי זאת היא הגאולה העתידה, לא ישכח היום המר אשר בו גלינו מארצנו, וחדלנו מהיות גוי מושל בארצו, ולא נחדל מקות לגאולה שלימה. גאולה לא בידי „כת העברים". סרסרים ובאלשעוויקים בורים הנושאים עליהם שם ישראל לשוא. ועוד קודם תשעה באב שנת תרע"ח, כבר השמיעו „פועלי ציון" בנויארק, גלוי במכתב עתי אשר להם „דער אידישער קעמפפער" כי יום צום הזה הוא כבר בטל ומבוטל. אף כי זה כבר בטלו שבת ומועד, ולכל תורת ישראל אין כל זכר עוד באגודתם.

תשעה באב. יום חשך ואפלה היה היום ההוא לפני ששים או שבעים שנה לכל בית ישאל בכל ארצות תבל. כל בתי כנסיות ובתי תפלה פרטים היו מלאים מפה לפה, בלילה אור נרות חלב קטנים לא האירו חשכת הבית, ועשרה איש ישבו סביב נר אחד לקרוא קינות ירמיה הנביא. כלם חלוצי נעל ותחתיהם יצע טעט מספוא או תבן. הקורא יקרא „איכה" קרוב לארון הקדש, וכל העם שופך דמעות דם בלב קרוע ונאנח בשברון מתנים כי גלה כבוד מישראל, כאז לפנים, כן עתה. כלם מרגישים, כי לוא ארך יום הצום הזה שמונה אלף ארבע מאות ותשעים ושש שעות, ושלש מאות וחמשים ושלשה נביאים כתבו עוד קינות, גם אז אין די לתנות צרותינו, כי לא בעיני רוח לבד הננו רואים את החרבן לפני אלף ושמונה מאות שנה, אבל הננו רואים אותו יום יום בעיני בשר, והננו מתפלאים איך לא יבש עוד מקור דמעותינו. רבים מן העם לא יעזבו את בית התפלה כל הלילה, יושבים ובוכים. ובנפול עליהם תרדמה ישכבו על הארץ לבל ישכחו תעניתם, וכן עשו כל היום למחרתו. ואם לא אלה היו „ציונים", מי הוא?

עברו עשרים יום. והנה קול שופר, מזכיר את העם, כי עת לשוב אל אלהיו, ועוד הפעם סליחות, קינות, וידוים. לראש אשמרות יקום העם לקול מהלומות פטיש העץ ביד חשמש על כל דלת הקורא „לכו לסליחות". ואך האיר היום, והנה משנה השמש הולך ברחוב וקורא בקול גדול „אין שול אריין" (לכו

לביהכנ"ם), יאחרי כל אלה הן היתה זאת רק „התראה" לבוא לבית המשפט ביום הנועד. יום הדין, ראש השנה, ואחרי כן מה נורא יום גמר המשפט. צום יום הכפורים, כל יהודי ילך בפיק ברכים לעמוד לפני כסא שופט רמים, אלהי הרחמים והסליחות. אבל גם פוקד עון אבות על בנים. וגם אנחנו נערים קטנים פחדנו מיום המשפט, ואף כי פעמים רבות עלו על לבי שאלות כאלה: הננו אומרים תמיד, אשמנו בגדנו גזלנו, ועוד חטאים אין מספר אשר לא חטאנו, הנני רואה את הרב האביון אשר למדתי אצלו איזה „זמנים" ויודע כי הוא איש תם וישר אשר לא נגע זבוב בקיר, וכן המה כל בני ביתו, ואיך יוכל לכזב להתודות על חטאים אשר לא חטא. נגד התורה הדורשת וידוי רק מפי החוטא? איך יודה כל יהודי כי „אשמנו מכל עם בשנו מכל דור" בעוד אשר בלנו רואים גנבות, רציחות, שכרות וכל תועבה רק בידי שכנינו הנוצרים, ואנחנו מתודים על פשעי אחרים. ובכל פעם אשר עלי היה להתודות על כמו אלה, תמיד חשבתי בלבי, לא; איך אעשה שקר בנפשי להודות על חטאים אשר לא חטאתי, ואף כי אמרתי את הוידוים עם כל המתפללים, היה זה רק שלא לפרוש מן הצבור, אבל לבי נפני כי הנני מדבר שקר, ובלבי חשבתי כי אשמת הפייטן היא, בחפצו לחבר וידוי על פי א"ב, ומה היה לו לעשות אם באות גימל לא מצא כל מלה אחרת רק „גנבה" או „גזלה". וכן עשה עם כל הא"ב. ובדעתי כבר גם אז בחיותי נער כי הפיוטים אינם עקרי התפלה מתקון אנשי כנסת הגדולה, וכל איש אשר אמר להראות את כחו בכתיבת איזה מליצה כתובה בשפת עלגים, למען יארוג בה איזה אגדה או מדרש, מאסתי את כל הפיוטים אשר לא נכתבו בעברית צחה, ותחת זאת, אהבתי מאד את כל פיזטי ר' יהודה הלוי, הראב"ע בן גבירול וחבריהם. אבל מה הרה לי בקראי פעם אחת את „הוידוי הגדול" לרבנו נסים. העמקתי לחדור לפירוש כל מלה. ומצאתי כי כל הוידוי הזה הוא רק „עלילה" נוראה על כל עם ד', ותמיד פחדתי, מי יודע אם לא יקום ביום מחר איזה צורר היהודים ויעתיק את הוידוי הזה לשפת הארץ, למען הראות חטאות בני ישראל אשר יעידו על נפשם כי כן עשו. וחמתי בערה על הוידוי הזה ולא יספתי לראותו עוד, ואהי שבע רצון כי לא נתקבל אצל כל העם, ורק יחידים מעטים יאמרוהו. ואני

חשבתים לפתאים או בורים אשר לא יבינו מה שידברו, בהיותי בטוח, כי גם בין האסירים בסיביר קשה למצוא חוטאים ופושעים נוראים כאלה אשר לא עלה עוד על לב כל פושע מבטן לעשות תועבות במספר רב כזה, ואני הן בתוך עמי אני יושב ורואה את כל מעשיהם, והנני יודע כי כנים המה, לא אחד מאלה נמצא בם.

עברו „הימים הנוראים". מחרת יום הכפורים הרגישו כלם כמו גללו אבן כבדה מעל שכמם, ובלב שמח רצו כלם להכין כל הדרוש להם לימי החג הנעים, חג האסיף, ולעיני רוחנו עומדים אבותינו היושבים בארצם ומתענגים על תבואות שדותיהם ופרי כרמיהם, אף כי בעינינו לא ראינו מעולם מראה הכרם, אבל תחת זה הננו רואים את הנוצרים שכנינו באספם את תבואותיהם. יביאו את התבואה אל העיר למכור, ואת הכסף יתנו ביין, ושותה שכור ישוב האכר לביתו מבלי כסף ותבואה. את הכסף אבד או ננגב ממנו, ובשובו לביתו יתנחם כי לא מכר עוד את כל תבואתו. הנני מרגיש, כי הלחם אשר אני אוכל לא עמל כפי הוא. הנני מרגיש, כי לוא זרעתי וקצרתי אני, אז מה מתוק היה הלחם לחכו, ובהיותי יהודי, הן תעודדני התקוה כי עוד ימים יבואו ונזכה לשבת על אדמתנו גם אנחנו, ואז נראה ונעשה את חג האסיף לא בחזון, ופרי עין הדר נבחר לנו מפרדסנו אנו, ונחדל משלם מאות אלפי שקל לצוררנו היונים. שמענו אמנם, כי גם עתה יגדלו עצי אתרוגים, גם לולבים בארץ הקדושה. אבל מי זכה לראותם ברוסיא ארץ מאפליה. והדרך לציון כה רחוקה, עד כי רק איש צדיק תמים יזכה להגיע אליה, והרשעים ימותו בדרך. כי על כן לא נסו אנשים פשוטים ללכת בדרך ההיא, מלבד האיש אשר כבר כלה וגמר כל חשבונותיו עם התבל, ויחליט לבלות שארית ימיו על התורה והעבודה, וגם בנים וקרובים לו אשר הבטיחו לתמכו כל ימי חייו, אבל כאלה היו מעטים מאד, אולי אחד או שנים בעיר גדולה.

חג הסכות, שמחת בית השואבה היה באמת חג לישראל בארצות גלותו, כחג אשר יחגו האכרים במושבות בארץ ישראל היום, ורק בהמושבות אשר תושביהן נשארו אמונים לתורת אבות, ובשבתי בימי חג הסכות בירושלם ויפו, והעליתי על זכרוני תכונת ימי החג הזה לפנים בעירי הקטנה, מצאתי

כי לא ישאו בד בבד. לפעמים אמנם יתגנב רעיון בלבי, אולי הנני מביט דרך זכוכית מגדלת על ימי הנעורים, בעוד אשר לא הבנתי עוד את התבל וכל אשר בה. ועתה הנני מביט בעינים אחרות. כן הוא, יוכל להיות, אבל אני אינני האחד, ישנם עוד זקנים כמני, וכלם יעידו, כי בענין זה היו הימים הראשונים טובים מאלה. חול המועד סכות. חמשה ימים האלה היו קדושים לצרכי העדה. בחירות הגבאים וראשי הקהל, אספות שונות לתקון בית הכנסת. חצר מות, פרנסת הרב וכל משרתי הקהלה, חכירת מכס הבשר והנרות, על פי בחירות, והאיש אשר זכה להיות „החוכר", ידע מראש, כי קופה גדולה של שרצים יתלו על צוארו יום יום, וקללות מאליפות יעופו על ראשו מפי הנשים בעד הבשר הרזה, עצמות יבשות אשר יתן להן במחיר כספן ודמן, הגזלן החושב כי כספן גנוב הוא אצלן, ולפעמים קרה כי נשארו בלא בשר ימים אחדים, מאין בהמות לשחוט, ואז ידע החוכר כי נכונו לו ימי חשך, וביום השבת בבית הכנסת באו איזה עזי פנים „ויעכבו את הקריאה" באמצע התפלה שעה או שתים. ורבים מהמתפללים אשר לא אבו שמוע את כל דברי הריבות, התפללו לעצמם ויגמרו את התפלה וילכו להם. ורק מעטים נשארו בבית אלהים, אלה אשר להם נגע הדבר. והרב וראשי הקהלה נאלצו לתוך בין המריבים. ואף כי רוב העם נתנו צדק למריבי החוכר או הגבאי, אבל המריבה בבית אלהים היתה למורת רוח לכלם. והמריבים התנצלו כי אין להם בית משפט אחר מלבד דעת הקהל. אחרי אשר לא עלה על לב איש להביא משפטו לפני הממשלה, הממשלה אשר עמדה תמיד על ימין החוכר, יען הוא המביא לה את הכסף, דם בני עמו, ובאזני מי יתאוננו? כי על כן נמצאו אנשים ישרים אשר מאנו לקחת את „הטאקסע" אף כי הפצירו בהם, באמרם, כי אין לבם למריבות, ולא בכל פעם יתכן לנהל את החכירה כפי חפץ כל איש.

סדרי הטאקסע נודעים לכל יהודי רוסיא עד השנים האחרונות, עד כי אחשוב למותר לדבר אודותם בפרט.

ימי חג היו בערים הקטנות, הימים אשר נדבה איזה אגודה או יחיד, ספר תורה לבית ד'. היום ההוא היה חג באמת לכל הקהלה. כי לא דבר קטן הוא ס"ת, תורת אלהים, אשר רק אגודה או איש עשיר יכלו להוזיל סך רב כזה לכתיבת ספר

תורה, כי הימים, אשר כתיבת ספרי תורה היתה למסחר, בבית הרשת מעשה בסלאנים, ביאליסטאק ועוד איזה ערים ברוסיא וגאליציען, הימים ההם טרם ידענו. איש לא ידע כי יש בעולם בית חרשת אשר שם יוכל כל איש לבוא לקנות ספר תורה ברגע אחד, ספר תורה נחוץ היה לכתוב באיזה עיר גדולה, אשר שם נמצאו איזה סופרים הכותבים לפי חפץ כל איש, ספר תורה גדול או קטן. איזה מין קלף, ו' עמודים, מ"ב שיטין, טבילה במקוה קודם כתיבת שם הוי"ה. ועוד פרטים כאלה, הספר הובא מן העיר הגדולה בלוית הסופר, והיום הנועד להביא את ספר התורה להיכל ד' היה חג גדול לכל תושבי העיר. בית בעל השמחה היה פתוח לרוחה לכל הבא לכתוב אות אחד. ולכל אחד הלקו יין ומגדנות ביד רחבה, „והסיום" ארך כל היום. עד אשר לעת ערב נקהלו כל תושבי העיר היהודים למקטנם ועד גדולם להוליך את הס"ת בשירים וזמירות בתף וחליל לבית ד', ושם דרשו המטיפים, והחזן שר מזמורי תהלים וכל פנים צהלו משמחה וענג, ואחרי כן הכינו כרה גדולה להמון קרואים, עד כי איש זר יכל להאמין כי אין מאושרים כמהם בעולם.

זאת נחלת עם, התמים עם ד' אלהיו.

במדה אשר היתה זאמוט משכן התורה, וליטא השניה אחריה, הנה היתה גם הראשונה לתת חכמה ודעת התבל בלב בניה. הבכורה לזאמוט היתה, יען היא האחת ברוסיא אשר נשארה בטהרתה ממספחת החסידות, והנסיון הראה, כי בכל אשר הרחקנו ללכת בליטא, ובכל מקום אשר פרצה המחלה ההיא, החל כבוד התורה לרדת מטה מטה עד הגיענו לקצה ליטא, לגבול רוסיא הלבנה. (רייסען) בכל זאמוט לא נמצאו חסידים רק בווילקאמיר, ומספרם מעט עד כי לא יכלו לפעול על רוח העם, ואיזה מהם החלקטו על גבול קורלאנד, בבירז, וקורלאנד היתה גם אז מדבר שממה לתורת ישראל, וביחוד מיטוי עיר הפלך, ואחריה עסטלאנד, ומצד אחר פלך וויטעבסק, אשר עליה שפך אלהים את כל ברכותיו, ויעניק לה בטובו חסידים וחסידות מלא הפנים, וחלקם בתורה חלק לעניי עמו בזאמוט, עד כי נשארה זאמוט כמו הצי אי במדבר החסידות, ובפלך ווילנא הקרוב אליה, הצטיינה רק העיר ווילנא, ואיזה ערים קטנות

בסביבותיה, כמו וואלאזין, איישישאק ולידא. ושם לא נגעה יד החסידות אף באצבע קטנה, עד כי יספרו על הגאון ר' חיים מוואלאזין, כי אמר פעם אחת „כי כל עיר אשר אין בה חסידים ולא בית תפלה לנוצרים, הנם בטוחים כי יקומו בתחית המתים".

זאמוט נשארה טהורה גם מקנאים וצבועים, ועל כן נקל היה להביא לבב חכמה בלב בניה, ובהיותה קרובה למזרח פרייסען, היתה ראשית דעת שפת אשכנז לה למנה. תחת אשר היתה רחוקה מהקנאים בפראנקפורט והצבועים אשר על כל גדות הרהיין, ומהרעפארמים על יד השפרעע. בעוד אשר מימוי היתה עיר אשכנזית בשפתה ובכל הליכותיה. ותהי לעיר מלאה בורים כבלב אשכנז.

הנני זוכר פעם אחת בשבתי בבית הרב ר' אברהם שמואל בראסיין, ושם ישב בעת ההיא הרב הצעיר אשר כנוהו בשם „משכיל לאיתן" ועוד איזה מהדיינים, וידברו על דבר מספר הרבנים הרבים המחכים להשיג משרת רבנות, ואחד מהם קרא לאמר: הנני בטוח כי פלך קאוונא לבד יוכל להספיק די רבנים בעד כל ארץ רוסיא, ועל דעתי לא גוזמא היו הדברים האלה.

גבורי הרוח בישראל.

כי היו רבנים וגאונים אדירי התורה בישראל לפנים, למותר לספר, זאת יודעים כלם, ומה גם כי גדולי תורה ישנם בנו גם עתה, ולא בידי מאזני משקל להכריע מי גדול ממי, הרבנים היום או לפנים. הנני יודע רק כי לפנים ישבו גדולי התורה יומם ולילה וראשם נשען על הספר. וביומנו מעטים המה כאלה. הרב למד אמנם טרם הגיע לרבנות, כי בלי עמל הן לא יגיע איש לכסא רב, ומספר הרבנים בתבל גדול עתה פי עשרה. באמעריקא לבד גדול מספר הרבנים מברוסיא. יען באמעריקא יקחו להם רב לכל בית כנסת, ובעיר גדולה כנו־יארק או שיקאגא ישנם המכונים בשם רבנים למאות, וכן הוא באוסטראליען, דרום אמעריקא, דרום אפריקא. אך לא אודותם אדבר עתה, בדברי אודות גבורי הרוח אשר היו ברוסיא בימי. הגבורים הלכו ולא שבו עוד, ואחרים במקומם עוד לא הולידה היהדות החדשה. אחד מגבורי הרוח אשר ידעתי כל הליכותיו בביתו, הליכותיו עם אלהים ואנשים. האיש אשר הבטתי אחריו על כל מדרך כף רגליו, האיש ההוא לא היה גאון ולא ראש ישיבה, אף לא ראש איזה קהלה, לא רב ולא עשיר, רק „מגיד" ומוכיח פשוט אשר נסע מעיר לעיר להוכיח לרבים. הוא האיש הנודע בשם „המגיד מקעלם" אשר הזכרתיו גם בספרי „מסע באירופא". האיש אשר לא ידע חנף ולא נשא פני איש אף הגדול בענקים, ואם מצא בו איזה דופי השמיע זאת לעיני כל העם ויקראהו בשם. וככל אשר הטיף לאחרים קים הוא בעצמו לכל פרטי תורת המוסר והמדות, ויהי האיש צדיק תמים בכל הליכותיו. מהכסף הרב אשר אסף בכל מסעותיו שלם לראשי הישיבות והת"ת אשר יסד בעצמו, ויתמוך ידי אחרים, ואני בעצמי שלחתי בעדו על ידי פאסט מאות שקלי כסף לזאגער ישן וסלאנים, בכל פעם אשר שב ממסעו, בהיותו מגיד באסמינא, ואני ישבתי בביתו בכל העת אשר למדתי בעיר ההיא בישיבת הרב החריף ה' פאלק. כי אבי הביאני לאסמינא וישלם להמגיד בשקלי כסף כהיר משכן וארוחה למעני למשך שנה תמימה. לאשתו ולבנו הקטן היהיד לו בעת ההיא, קצב רק שני רו"כ לשבוע, והכסף הנשאר לו משכרו וממסעותיו הקדיש לצדקה. וביחוד למוסדות,

התורה. הכסף אשר אסף הרויח בדם לבבו, ומי שלא שמע את מוסרו ותוכחותיו והתלהבותו בדברו באהבת התורה ואשר כמעט תמיד הקיא דם מגרונו בדברו רתת, ותמיד העמידו אצלו על הבימה הין מלא מים אשר שתה תמיד בדברו בחם לבו, לא ראה התלהבות מעולם. בערב שבועות בשנה ההיא בשובו ממסעו, וביתו היה מלא אנשים אשר באו לברכו, ואני כתבתי את המכתבים לסלאנים וואגער, ונשאתי את הכסף אל הפאסט, ובשובי מצאתי כי המון רב עמד בחוץ מאפס מקום בבית, והנה נגש אליו אורח מעיר נאוואראדאק, ויתן על ידו מכתב הרב בעירו, אשר בו ימליץ עליו, כי הוא איש טוב וישר אשר אבד את הונו ונאלץ עתה לשקוד על פתחי נדיבים לתת את בתו לאיש. והמגיד שאלהו לאמר: אמור נא לי על אמונתך אם נתת די צדקה אז בהיותך עשיר? והאיש ענהו „כה יתן לי אלהים וכה יוסיף כאשר נתתי אני לפי כחי ואולי עוד יותר", והמגיד לקח כים מלא מטבעות כסף ונחשת אשר הניח במלתחתו, ויניחהו על השלחן, ויאמר אליו קחה נא זה. אבל הזהר נא, כי בתת אלהים ותתעשר עוד הפעם, כי תתן צדקה ביד רחבה. בין כה נגש אליו בנו היחיד ויאמר אליו, אבי, תנה נא לי קאפייקע אחת. ויחפש בצלחתו וימצא מטבע של שני קאפייקען, ויאמר אליו, הא לך! כי זה הוא כל הכסף אשר נשאר לי ממסעי.

מאהבתו לתורה, דאג תמיד לראשי הישיבות, ובחורי הישיבות נחשבו לו כבנים. בבואו לאיזה עיר, היתה דרכו ראשונה לבוא אל הישיבה ויחקור וידרוש מפי בחורי הישיבה, אם ישבעו לחם. ואם נכבדים המה בעיני בעלי הבתים אשר יתנו להם „ימים". והיה אם התאוננו באזניו על מצבם, ענה ואמר, טוב מאד, אני אריב ריבכם, ואשלם להם כנמולם. ובכן כבר ידעו כלם, כי בעלותו על הבימה לדרוש, ישפוך עליהם מבול גפרית וזפת בוערה, וגם את פני הרבנים לא נשא, ויוכיחם על אשר לא ישימו עינם ולבם על מצב לומדי תורה, ולא לפעמים רחוקות הוכיחם במוסר אכזרי, ובכל מקום בואו, כבר ידעו בחורי הישיבה כי יוטב מצבם. והנני זוכר, כי בירח תמוז בקיץ ההוא באסמינא, באו אליו שני מלמדי הת"ת אשר שלם להם מכיסו, ויבקשו ממנו מעט כסף, והוא ענה להם, כי ברגע זה אין בידו מאומה. אבל יחכו נא שני ימים ואז יתן

להם. וכרגע ירד מעל השלבים, וילך ויבקש את הגבאי, כי יתן לו רשיון לעזוב את העיר ליום אחד, כי נכון הוא לנסוע לעיר אלשאן במרחק עשרים וויערסט להטיף שם, יען עליו לתת שכר למלמדי הת"ת. ומבלי דבר דבר נתן לו הרשיון, ובמשך שעה או שתים, כבר ידעו בכל העיר, כי „הקעלמי" נוסע לאלשאן, וימלא הרחוב יהודים לשלחו, ואל פתח ביתו נגשה עגלה רתומה לסוס אחד. וישב עליה, והעגלה הלכה אט, וכל העם אחריה, כלם הולכים רגלי, ועד הגיענו למלון יהודי על אם הדרך, במרחק 4 וויערסט מן העיר, היה מספר המלוים את העגלה מארבע עד חמש מאות איש. הקעלמי ירד מעל העגלה, ויקרא: אחים! הגיעה עת תפלת המנחה, וכלם התפללו בחוץ, מאפס מקום לעם רב כזה בתוך המלון. ככלות התפלה, פנה אל העם, ויאמר, עתה אחי שובו נא לבתיכם, ואני אלך לדרכי. אך כלם ענו בקול גדול. רבי! לא נמוש מפה, עד אשר תטיף לנו מעט. הוא לא דבר דבר, ויעל ויעמוד על העגלה ויטיף להם דרוש נעים, ואחרי הדרוש, צוה להתפלל מעריב, ואז שבו כלם אל העיר. ובלילה ההוא בא לאלשאן, ויהי בבקר הכריזו בבית הכנסת, כי המגיד מקעלם ידרוש בשעה 2 אחרי הצהרים. ולבית המלון אשר ישב בו, בא בחור ישיבה, אשר למד הוא לבדו ועוד חבר אחד עמו. כי ישיבה לא היתה בעיר ההיא, והבחור אכל במלון ביום ההוא. הבחור ישב אל השלחן לאכול, ויגישו לו להם דגן וקערה מלאה מרק חלב. המגיד נגש אליו ויקח את הכף ויטעם את המרק, ויותר לא נתנו להבחור מאומה, ובעלותו על הבמה להטיף ביום ההוא, לקח לנושא דרשתו את הכתוב „עץ חיים היא למחזיקים בה" ר"ל למהזיקי ידי לומדי תורה, וברעם מדברותיו, החל להוכיחם נוראות. כי האיש אשר לא ילמוד תורה, הלא אין לו כל תקוה „לעולם הבא", והתרופה האחת היא, להחזיק בידי לומדי תורה, ובשכר זה יזכו לעולם הבא. ואם כן מה הוא המחיר אשר תשלמו בעד „עולם הבא". קאפייקא אחת מחיר לחם דגן לבחור הישיבה. וקאפייקא אחת מחיר המרק. וגם ראיתי זבוב שט על פני המרק, הנה כי כן כל הכסף אשר תוציאו בעד „עולם הבא" הוא שתי קאפייק. זכרו נא! רק שתי קאפייק מחיר עולם הבא! אל אלהים ד'! לזה הביאו את העולם הבא למכור בשוק, כי עתה באו כל הגוים וכל האברים לקנות מציאה

כזאת! האין זאת אחי!, ואחרי דרשתו נגשו אליו נכבדי העדה. ויבקשו סליחתו, ויבטיחוהו כי ייטיבו מצב שני הבחורים, והנם נכונים לכלכל עוד איזה בחורים אם ישלח להם כאלה לעירם. למחרת היום בשובו לאסמינא נתן את כל הכסף אשר קבל באלשאן לשני המלמדים עד הקשיטה האחרונה.

מאסמינא הלכתי ללמוד בישיבות אחרות עד בואי לאחרונה לישיבת ר' שלמה ברודא במאהליוו, ובחדש אלול תרכ"א בא גם המגיד מקעלם, ויטיף בכל יום בבית כנסת אחר, ובעיר בתי כנסיות רבים. באחד הימים כאשר נודעו לו כל תחלואי היהדות ומגרעותיה בעיר ההיא נגד אחיותיה בליטא וזאמוט החל ליסד בה מוסדי צדקה וחסד אשר לא היו בעיר עד העת ההיא. בערב אחד דרש בקלויז של הגביר ה' עדעלמאן. ויודיע, כי חפץ מאד לראות את עשירי העיר באספה הזאת, ורבם אמנם באו, ובהיות הבית מלא, עד כי כלם עמדו צפופים, צוה להשמש בקול רם למען ישמעו כלם, כי לא יתן לאיש לעזוב את ביהכנ"ס, ולסגור את הדלת, ואחרי אשר הטיף כשעה או יותר אצל ארון הקודש, עלה על הבימה, ורשימת שמות העשירים בידו. ויקרא לכל אחד מהם בשמו, לאמר: קרב נא הנה ר' איידעלמאן. נחוץ לנו ליסד „גמילות חסדים" בערב הזה, ואתה הגידה נא כמה תתן לתכלית זאת? וה' איידעלמאן נודע בעיר לנדיב. ענה כי יתן מאתים רו"כ. לא! ענה המגיד, אם אתה הנודע לנדיב תתן סך קטן כזה, מה יענו אחרים, הלא יתנו מאה או מעט גם מזה, לא, לא אקח ממך נדבה קטנה כזאת, וה' איידעלמאן נאלץ להוסיף עוד כהנה. וכן התנהג עם כל העשירים אשר קרא לעלות על הבימה, ולא נתן לאיש לעזוב את ביהכנ"ס, עד אשר נוסד ג"ח בלילה ההוא. בבית כנסת אחר יסד ת"ת. ושם הושיב „רבי" ללמוד בכל ערב שיעור בש"ס או חיי אדם, מסלת ישרים וחובת הלבבות, בקור חולים. ועוד מוסדי צדקה כאלה נוסדו במשך חמשה שבועות ימי שבתו בעיר ההיא. בערב אחד נקרא להטיף בקלויז הגדול של הגביר הישיש ר' ישעיה שור. הגביר הזה היה איש כבן שבעים, מופלג בתורה, ישב ולמד כל הימים, וכל עסקיו מסר על יד בניו, אבל נודע בעיר לאיש כילי, ובעלות המגיד לפני ארון הקדש, והגביר יושב בקיר המזרח. החל המגיד להראות את ההבדל, מה בין אציל

יהודי בעל נפש עדינה, ובין אכר רוסי עשיר המוני, וסוף דרשתו היה, כי „ר' ישעיה שלנו, אף כי הוא מופלג בתורה, ולומד הרבה, ובכל זאת הוא רק „בעל גוף" קאצאפ עברי." וירא עליו באצבעו. כל השומעים השתוממו לחוצפה כזאת, ואני חשבתי אז, כי יקום הגביר ממושבו וימלא פניו קלון. אבל הוא החריש וישא חרפתו בדומיה, ואחרי כלות הדרשה, קם ממושבו ויגש אל המגיד, ויתן לו ידו, ויבקשהו ללכת עמו לביתו לאכול ארוחת הערב, אף נדב שלש מאות רו"כ לאיזה מסד, אשר לא אזכור כעת. בכל בית כנסת אשר הטיף, הלכתי תמיד לשמוע מדברותיו, ותמיד חשתי בנפשי כי אצל מרוחו עלי, ובלבי נדרתי לעשות כמהו לבלתי שאת פני איש, אם רק אדע אל נכון כי עול עשה. הליכות האדם הגדול הזה ראיתי אהרי כן עוד איזה פעמים, ובכל פעם גדל כבודו בעיני. כן ראיתיו בהאמליע בשנת תרכ"ו כאשר דרש שבוע שלם יום יום בביהכנ"ס האחד למתנגדים בעיר ההיא. ובמשך השבוע אסף מאה ועשרים רו"כ, וביום הראשון, הלך עם בן דוד אשתי ה' יפה, ויקנה בגדים, ונעלים בעד כל נערי הת"ת העניים. ובכיסו השאיר שלשה רו"כ להוצאות דרכו לעיר וויעטקע. ובין כה באו שני המידים נלהבים אשר שמעו יום יום את דרשותיו בשפכו בוז על החסידים, יען להם אין ישיבות ות"ת, והחסידים היו תמיד נכונים אף לרצחו נפש. ותמיד היה שמו מנואץ בפיהם בכל הארץ. והנה באו עתה שני החסידים ויבקשוהו כי ילך להטיף בבית מדרשם. דוד אשתי ה' יפה, התאמץ לבלתי תת אותו ללכת, באמרו אליו, כי החסידים יהרגוהו. והמגיד ענה, טוב מאד, יהרגוני נא, ואני אניד להם בפניהם בבית מדרשם את אשר אמרתי תמיד. ואמנם הלך ויטיף להם, ויגד להם פשעם. ולא עשו לו רעה, יען כלם ראו, כי כל הכסף אשר יאסוף יתן לצדקה, וקדושיהם המה, הן לא עשו כזאת מעולם. ורק בבואו לצערינגאוו בשנת תרכ"ז, והוא ישב בביתי, ביום השבת אחרי ארוחת הצהרים. ויהי נכון ללכת להטיף בבית המדרש „פ"צ", והמון רב החסידים סבבו את הבית, ויחכו עד אשר יצא ממנו, ויאמרו להכותו, ואני שלחתי אחד מתלמידי לקרוא להפאליציי, ומפני השוטרים נבעתו גבורי החסידים, ואני ותלמידי ועוד אנשים עם שוטרי הפאליציי הלכנו ללותו לבית המדרש. ופעם אחת

ראיתיז במאריופאל, פלך יעקאטערינאסלאוו על הף ים האזאוויי, ובדרשתו הוכיח לאיזה עשירים מגולחי זקן ואוכלי טרפות. והמה התאוננו עליו באזני שופט השלום. והמגיד נאלץ ללכת לבית המשפט בלוית עורך דין, ותחת זרזעו נשא את התנ"ך וס' שלחן ערוך, ויתנצל, כי לו המשפט להוכיח לבני עמו אשר לא ישמרו מצות התורה, ועורך הדין הראה, כי על פי חקי רוסיא לא יוכל איש לחיות בארץ בלי כל דת, ועליו להיות יהודי או נוצרי. ובזה יצא נקי בהשפטו. בסוף ימיו בנסעו לדרום רוסיא, לקח עמו איש צעיר מופלג בתורה, ללותו על דרכו, והצעיר יהיה לו למשניח על הליכותיו בדת, וחובתו היתה להוכיחו אם ראה בו שמץ דבר אשר לא כדת.

שני לו בצדקתו ופעולותיו היה הצדיק ר' נחום מהוראדנא. כן קראו כלם לאיש מורם מעם, גדול בתורה אשר הקדיש את כל ימיו לתורה ולמעשים טובים. יומם ולילה ראוהו נחפז ללכת לאסוף כסף בעד כל קשה יום. בעד נערי הת"ת, בעד בחורי ישיבה, או בעד יולדת עניה. בבית מדרש אחד למד ש"ס ובשני הגיד „עין יעקב", פה היה דין, ושם מטיף ומוכיח. ולנפשו לא לקח אף קשיטה אחת, ושמו יצא לתהלה בכל ערי ליטא וזאמוט, וכלם הרימוהו אל על כצדיק תמים. מכל פרטי מעשיו לא אוכל לספר הרבה, אחרי אשר לא רבות התמהמהתי בעיר ההיא, ראיתיז רק פעמים. ועד היום נשאר שמו וזכרו לברכה בפי כל יושבי העיר וסביבותיה אשר ראו את מעשיו הגדולים יום יום.

יוצא מן הכלל היה האיש הנפלא ר' שמעון קאפטאן בווילנא, האיש ההוא היה איש בור, עם הארץ גמור, ויבוא לווילנא בהיותו כבן עשרים. בחור רענן וגבה הקומה. וישא אשה, וה א עקרה, ויקדיש את כל ימי חייו לטובת הישיבה הגדולה בקלויז ר' מאילעם. אשר אמרו לי כי בישיבה ההיא למדו אף ושלש מאות בחורים, ור' שמעון יצא לרחוב היהודים בבקר השכם, ובידו קופה של צדקה, גדולה מאד, ויקרא בקול „אידען גיט צדקה! צדקה תציל ממות". ובקולו נהם כדב. וכל עובר ברחוב נתן לו ביד רחבה. וכן עמד ולא מש ממקומו עד קרוב לחצי הלילה. יום גשם וסגריר, קיץ וחורף לא עצרוהו אף רגע אחד. ורק לפעמים, בראותו כי לא אסף די כסף, הלך להצרות העשירים, ואף לעשירי וכהני הנוצרים אשר כלם

ידעוהו והוקירוהו. הבישאף הקאטולי צוה, כי בני עדתו יתנו לו צדקה. וכן יספרו, כי בבואו להצר הגענעראל גובערנאטאר בפעם הראשונה, ההלו המשרתים למלא שחוק פיהם עליו, ועל בגדיו הקרועים. וכובעו המשונה אשר לא החליף כל ימי הייו. אך הגובערנאטאר ראהו דרך החלון, וירא את מעשי משרתיו, ויצא אל חיציע, ויקרא אליהם, כי לא יגעו בו לרעה, ולא לבד כי לא יתקלסו בו, אבל תמיד יתנו לו צדקה, והוא עצמו שלח שלשה רו"כ להשליך לקופתו, ומני אז ידעו כל הנוצרים בעיר שם ר' שמעון קאפטאן, ובכל מקום בואו כבדוהו, אך לבית איש פנימה לא בא מעולם לבקש נדבה. תמיד עמד רק בחצר או ברחוב ויצלצל בקופתו, ובקרוב איש להשליך איזה מטבע לתוך הקופה, סבב את ראשו לבל יראה, ולבל יכלים את האיש אשר השליך נדבה קטנה. קרה כמה פעמים כי קרב אל"ו איש אשר ההליף שקל או רו"כ במטבעות קטנות, והוא לא הביט, ואם אמרו לו כי יתכן, כי יגנוב האיש יותר מאשר ינדב, ענה, כי הוא בטוח, כי איש ישר הן לא יעשה זאת, ואם יגנוב, הלא בלי ספק עני הוא, ובכן יוכל לגנוב למלא רעבונו. בכל לילה הביא את הכסף ליד ראש הישיבה. ואחרי כן הלך אל המרתף האפל אשר בו יגור עם אשתו. ושם אכל פת לחם יבש, ממכירת טאבאק לשאיפה (שנוף טאבאק) אשר מכרה אשתו ביום. אני הלכתי לראות את המרתף אשר גר בו. והנה מלבד דרך הפתח לא היה בו כל אור, כי אין חלון לו, ובו גרו כל ימי חייהם. גבאי הישיבה אמרו לתת לו בגדים חדשים, והוא לא קבל מעולם, ולא החליף את שמלותיו אשר בלו מזקן כל ימי חייו הארוכים. יותר מחמשים שנה עמד האיש על מקומו ויכלכל את כל בחורי הישיבה הגדולה. ובמותו חלקו לו כבוד גדול, כל תושבי העיר כיהודים כנוצרים. זצ"ל.

האנשים הגדולים אשר הזכרתי בזה, אמנם לא היו יחידים ברוסיא, וכיוצאים מן הכלל היו רק בזה, כי להם יצא שם בכל הארץ. אבל בכל עיר מערי מושבות היהודים נמצאו תמיד אנשים אשר הקדישו את כל ימי חייהם למעשים טובים. וגם בפלך טאמסק בסיביר, נמצא יהודי עשיר, המלצר למחנות הצבא, אשר כל שרי ופקידי הצבא הוקירוהו בעד צדקת פזרונו. ולמענו הטיבו עם אנשי היל היהודים, ובכל מועדי השנה נאספו לביתו מקרוב ומרחוק, תמיד משלש עד ארבע מאות איש.

ויבן לו בית תפלה, ויכין טליתים ותפילין בעד כלם ולכלם נתן לאכול ולשתות ביד רחבה, וכל אשר הרויח במשך השנה, הוציא לכלכלת אנשי הצבא היהודים, ואיש כזה היה גם בקיעוו אשר עשה כמעשהו, ובמשך דברי ספרי זה יפגש הקורא עוד אנשים ממין זה, אשר היו ויהיו לכבוד לבית ישראל יושב רוסיא. ואני הנני בטוח, כי אנשים ממין זה היו בישראל גם בארצות אחרות בעת ההיא, וביחוד הצטיינו רבות מבנות ציון, והנני מוצא לי לחובה להזכיר למצער אחת מהנה אשר ידעתי כל מעשיה, והיא האשה היקרה בבנות, אם לבנים עשירים, מרת ביילא וועגנראוו בקאנאטאפ פלך צערניגאוו. בת ירושלם זאת יכלה להיות לסמל החסד והצדקה, ולשלט על תכונת רוח ישראל בכלל. כל ימי חייה הארוכים הקדישה לצדקה וחסד אשר נתנה מכיסה ותאסוף מכל נדיב לב, ויומם ולילה הלכה לבקר בכל בית עני וחולה, להקל ענים ומכאובם. כל נכה רוח וקשי יום פנה אליה, והיא לא חכתה רגע ותרץ ותביא מרפא ונוחם ביום או בחצי הלילה. וכל גשם, שלג ורוח סערה לא עצרוה מעזלם. יהי זכרה ברוך.

כח הרבנים והקהל וכבוד התורה

נערי בית המדרש, בחורי ישיבה אשר שכחו את תלמודם, או נגרשו מהישיבות, ואלה אשר זכו כי נרדפו על צוארם מאת איזה רב־פתי בעיר קטנה או אחד מראשי הקהל בשני־שישאק. הגבורים האלה היו הראשונים אשר היו „לסופרים" בכתבי עתים העברים הראשונים, והם המה אשר החלו להשליך שקוצים על הרבנים בכלל, ויעשום למפלצת לעיני העם, כמו היה הרב ההוא באמת איש משחת המדות ואוכל אדם, ויבשלו את הרב והקהל בפארור אחד, ואני ידעתי איזה סופרים כאלה אשר הזקינו, ובמשך הימים נהפכו בעצמם לקנאים או ראשי הקהל, ויתעדו על חטאת נעוריהם*) כי אמנם לא לבד כי רוב מכתביהם אשר הדפיסו עורכי כתבי העתים „מאת סופרנו הנאמן" היו מגוזמים או נכתבו מפי השמועה איש מפי איש או אשה, אבל היו גם כאלה אשר בדו מלבם ספורים מלאים הבל, רק להשליך שקוצים על הרב או הקהל אנשי חרמם. ואלה מרחוק אשר לא ידעו את האמת, חשבו כי כל הרבנים המה קאניבאלים, וכל ראשי הקהל כלם זרע מרעים עדת גנבים ושודדי ליל, אף כי רבים מהם היו נכבדי העיר, אשר עסקו כל ימיהם בצרכי צבור באמונה, ואם התעירבו ביניהם גם איזה רשעי ארץ, הנה הישרים בלבותם בין מנהלי העדה דאב לבם מאד, ובכל עת אשר מצאה ידם התאמצו להרחיקם, וגם הרשעים בשו במעשיהם, ויתאמצו תמיד להתראות כישרי לב, נתנו צדקה בגלוי ויפלסו חמס ידיהם בסתר, לאיש אחד עשו חסד לעיני כל העם למען הראות צדקתם, תחת אשר באין רואה פשטו עור עשרה עניים, ואלה המעטים התראו תמיד כמתחסדים ויראי אלהים, והם המה

*) כשר צבא במחנה ההיא, עמד לילינבלום במאמריו „תקונים בדת" בהמליץ, ואח"כ בספרו „עמק רפאים" ובזמנו היה לבני הנעורים „כאחד העם" בימינו, ואף כי התודה על „חטאת נעוריו" בספריו האחרונים, כאשר השיג משמרת „ מזכיר בחברה קדישא" בארעסמא, הנה לא שכחו מעריציו „חסדי נעוריו" ועל שמו קראו רחוב אחד „בתל אביב" יען הוא סלל להם מסלה „לתקונים", והמה הרחיקו ללכת „בלי כל דת".

היו הקנאים, ומבשרי חזיתי, כי גדולי התורה לא היו קנאים שונאי השכלה כאשר תארו אותם הסופרים הנערים. ראש הישיבה ר' משה'ל האנעם בקראז ידע זמן רב, כי רבים מבחורי הישיבה יקחו ממני ספרי השכלה למקרא, ורק פעם אחת אמר אלי: „חדל לך מספרים כאלה". וכאשר אמרתי לו כי לא מצאתי בהם כל חטא נגד הדת, ואמרתי לו כי אני נכון להביא אליו איזה ספרים, למען יראה ויוכח. ענה לי, כי גם הוא לא ימצא בהם כל עון ופשע „רק במשך הזמן, כי תסכין לקרוא הרבה בספרים כאלה, הלא תעזוב את התורה". וכאשר הבטחתי לו כי התורה יקרה לי מאד, והספרים הקלים האלה הנני קורא רק לשעשועים בעת המנוחה, והעת ההיא היא רק בשבת ומועד שעה או שתים, לא הוסיף דבר אלי עוד בדבר הזה, ולא הפריע גם את הבחורים האחרים מקריאת „ספרי חצונים". ומי לנו עד נאמן יותר מהמגיד מקעלם, אשר אבי שכר לי מעון ומחיה בביתו באסמינא בשנת תר... ולמדתי בישיבת הרב פאלק, והוא ראה את כל הליכותי עם אלהים, והייתי רחוק מחסידות כרחוק החסידות מן האמת. ותמיד ראה כי הנני קורא ספרי הצונים יום יום, ולא לעתים רחוקות לקה הוא בעצמו איזה מספרי להגות בהם, ומעולם לא דבר דבר נגד הספרים ההם, וזה הוא המגיד מקעלם, אשר עפרוהו בעפר, ומכל עברים המטירו עליו מבול חרפות וגדופים, ובפה מלא אוכל להשמיע כי כל מחרפיו לא ישוו אף שרוך נעלו, כי אמנם היה האיש איש ישר, צדיק תמים בכל דרכיו, ולא קנאי היה רק שומר ואוהב תורה חכמה ומוסר מאין כמהו. ואף כי לא היה גדול בתורה כרבני הדור ההוא, ובכל זאת כבדוהו כלם בעד ישרו וצדקתו. והרבנים ידעו להוקירו, ביחוד בדעתם כי הוא איננו תלוי בדעת איזה קהלה, ולא ידע חנף, ואיש כי העיר את אזנו על אחד ממנהלי הקהלה, כי עשה עול, אז אוי אוי היה לו. אבל מעולם לא נשמע על פיו דבר רע נגד חכמי ישראל וסופריו הנאמנים, ואם דבר לפעמים נגד איזה הולל מפריצי בני עמנו, הן לא חטא בזה מאומה, ולא בעד זה היא קנאי, וכן היו כל הרבנים בעת ההיא, אשר לא רדפו בצע, ולא בקשו תענוגות בני אדם בעד בניחם ונשיהם כקדושי החסידים, כרבם היו אביונים ויסתפקו בשכרם הדל, עד כי כל בעל מלאכה פשוט הי חיים נעימים יותר מהרב ובני ביתו, ועל כן

לא נאלץ להחניף לאיש, מי שיהיה, בדעתו כי מחיתו הדלה יוכל למצוא בכל אשר יעשה, מבלי היות רב. אמת אשר אין איש יוכל לכחד, כי ראשי הישיבות פעלו הרבה להפיץ תורה בישראל יותר מהרבנים, ורק לעתים רחוקות ראינו רב וראש ישיבה באיש אחד. וביחוד לא בערים הגדולות, אשר שם היה הרב טרוד כל הימים בשאלות איסור והיתר ודיני תורה ופשרות, ועניני העדה, ולא מצאו באמת די עת לנהל איזה ישיבה, ובכל זאת לא גדול היה כבוד ראש הישיבה ככבוד הרב, הרב דרש שתי דרשות בשנה בבית כנסת הגדול, בשבת הגדול ושבת שובה. ודרשותיו לא נגעו אל לב העם, אחרי אשר חרפה היתה לרב וגדול להטיף דברים פשוטים לפני הקהל הגדול, דברים אשר יוכלו לשמוע מפי כל „מגיד פשוט" הרב דרש איזה פלפול עמוק בש"ס, אשר הבינו רק הלומדים וגדולי התורה, והמון העם עמדו צפופים בגרון נטוי ואזניהם קשובות לכל הגה מפי הרב אף כי לא הבינו מה שידבר, ואם גם קדושי חסידי לובאוויץ עשו כן בהשמיעם תורת חשך באזני צאן מרעיתם בכל עת מצוא, וביחוד בכל שבת ומועד, אבל בזאת נבדלו מרבני ישראל, כי בעוד אשר תורת הרבנים הבינו כל גדולי התורה, הנה תורת הקדושים לא הבינו אף מלאכי השרת. ואף הדרשנים הקדושים עצמם לא ידעו מה שידברו, ועוד זאת, כי כל תורת קדושי החסידים אשר שמעתי, ואף כי התאמצתי לעמוד קרוב אצלם למען אוכל לשמוע, ובכל זאת לא שמעתי יותר מכל החרשים, אחרי אשר כה נהגו לדבר רק בשפתם אך לא בלשונם. ואם יגיד לך איש כי שמע תורת רבו בעמדו בשבת ומועד לפני קהל חסידיו, תגיד לו כי הוא דובר שקרים נורא. אך גם רבני המתנגדים לא הביאו כל תועלת לשומעיהם כקדושי החסידים. היו בימים ההם „מגידים" אשר נסעו מעיר לעיר כל ימיהם, ויטיפו לעם, ומזה לחמם נמצא. בבואם לאיזה עיר הלכו ראשונה לבקש רשיון הרב, ואחרי כן רשיון גבאי ביהכנ"ס, ואם מגיד מפורסם היה, והטיף לעם אף באחד מימי השבוע, היה ביהכנ"ס מלא מפה לפה. הגבאי נתן לו סך ידוע מקופת הקהל, וילך לו לעיר אחרת, ובכל מקום קבלוהו כאורח הגון, אף כי לא בזרועות פשוטות כלהגובערנאמער מקאוונא.

שקר העידו איזה פרחי סופרים, כי הרבנים היו מחמירים

:מכבידים את אכפם על העם העני, שקר נורא אשר ידעו הסופרים הנערים בעצמם, כי שקר ידבר. ופעמים רבות ראיתי כאשר הביאה איזה אשה לפני הרב תרנגלת או כלי, והרב עמל להקל ככל אשר יוכל, וכבר נודעו ברופיא רבנים וגאונים מפורסמים אשר היו מקילים נפלאים, ודי להזכיר את הגאון ר' יהושע צייטלין משקלאוו, אשר אמר לפני מותו באזני כל גדולי העיר אשר סבבוהו לאמר: הנני מבקש מחילה מאת כל היהודים, אשר אולי במעות הטרפתי את הכשר. אפם אם הכשרתי את הטרפה, על זאת לא אבקש סליחת איש כי על זה אענה בעצמי לפני הקב"ה, רק מכשר למרפה עלי לבקש מחילה, כי אבדתי ממונם של ישראל. הגאון הגדול ר' חיים פיליפיפאוועי, נודע בכל תפוצות ישראל בקדושתו וצדקתו. והוא היה מקיל בכל אשר החמירו כל חבריו הרבנים עד כי אמרו עליו, כי לפי משפטיו אין כמעט כל טרפה בעולם, אף נמצאו קנאים אשר אמרו להחרימו, וכאשר נאספו לאספה ויהיו נכונים להחל במלאכה, זכרו את משל העכברים אשר אמרו לתלות את הפעמון בצואר החתול, והשאלה היתה, מי ילך להם לעשות מלאכה מסוכנה כזאת. ויחדלו. בהתבוננם כי חדלי אונים המה להתקומם נגד כח גאון מהלל כרח"פ. כן נודע גם הגאון ר' יחיאל העליר, ר' יאנקיל קראזער, ר' מאיר ברלין ממאהליוו, ר' זלמלע מזאגער ישן ועוד רבים. ובימים האחרונים ר' יצחק אלחנן, אשר ראיתי בעיני, בבואי אליו מפעטערסבורג במלאכות ארקאדיע קויפמאן בשנת תרמ"א בערב פסח, ועלי היה לדבר דברי אליו ביום ההוא, כי לא חפצתי ולא יכלתי להתמהמה בקוונא רק שני ימי החג הראשונים, ובדברי עמו, באו לפניו שאלות איסור והיתר בכל רגע, עד כי לא נתנוהו לדבר עמדי, והוא לא שאל ולא חקר מפי השואלים מאומה, ולכל אחד ענה כרגע „ כשר! כשר!" אף טרם שמע היטב את השאלה, ואשה אחת פצתה פיה, ותאמר: רבי! הן לא שמעת עוד מה שאחפוץ לספר, והרב ענה מהרה, לכי לך לשלום! כשר כשר! אני מניד לך כשר, ואין לדבר עוד, עד כי גם אני התפלאתי, ושאלתיו. הלא באמת עוד לא הספיקה האשה לדבר את דבריה, ולמענה על שאלתי קם מכסאו ויראני באצבעו על הספרים הגדולים העומדים מעל לארון הספרים, באמרו: ראה נא: כל הענין הסר רק, כי נהוין

לעמוד בארון, ואתה הן תוכל לראות, כי גם אני הנני עומד כבר בארון", ובזה חשב להגיד, כי האויסאריטעט הוא רק האיש אשר ספרו עומד בארון, והוא הוא „הפוסק", ואם כן הוא. הן גם אני הנני פוסק, ואוכל להורות כפי הבנתי. ומי יערב לבו להעיד עדות שקר, כי כל הרבנים היו מחמירים, ואם היו מעטים כאלה, היו על פי רוב בין רבנים צעירים אשר לא היו גדולים בתורה, והוראה ביהוד. וכן שקר הוא כי משלו על העם ביד חזקה. כי אמנם רק בין גדולי התורה יתכן היה למצוא אנשים נוחים לבריות כרבני ישראל בדור ההוא. כלם אנחו מכאב לב על גורל ישראל ולא ידעו במה כחם גדול להושיע, בעת אשר חשכת ערפל כסתה פני כל העמים, והמושלים העריצים כסו בצעיף שחור את עין כל הארץ, ומי יקום יעקב? הגאון הגודע ר' ישראל סלאנטער בהיותו בפאריז, בקשוהו איזה קנאים להוציא איסור על „סתם יינם" אשר הסכינו כלם לשתות כפי מנהג המדינה, וליין הנעשה בידי יהודים לא היה אז כל זכר. והוא מאן לעשות זאת, באמרו, כי מוטב שיהיו בני ישראל שוגגים ולא מזידים. ומעם סתם יינם כבר פג בימינו אלה, והנני זוכר באר היטב, כי בשנת הרעב בימי מלחמת סעוואסטאפאל, צוו הרבנים לאכול כל מיני קטניות אשר יוכלו להשיג. והמצות נאפו מפולים גדולים, והמצות היו שחורות ונפוחות, ומעמן רע. וכן התיר ר' יצחק אלחנן קטניות אף לא בעת רעב, ואם דייני ווילנא התקוטטו בו ע"ד האתרוגים, צוה על איש אחד ממיודעיו להדפיס ספר מיוחד בשם „תוכחת מגולה" וחתם עליו, שם המחבר ר"ם. וכלם ידעו בקאוונא, כי המחבר הוא הרב עצמו, אשר בו דבר משפטים עם דייני ווילנא, אשר חשבו כי רק להם, הרבים, המשפט לפסוק את הדין, ולא לרב יחיד, והדיינים חשבו להם זאת לפחיתת הכבוד. ובימים האחרונים היה הרב אבעלסאן באדעסא — מי שהיה לפנים רב בטורעוו, — אחד מעמודי ההוראה ומקיל נודע לשם, אף כי לעצמו החמיר מאד, באמרו אלי פעם אחת, על שאלתי מדוע יחמיר על עצמו ויקל לאחרים, „כי הוא רק איש יחיד ורב, ולכל איש הרשות להחמיר על עצמו כחפצו, תחת אשר כל העם אינם רבנים, ולא יוכלו להיות חרדים כרבנים, ואיש לא יוכל לעמוס עליהם משא כבד מנשוא". ופעם אחת התוכחתי עם הרב, ראש בית דין בווילנא

ד' שלמה כהן, אשר ידעתיו לבעל שכל ישר ואיש דעת, ושאלתיו מדוע לא ישתדלו הרבנים להתיר איזה ענינים שיתכן להתיר, והוא ענני כדברים האלה: דע לך דיינארד יקירי, כי הננו יודעים את כל אשר נודע להמשכילים, והננו יודעים מה שיתכן ומה שלא יתכן. רק, אתם המשכילים הנכם אנשים חפשים ואיש לא יבים אחריכם מה שתעשו. אבל לא כן הרבנים. כי אם אנסה להתיר היום את אשר הסכין העם לאיסור, כרגע יקראו אחרי מלא, כי הנני אפקורס. הפחד הזה לפי הנראה לא היה פחד לפנים, בעוד אשר המלה אפקורס לא נשמעה עוד על כל שפה, בעת אשר כל העם חי על אמונתו, והרב לא פחד מלהתיר איזה דבר על פי ידיעתו הפנימית. ולא עלה על דעתו, כי העם יחשוב לו זאת לקלות הדת. ולא היו קנאים כבדורות האחרונים אשר חפצו איזה מהם להתראות כיראי אלהים מרבים, ורק הרבנים הגדולים אשר ידעו כי כל העם מאמין בהם, וכחם בתורה יהיה עליהם סתרה מכל מבקר. המה התירו מה שפחדו הקטנים לעשות, וספק גדול הוא אם ימצא כיום רב חרד אשר יחקה מעשה הרב טראהוב (אחי הסופר צבי הירש ראבינאוויץ) בלינקעווע — אשר אודותו דברתי בספרי מסע באירופא צד 87, ורק איש עשיר ותקיף אחד אשר לא זכה בדין תורה עם איש עני אחד, יצא נגד הרב וירדפהו לרגלי האפקורסות אשר מצא בדבריו אודות חכמי התלמוד, הרב אמר כי אביי לא היה חכם, ורבא האמין בהבלי כשוף וחלומות, ועוד תנאים ואמוראים אשר מאמריהם לא מצאו חן בעיניו, ומלבד התקיף לא נועז איש מכל אנשי העיר לקום נגד הרב. והתקיף הביא שלשה רבנים לדון בדבר, ולבל יהיה ריב בעיר, עשו פשרה, כי תושבי העיר ישלמו להרב סכום כסף, ויבקש לו משרת רבנות בעיר אחרת. ובכן עזב את הרבנות מכל וכל, וילך לשבת בדינאבורג אשר שם ישבו שנים מאחיו. והרב ההוא אשר ידעתיו פנים אל פנים בהיותו כבר איש זקן כבן שבעים, היה באמת מבקר חרוץ אשר לא נשא פנים לכל הגדולים בישראל, ואחת היא אם צדק בכל בקרתו או לא, אך בזמננו לא יתכן עוד רב כזה, אף כי ידעתי רבנים חפשים גם עתה, אבל ישימו מסוה יראת אלחים על פניהם ולא יגלו מערכי לבם, והסבה היא, יען או רדפו אחרי הרבנות רק לאהבת התורה וכבודה, ועתה היתה „לפרנסה".

ולוא ידעו הרבנים עתה, כי עליהם לחיות חיי אביונים כלפנים. אז לא היה לנו אף רב אחד בכל הארץ. וכמשפט הרבנים אשר אבדו חלק גדול מכבודם, תמורת הכסף הרב אשר יקבלו עתה, הנה אבדו ראשי הקהל את כבודם מכל וכל, למן היום אשר קמו עורכי כתבי עתים לדרוך על ראש העם, בטענת שקר, כי דבריהם המה „דעת הקהל" אשר לא שאלו מעולם, ואיש לא נתן להם הרשיון לדבר בשם הקהל. ואם היו בין ראשי הקהל תמיד גם אנשים ישרים אשר עסקו בצרכי הצבור באמונה, ולפעמים גם בחרף נפש, הנה לא נמצא עתה אף אחד בין כל עורכי כתבי עתים איש ישר. והנני מחליט את ההחלטה הזאת על פי ידיעתי הברורה אשר ידעתי את כלם. והנני מכפיל את דברי „כי אין איש ישר אחד בין כל עורכי כתבי עתים". כלם עד אחד לקחו להם את הספרות למקור מחיה וכבוד, ואם נמצאו לפעמים יחידים אשר החלו לתת איזה מכתב עתי בכונה טהורה למען הפיץ ידיעת שפת עבר בין העם, הנה מצאו בזמן קצר, כי לא יצלחו בדרכם אם ישארו אנשים ישרים, ובכן נאלצו לאסוף ידיהם. ומה גם עורכי כתבי עתים זארגאנים אשר להם לא היה כל אידעאל, ועורכיהם הלא יכלו להיות גם בורים פשוטים הרחוקים בכלל מכל רעיון נעלה. והם המה עתה גם ראשי הקהל, והמה רעים לנו אלף פעמים מכל ראשי הקהל לפנים. יען אם ראש קהל בעיר אחת השחית דרכו, הן רעה עשה רק לאנשי עירו, אז רק לאחדים מהם, תחת אשר מכתב עתי ביד נבל ישחית לרבים בערים רבות, ואקוה לדבר מזה במאמר מיוחד.

הנני זוכר, כי בימי ניקאלאי הראשון, פתאם התעוררה מהומה ומבוכה בין כל העם, וכלם חרדו לשמועה, כי יצאה איזה גזרה נגד היהודים. אף כי לא אזכור מה היתה הגזרה, וראשי הקהל התאספו לאספה גדולה, ויחלו לבקש תחבולות את מי לשלוח להשתדל אצל הגענעראל גובערנאטאר, ולמצוא מקור כסף להוצאות. ויחליטו כי כל אלה אשר להם כלי כסף, יתנו את הכלים בכסף, ואלה אשר לא היו להם כלים כאלה, הסירו את „העטרות" של כסף מטליתיהם וימכרום בכסף להוצאות השתדלנות, וכמעט בכל פעם הצליחו מעט או הרבה, ואיש מהם לא קפץ בראש לאמר, כי הוא יהיה השתדלן, ותמיד שמו עיניהם על איש מורם מעם באיזה עיר גדולה, ומהמון

העם לא דרשו מעולם שום עזר כסף, ותמיד שמו את המעמסה על שכם העשירים, ולעשירים אז נהשבו, כאלה אשר נקרא להם היום בשם „בעל הבית עני" אבל כלי כסף נמצאו ביד עניים רבים, יען כל עני אשר שלח לו אלהים איזה מטמון, וירויח עשרים או שלשים שקל יותר מכדי מהיתו, ותמיד פחד פן יוציא את הכסף לאכלה, התהכם ויקנה איזה כפות כסף או כוסות, ובעת דחקו נתנם בעבוט, ויפדם מיד המלוה קודם החג. ואחרי החג נתנם בעבוט עוד הפעם. מהם היו אנשים המימים אשר תחת כלי כסף קנו ספרים ויתנו עליהם כריכות יפות, ויצינום בארון זכוכית, ויתפארו בהם, כי יקרים להם הספרים מכל כסף בעולם, וזה היה כל רכושם אשר היו בטוחים, כי לא יתנום בעבוט ולא יאבלום. והמצוה היא נחלת עולם, ואני בעצמי בבואי בכל ערב שבת לבית המו"ס הישר באדם ה' ביינים במאהליוו (על הדניעפר) לקנות איזה ספר חדש לקרוא בשבת, ראיתי איש אחד בא גם הוא בכל יום הששי ויתן על יד המו"ס חצי רו"כ על השבון המשניות אשר קנה וישלם מעט מעט. ואחרי כן קנה „עין יעקב", ש"ס וכדומה. ובהוכחי כי הוא „עם הארץ" שאלתיו, למה לו הספרים האלה והוא הן לא יבין מה שכתוב בהם? והאיש ענני בתמימותו, „אמנם כן הוא, אני איננני מבין בהם מאומה, יען יסר יסרני יה, כי נשארתי יתום מאבי, ואמי העניה לא יכלה לתת אותי למלמדים. אבל אקוה כי בני יהיו למודי ד', כי כל אשר בכחי הנני עושה לבל ישארו בני עמי הארץ, ואף כי עתה המה קטנים עודנה, אבל בין כה הנני מתענג למראה הספרים, והמצוה כי יהיו ספרים בביתי יקרה לי מכל הון, וברבות הימים ילמדו בני מהם, ואלהים יחשב לי זאת לצדקה". ואיש כזה לא היה יוצא מן הכלל, ורבים כמהו היו בכל עיר ועיר, ואיש כי זכה לכתוב „ספר תורה" מכספו, לא היה קץ לאשרו, וכלם קנאו בו.

מהמכובדים ביהוד בין ראשי הקהל, היה הגבאי הראשון מבית הכנסת. בשבת ומועד הלכו נכבדי העדה אחרי התפלה לביתו „לכיבוד", אך הכבוד היותר גדול נתנו לו בימי „שמחת בית השואבה" ושמחת תורה, אז היה בית הגבאי פתוח לרוחה לכל מי שיהיה, וביתו היה מלא כל היום עד הצי הלילה, ובשמיני עצרת ושמחת תורה כל הלילות, וכלם אכלו

ושתו כנפשם שבעם על חשבונו, ואז היה הגבאי המאושר בתבל, ורבים אשר לא היו מיודעו הגבאי, עמדו צפופים אצל החלונות לשמוע זמרת השמחים, והנוצרים אשר עברו ברחוב ידעו, כי היום הוא חג „לזידים" (יהודים) אשר בו ישמחו וירננו וירקדו כאילים בשמחת תורתם, ובשמחת תורה בערב נשאו את הגבאי על שכמם בזמירות וקול תודה לבית הכנסת, וקהל גדול הולך אחריהם. כלם ימחאו כף וישירו בשירים עד בואם לבית ד'.

הרבנים ביתים ההם לקחו חבל בכל עניני העדה, ולא לבד אנשים פרטים לא הרימו יד ורגל בלי ידיעת הרב והסכמתו, אך גם בכל החברות והאגודות לא נעשה דבר בלעדו, והוא היה באמת „עיני העדה" בכל עניני חיי היהודים, לו גלו כל תעלומותיהם במקנה וקנין, בידו טמנו את כספם, תחת אשר באנקים לא היו עוד ברוב ערי ישראל, וכלם היו בטוחים כי הכסף אשר פקדו בידו הוא בטוח כמו סגרוהו תחת בריחי ברזל. אף כי תיבות ברזל לא היו עוד בארץ כבימינו עתה, ומה נקל היה לגנוב את הכסף מביתו, זאת ידעו כל הגנבים, ובכל זאת לא קרה מעולם, כי יגנבו דבר מביתו, יען בית הרב היה קדוש ואיש לא נועז לגעת בו. כמעט כל משפטי כסף במסחר ועבודה באו לפני הרב להשפט על פי תורת ישראל, והיהודי אשר הלך לדרוש משפט מאת שופטי הממשלה נחשב „לעבריין", ובערים הגדולות היה בית הרב תמיד מלא אנשים נצים, עדים, דיינים, בוררים, ומפשרים, ולא דבר חדש היה כי באו גם נוצרים להשפט לפני הרב, וביחוד אם היה להם דבר עם יהודים, ומעולם לא קרה כי יפחד הנוצרי להשפט עם איש יהודי לפני הרב, פן יטה משפט. כי ידוע ידעו כלם, כי באין עדים לא יעיז היהודי לבוא באלה ובשבועת שוא לפני הרב, ואם גם צדק היהודי ובלב בטוח יכל לשבוע שבועה אמתית, גם אז לא יתנהו הרב לעשות זאת, ואם היה היהודי הנתבע איש ירא אלהים, לא ישבע באלהים אף אם ידע כי יאבד כספו, ובמשפט גדול הביאו בעלי הריב שנים שלשה רבנים מערים שונות למקום אחד, וכאשר חרצו משפט לא נועז עוד אחד מבעלי הריב להביא משפטו לפני הממשלה. ועל פי רוב השלישו בעלי הריב סכומי כסף ביד הרבנים לקיום פסק הדין, ונעים מאד היה לדעת איך שמר

הרב כסף זרים אשר הפקד על ידו, וכלם ידעו כי לא יחליף אף את המטבעות אם היה כסף, זהב או ניר. ובערים הגדולות פקדו בידו סכומים גדולים וישלטו להרב שכר שמורתם.

בכל עיר היה רק רב אחד, ובערים הגדולות היו גם דיינים אשר קבלו משכרתם מאת העדה, והדיינים ישבו תמיד בבית הרב לדון ולהורות, וכל הדבר הקשה הביאו אל הרב עצמו, זר היה לשמוע כי יעוז איש לדבר עזות בפני הרב, בבוא אנשים „לדין תורה" או לבקש איזה דבר מהרב, תמיד ראינום הולכים אט, ביראת הכבוד ובהכנעה, ואיש לא נועז לשבת על כסא לעיני הרב טרם בקשהו לעשות זאת. איש לא העיז לקרוא את הרב כי יבוא אליו למשתה ושמחה, ורק לברית מילה אם כבדוהו „בסנדק" הלך תמיד, ולחתונה הלך רק לעתים רחוקות לבית אחד מנכבדי העדה, ומסדרי קדושין היו רק החזנים, או „הרבנים מטעם".

מעולם לא שמענו כי יעשה הרב עול בעניני כסף אף אם הדבר נגע אליו, וכלם, כיהודים כנוצרים ידעו כי ידי הרב מהורות, לא ידבר כזב ולא ידע חנף, עד כי היה באמת לכמל הצדק והאמונה, ובאמת, לא אולת היתה תקות אבות ישרים לראות את בניהם יושבים על כסא רב, בראותם את כבודו בעולם הזה, מלבד שכרו בעולם הבא, וכי אבדו הרבנים את כבודם בימינו, היה זה רק לרוב מספרם, אשר לא כלם יכלו למצוא להם משמרת, ויתהדרו איש ברעהו למצוא לחם ומנוחה, ומהם אשר השפילו את כבודם ברדפם כסף ומותרות, והעם הדל מהאמין בצדקתם, והסאציאליזמוס אשר הפיצה סם מות בלב בני הנעורים לרמום ברגל על כל קודש בישראל, וראשית מעשיהם היה לשפוך בוז ולעג על כל שומרי חומת הדת, וזאת המפלצת הארורה שפכה מרורתה על חלק גדול מהגוי כלו, ותשפיל את כבוד התורה ונושאי דגלה יחדו, והחרדים בעת הזאת לא יחושו כי בשפלת התורה יגלה כבוד מישראל עד עולם. זה העם אשר כל עמי התבל השתוממו על עז רוחו וקשי ערפו להחזיק כן תורן אניתו המתנועעת בין גלי ים זועף, והיה אם תרפינה ידיו, לא ימים רבים יעברו ואניתו תשבר ותהומות ים יכסוה.

ישרים שימו זאת אל לבו!

מות ניקאלאי והשלום

בבוא הבשורה כי מת ניקאלי, ואלכסנדר השני עלה על כסא רוסיא, וקול השלום נשמע בארץ, לבשו היהודים גיל, וכלם גבאו כי הגיעו ימים טובים לישראל, וגם העמים האחרים ששו מאד, וכלם חשו בנפשם כי אחרי מפלת רוסיא תחל תקופה חדשה בהנהגת הממשלה, ובאמת שנה המצב לטוב, עד אשר באה הבשורה לחופש האכרים מתחת עול אדוניהם הקשים, 21 מילליאן נפש עבדים נענים ונדכאים יצאו להרות, ועל ידי זה נדלה גם תקות היהודים, כי רוח החופש גם עדיהם תגיע. כלם הבינו כי נהוץ היה אומץ לב לעמוד נגד זרם „הפריצים" האדונים הקשים אשר חשבו את עבדיהם לקנין כספם אשר עבדו את אדמתם וכל עבודתם בבית חנם אין כסף, וחפש העבדים הלם את ראשם, וביחוד הפריצים הפולאנים, ואחרי אשר הממשלה החלה לדכא גם את רוחם וחפשם, כי אסרה לקחת את מטבעותיהם, ותבטל גם את המיניסטעריום הפולאני בווארשא, ומסבות אלה התגודדו ויקראו למרד, כאשר אספר הלאה:

הבהלות

בדור השני אחרי דור הבהלות, נמצאו חכמים רבים אשר כלאו שחוק פיהם על אולת אבותיהם אשר חוללו את „הבהלות". אך מה נקל לקל המרוץ להתל בפסח הצולע על ירכו, ועל כן היה להם הדבר לשחוק בדור השני בימי אלכסנדר השני אשר ראו אור גדול, בערך לימי האפלה בימי אביו, אפס לנו הזקנים אשר בעינינו ראינו את כל התלאות, לא לבנו הלך להתל באמללים ההם, אשר לא ידעו אנה ינוסו לעזרה, וכמו שער בנפשנו, לוא היתה הגזרה כי יצא העם בגולה כבימי פערדינאנד בספרד, אז אין כל ספק כי לא היתה המהומה גדולה יותר נוראה. כמו חי עומדות נגד עיני אמות שכולות, אלמנות ויתומיהן אשר הובלו כצאן לטבח, נערים בני עשר ומעלה הושיבו על עגלות, והמון אדם רב פורשים בידיהם, וקול זעקת הנשים יכל להרך גם לב אבן, אמות אמללות קורעות שערות ראשיהן הפרועות, מהן הצועקות „אלי אלי

למה עזבתני, אישי הטוב קומה נא מקברך וראה את בנך היקר אשר אמרת כי יהיה לרב בישראל גזול ממנו, יוליכוהו לשמד לארץ רחוקה אשר לא יבין לשונה, בין גוים עריצים ועמים פראים אשר לא ידעו רחם. ואתה אלהים אלהי ישראל הנך יושב בחביון עזך ומחשה. אלהים! מדוע לא לקחת גם את נפשי כנפש בעלי לבל תראינה עיני בצרת בני היתום האמלל מחמל נפשי. אנא יהודים רהמנים, עזרוני להציל את בני משמד וכליון', ואמללה אחרת תתפרץ כלביאה, ותקפוץ על הענלה לקחת את בנה בחזקת היד, והנה יד עשו שלוהה, אוחזת בערפה ומכה באגרופו על ראשה, ובעוד רגע והאמללה מתגוללת על הארץ זדם נוזל מראשה ומפיה, מפרפרת בין החיים והמות, וכל הנצבים סביבה עיניהם מלאות דם ודמע, ומפחדים לפתוח שפתם עם איש הצבא הקאצאפ הרוצח, אך לפעמים קרה, כי גם עיני איש הצבא רטבו מדמע, ויתנצל כי לא בו האשם, יען הוא רק פי מלך שומר „פקודה היא ולא בידו לשנותה". „אל תיראי כי חלילה לנו לגעת בבנך אם אמללה". „כן יעזרנו אלהים כאשר נכמרו נחומינו עליך". לב מי לא התפלץ בראותו אבות הילדים מביאים ומגישים לבניהם ציצית ותפילין בברכות ותפלות כי ישארו בניהם יהודים, ולא יביטו לכל עמל ותלאה רק לבל ימירו כבוד אלהי ישראל באל נכר. בני בני זכות אבותנו תעמוד לך לשמרך לבל תתבולל בעמים, בני בני, אל תשכח כי יהודי הנך, יהודים היו אבותיך ואבות אבותיך, ולאלפים ורבבות נהרנו על קדוש השם ולא חללו בריתם, בטח בד' ולא יתן למוט רגליך. אכול פת יבש ואל תטמא את נפשך במרק פגולים ודם חזיר". נערים ונערות אחים צעירים ואחיות קטנות אוחזים כנף מעיל האם השכולה ומבכים את אסונם ואסון אמן ובקול צעקותיהם יכלו לעורר גם נחומי תנין. החוטפים מתחבאים ברגע זה מבשת או מפחד, כי מי יערב להם, כי לא ינקרו את עיניהם או ירצחום נפש, לוא התראו ברחוב ברגע איום כזה. החוטף בדעתו כי „חוטף ומלשין" המה שני שטות נרדפים, ומצוה על כל איש להורידם דומה, אף כי בפועל לא נגעה בהם יד איש יהודי, אשר כפיו לא נגואלו בדם מעולם, כי מי שמע או ראה איש יהודי רוצח שופך דמים בימים ההם, וישתפקו בבכי ובתחנונים לאלהי ישראל, כי ינקום נקמתם מהחוטפים, ושמועות רחוקות או

קרובות נשמעו אמנם בין העם כי הנבל החוטף בעיר פלוני אשר לכד ברשתו את אחד מבחורי הישיבה, וראש הישיבה או הרב בעיר קללהו בשם אלהים, ולא ארכו הימים ויפת בלא עת, או בניו נספו בהטאת אביהם, אחרי אשר כלל גדול ובטוח היה בלב העם, כי אם תגע יד החוטף בבן הישיבה, אז לא ינקה רע, ובכלל היו כל הנערים למודי ד' בטוחים כמעט מפחד החוטפים. והחוטפים עם כל תועבותיהם פחדו בכל זאת מנקמת אלהים אם ישלחו נער יודע תורה לעבוד בצבא, ידעו אמנם כי הרבנים לא יכריזו עליהם חרם בגלוי, האסור מטעם המטשלה, אך גם זאת ידעו כי אין מנוס להם מקללת רב, אז ראש הישיבה, וכבוד הרב גדול היה עוד בימים ההם. הרב היה סמל הצדק והיושר, ואיש לא התאונן ולא חשד אותו כי יעשה עול בעניני כסף, הרב היה האידעאל היותר נעלה, מורם מכל תעתועי התבל, ומה גם אם חרב היה איש זקן אשר בלה כל ימיו בתורה, אז לא העיז גם הנבל שבנבלים לחרוש עליו רעה או לשים בו דופי, וכלם היו בטוחים כי קללתו לא תשוב ריקם.

בחורי הישיבה הסכינו תמיד לנוע מעיר לעיר ומישיבה לישיבה, וכמעט תמיד הלכו רגלי, ובעלי המלון בדרך הלא כלם היו יהודים, ולהבחורים אשר באו אל המלון לנוח או ללון הלילה נתנו לאכול ולשתות בנפש חפצה מבלי מחיר, באהבתם את התורה ולומדיה, והנני זוכר את אשר ספרו אז, כי איזה הוטפים אשר נסעו בעגלה, פגשו בדרך נער עני הולך לתמו ותרמילו על שכמו ויקחוהו ויושיבוהו על עגלתם להביאו קרבן לצבא ניקאלי, ובין כה חקרוהו לדעת מי הוא ומה מעשהו, ואנה ילך, וכאשר ספר להם כי מנמת פניו לישיבת סאלאנט או קראטינגא וכי דודו הוא רב באחת הקהלות הקטנות, החלו החוטפים להתלחש ביניהם בשפה מוזרה להנער, ויביאוהו לעיר קטנה אחת, ויתנו לו איזה מטבעות כסף, ויזהירוהו לבל ילך עוד הפעם בדד בדרך בלי תעודת מסע, יען לא תמיד יפגש אנשים כנים וישרים כמהם אשר לא יגעו חלילה בבחור לומד תורה.

כן נחזין לבלתי שכוח, כי בעת ההיא, עת מלחמת סע־ואסטאפאל, הביא אלהים על הארץ גם רעב ודבר, המגפה פרצה בארץ, רופאים היו מעטים, וחכמת הרפואה עמדה עוד

בשפל המדרגה, ועל פי רוב השתמש העם בהובשים, או עוזרי הרופאים. המכונות לרופאים אשר המציאו בעת החדשה, טרם היו בארץ, הממשלה לא שמה לב לשכירת הטהרה והנקיון, והרעב הוסיף חלליו על חללי המגפה, והקול נשמע בין העם, כי אנשים בעלי אשה לא יוקחו לצבא. והנשים הזקנות חשבו לסגולה בדוקה ומנוסה, כי אם יביאו חתן וכלה ויעשו את החפה על אדמת „הבית עלמין" או תחדל המגפה, כי על כן החלה „הבהלה" לעשות חתונות וחופות הרבה למען הפטר כעבודת הצבא והמגפה, והסכלות הן מצאה תמיד אזנים קשובות בין דלת העם, ועל כל מדרך כף רגל מצאו נער עני, יתום או יתומה, והנשים הצדקות לא חסרו בכל עיר וכפר, וידיהן היו תמיד מלאות לזוג זוגים, ובלי כל הכנות, בלי כלי שיר ומהוללים חובאו נערים ונערות לחצר מות, ושם עשו את החפה ומשתה לדלים, ויהיו שמחים בתקותם כי יגזלו את החרב מיד מלאך המות, ועם זה יפדו את הנער מכף ידי עשו, אם נמצאו אז אנשים יודעי דעת אשר מחאו נגד האולת הזאת, אינני זוכר, אבל זאת נודע לכלם, כי העשירים ונכבדי העם לא לקחו חבל בבהלות החן, לפי הנראה, יען מפני העשירים נחתו החוטפים, או פדו את נפש בניהם בכסף. והמגפה והרעב מצאו דלתים סגורות בבתי העשירים אבירי הלב, תחת אשר כל עני ודל הוא נדיב לב, ודלתיו פתוחות אף לאורחים לא קרואים, ואחרי כל אלה היו רוב החתונות רק בין יתומים ויתומות, יען לא כל ההורים נאותו לתת את בנותיהן הצעירות לנשים, למען הציל איזה נער מכף ניקאלי מלבד אם הנער היה יודע תורה, ואיש עני אשר ידע כי לא תשיג ידו לתת כסף נדה לבתו בבוא עת דודים, הנה חשב לו לאושר כי מצא בן תורה לבתו בלי מוהר, כי מי ידרוש כסף מוהר ביום עברות.

זמן לא רב נשאר זכר הבהלות בין העם, יען החדשות אשר נקרו ויאתיו בתקופה החדשה בעלות אלכסנדר השני על כסא רוסיא, השכיחו ראשונות, ולא השאירו כל רושם בחיי העם, תחת אשר זכר „הפאימאניקעם" (הנלכדים) עוד לא נמחה מלב כל זקני הדור, יען אחרי עבור עשרים וחמש או שלשים שנה, הנה שבו כמה אנשי צבא יהודים אשר מלאו צבאם בצבא וישובו לבתיהם. מהם היו אשר המירו את דתם, ובכל לב היו נכונים לשוב לדת ישראל, רק הקי רוסיא הישרים עמדו

להם לשמן, מהם אשר התישבו בערי פנים רוסיא וסיביר וייסדו להם קהלות קטנות ונשארו נאמנים לדת אבותם, אף כי היו רחוקים מדעת התורה, ויהודים חפשים אשר לא עבדו בצבא הן לא יכלו לבוא להשתקע במקומות ההם, מלבד החוטאים אשר נשפטו להשלח לסיביר, אבל מספרם לא רב היה.

הנה כי כן, אם נביא חשבון, האבדה אשר אבדנו תחת משטר הרב והקהל לפנים, והריוח אשר הרוחנו כיום תחת ממשלת „המהלך החדש", המאציאליסט, הבונדיסט, הבאל־שעוויק או פועלי ציון ברכות מערי רוסיא, או „האח הפרעזי־דענט" הבור באמעריקא, נמצא כי החלפנו בגד יפה ושלם, ובו רק איזה נקב, בסהבה בלויה שלא תצלח לכסות אף מערומי ערבי ערום ויחף, כי איך שהוא, הלא היה הרב איש ישר ותמים דרך, ולפעמים גם צדיק תמים, וראשי הקהל יהודים. וגם מהם היו רבים אנשים ישרים, תחת אשר עתה לא יכלו להתפאר בכמו אלה. בורים ומופקרים מושלים בנו, לא יהודים ולא אנשים, ואם נאבה או נמאן עלינו להודות, כי כלימה תבסה פנינו בהציגנו מערכה מול מערכה, הנהגת קהלות הרעפארמים נגד הנהגת קהלות המכונות בשם „חרדים", וחסרונם בדת, למצער מלאו באנשים תמימים וישרים, וכאלה אין לנו בין „הדעמאקראטים" החדשים הרחוקים מתורה ודרך ארץ יחדו.

עלילת דם בשאוולאן

שאוולאן, היא עיר מצער בפלך קאוונא. תושביה כמעט כלם יהודים, לא רחוקה משאוועל בירת המחוז, ובעצם מהומת מרידת פולין בפלכי פולין זאמוט, ליטא ורייסין, בעת אשר בקשו הפולאנים קרבת היהודים לעזור להם במלחמתם נגד רוסיא, וברצונם או שלא ברצונם אמנם נספחו אליהם רבים מהנאורים או חצי נאורים. הנה אף ברגע ההוא לא יכלו אצילי פולין וכהניהם הגיאונים לעצור משובתם להתנפל על היהודים עם חרמם. היהודים, אשר בלעדם לא יכלו להחזיק מעמד אף חודש ימים אחד, ובלי עזרתם לא יכלו אף לחשוב מחשבת מרד נגד רוסיא פטיש כל הארץ, וביום חשך אחד אנה המקרה לידם תואנה להראות זדון לבם, ועם זה עדות נאמנה, כי לא זה הוא העם הנועד מאת ההשגחה העליונה להיות עם מושל, עוצר בעמו, ומה גם בעמים אחרים. חפש לעם פרא שקוע ביון תאות ושכרון, הוא חרב ביד נער, ואם ברגע כתבי דברי אלו כבר כוננה ממלכת פולין בחסדי הממשלות האדירות באספת השלום בווערסאיל, לא זכו לזאת מפני מעשיהם הטובים, רק מפני מעשיהם הרעים של הממשלות הנוגעות בדבר, למען תהיה להם ממשלת פולין לצנה וסוחרה מפני אשכנז עם חרמם, ולא בזכותם. והנני בטוח במשובת פולין, כי לא תכון ממשלתם עד עולם, ובכל אופן שיהיה, מלחמה תהיה להם עם שכניהם כל הימים, פולין ומשטר נכון, פולין ומשפטי צדק, שני אחים המה כאש ומים.

ביום 25 לירח יאנואר 1861, בכפר דוראוואנסקי הקרוב לשאוולאן, נאבדה ילדה נוצרית בכת ג' או ד', דאראטהי נעלאשים, וביום ההוא עברו דרך הכפר שני יהודים משאוולאן לרגלי מסחרם לקנות איזה תבואות השדה, ובכן הוציאו קול, כי היהודים גנבו את הנערה למען הוציא את דמה לחג המצות, והכהן הפולאני ה' סטאקאווסקי משאוולאן דרש בבית תפלתו כי היהודים צמאים לדם נוצרי אשר בלעדי הדם הקדוש לא יוכלו לחוג את חגם, ויעורר את המון העם הגם לשלוח ידם ביהודים, וישימו משמר על שני האנשים, אשר שבו לבתיהם רק אחרי עבור שנים שלשה ימים, כלבתם מכפר לכפר לקנות תבואה

ולהזדים היה זה לאות נאמן, כי התחבאו היהודים ויסתירו את הילדה במקום אחר. אפס ביום 20 פעברואר נגלה השקר, כי נמצאה הילדה תחת ערמת שלג הנמס, קרוב אצל בית הוריה. אכן תחת לשים בעפר פיהם, בהוכחם כי שקר העלילו על היהודים, הנה עוררו את העלילה מהדש, ולא נתנו לאיש יהודי לצאת ולבוא משאוולאן ויצורו עליה במצות אדון העיר האציל הפולאני, עד כי היה רעב בעיר מפני המצור אשר שמו עליה אכרי הכפרים הקרובים, ואיזה ימים עברו טרם נודע הדבר ליהודים השוכנים בערים הקרובות, וכאשר נודע הדבר בקאוונא, שלח שר הפלך חוקר נאמן, כאחר מחוקרי דמשק את הקאפיטאן של הזעגדארמים, הפולאני ה' קראיסקי, והחוקר הצדיק ההוא מצא, כי אמנם היהודים אשמים במות הילדה, ורופא פולאני העיד כי מצא פצעים בגוף הנערה, ואם כן אות הוא כי היהודים מצצו את דמה. ולמען חזק את אשמתו אסף את כל הספרים בעברית אשר מצא בשאוולאן וביחוד חומשים והגדות לפסח, ובהם אמר למצוא אותות ומופתים נאמנים כי היהודים צריכים לדם נוצרי. החכם הנאור הזה שמע, כי עלילת הדם בסאראטאו נוסדה על ההגדה של פסח עם תרגום לאדיני (אישפניולית) אשר בה נמצאים איזה ציורים, המראים את פרעה מלך מצרים יושב באמבטי ועטרה על ראשו, וסריסיו אוחזים ילדי ישראל ושוחטים אותם ודמם יזוב אל האמבטי למען ירחץ בדם ישראל, והמעלילים מצאו כי יהודים עושים זאת לילדי נוצרים, ומאין איש אשר ידע את השפה הספרדית אשר בקצה הגליון, אשר שם יבאר המתרגם את כל הענין, חשבו הבוערים, כי פה מצאו מציאה יקרה להראות אשמת היהודים, ועל יסוד זה חשב גם הקאפיטאן הנאור בשאוולאן למצוא בהגדות של פסח בפלך קאוונא. אף כי בהגדות האשכנזים לא נמצא מעולם ציור כזה.

ביום 14 מערץ הובלה הילדה לקברות בכבוד גדול, והכהן הפולאני ברכה בשם ומלכות להיות „קדושה" מעתה ועד עולם, למען עורר חמת המון העם נגד היהודים עוד יותר. ובראות היהודים, כי משר פלך קאוונא לא תבואתם טובה. פנו אל השר הישר באדם ה' נאזימאוו הגענעראל גובערנא־טאר מווילנא, אשר ידעוהו לאוהב ישראל, ותוא דבר להם דברים נחומים, באמרו, כי הוא יודע כי עלילת הדם ככל

עלילות אחרות שקר וכזב הנה, ויבטיחם לעשות ככל אשר תמצא ידו להציל את האמללים בשאוולאן, וכן עשה באמת, וישלח את הגראף טאלסטאי בלוית אחנו הסופר רי"ל לעוואנדא, אשר שרת לפניו בתור „היהודי המלומד", וילכו לשאוולאן, ויבואו שמה ביום 24 מערץ, ויגלו שולי המשחיתים על פניהם, ושאוולאן נצלה. אם יפלא בעיני איש, כי לא מצא זכר למקרה זה בספר „קורות ישראל ברוסיא" מאת דובנאוו, הנה בעיני לא יפלא, אחרי אשר עוד המון מקרים כאלה לא נרשמו בספרו. יען לא מצא אותם בספר „חקי רוסיא הנוגעים לישראל" **Russk, Zakonodatelstvo O. Yevreach W. Rossia.** אשר ממנו העתיק את כל ידיעותיו. ואם לעוואנדא וארשאנסקי לא כתבו, דובנאוו מנין לו? ועתה, אחרי אשר ספרו כבר נדפס. עלינו להודות לו בעד עמלו, אבל אקוה כי לא יקצוף על איש אשר יאמר להוסיף על ספרו עוד כפלים, למען יהיה לנו ספר שלם אודות חיי היהודים בארץ גזרה ההיא, וספר כזה טרם נכתב עוד.

יחס הממשלה, הפולאנים והלעטים ליהודים.

הזמודים והליטאים בפלך קאוונא והלעטים בקורלאנד לא הראו כל שנאה לישראל, לולא כהני הקאטולים אשר הטיפו להם תמיד בבתי תפלותיהם נגד היהודים, ואחרי כל אלה לא פעלו הרבה על לב המון העם, ורק בימי חגיהם בהתאספם במספר רב בערים הקטנות ,אז חרדו היהודים לגשת קרוב לבית תפלתם, ובצאתם מבית התפלה, סגרו החנויות וגם בתי היהודים נסגרו על מסגר עד עברם. ובחיותי אז נער קטן לא אוכל עתה לשפוט, אם היו די סבות נכונות לפחד אחינו, ואולי יען, כי כן הסכינו לפחד מפני קול עלה נדף. תמיד פחדנו לכל יתנפלו עלינו פתאם, בעוד אשר בכל ימי השנה לא ידענו כל פחד. פחד פחדנו מפני איזה אצילי פולין אשר נודעו לנו לצוררי ישראל, אך מספרם לא רב היה. ולולא כהני הקאטולים יכלנו לשבת בטח כמעט. ואם בא לפעמים איזה פקיד הממשלה, ידעו ראשי הקהל, כי עליהם לכפר במנחה את פניו, וילך לדרכו. המון בני עמנו לא הרגישו כמעט את הלחץ מצד הממשלה, מלבד עבודת הצבא. כתבי עתים לא ראינו בעינינו ורק בבוא איש אחד מעיר גדולה, אז ספר לנו חדשות אשר שמע מפי אחרים אשר קראו בעצמם איזה כתבי עתים. ורק כאשר הופיע ,,המגיד", מכתב עתי שבועי הראשון בשפת עבר, אז החל העם למצוא ענין לקריאת כתבי עתים, ובערים הגדולות נמצאו לפעמים קוראים כתבי עתים אשר הובאו מאשכנז — לא על ידי בית הדואר, רק בידי עוברים ושבים. יען לקבלם על ידי פאסט, נחוץ היה כי יעברו דרך הצענזוריא, ולא בכל עיר היתה צענזוריא, רק בערים הגדולות, כווארשא, ווילנא, או רינא ולא בכח ניר הלש לעבור דרך ,,גלגול מחילות" כזה, ולרגלי המסחר עם פרייסען, ולמוד כתבי חקדש בתרגום אשכנז, היו רבים אשר הבינו שפת אשכנז, והמלומדים למדו גם שפות רומי, צרפתית ופולאנית. שפת פולין כשפת הליטאים תבינו כל היהודים, מנער ועד זקן, אך איש לא חש לדעת שפת רוסיא, אחרי אשר לא היה עם מי לדבר בשפה הזאת, כי גם פקידי הממשלה כרבם דברו פולאנית, השפה האצילית, תחת אשר שפת רוסיא נחשבה לשפה המונית, וספר רוסי היה

יקר המציאות, ורק שם ממשלת רוסיא נקרא עלינו, ורק אז הרגשנו כי בארץ רוסיא הננו יושבים, כאשר בא אחד הפקידים, ויצו לנקות את הרחובות, ולסיד את כל קירות הבתים בסיד, יען שר הפלך או איזה גענעראל יעבור דרך העיר, והיהודים הצטוידו כהנשים בערב פסח. ובבוא הנופער־נאמאר יצאה כל העדה לקראתו, כלם מלובשים בגדי שבת, וראשי הקהל והרב בראשם נשאו ספר תורה בזרועם, ולחם ומלח הגישו לו על טס כסף, ומאושרים היינו, כי קבלם בדברי חן ורצון. ובכל זאת פחדנו מפני איזה גזרה חדשה אחרי עזבו את העיר, פחדנו פן ראה בנו עמל אשר לא פעלנו. כבוד כזה נתנו היהודים גם לבישאף קאמולי בעברו דרך רחובות היהודים, בדעתם כי בידו עתותי המון העם אשר יוכל להטותו לחפצו לטובה או לרעה. היהודים ידעו כי הנם עומדים בין שתי להבות אש. הרוסים מצד אחד, והפולאנים מצד השני, ועליהם היה לזמר „מה יפית" לשניהם, עד יעבר זעם. ואם צעירי הסאציאליסטים היום ימלאו שחוק פיהם על מזמרי מה יפית לפנים, הנה שכחו להגיד לנו אפוא היו בעת ההיא, בעת אשר גם הנוצרים אדוני הארץ זמרו פזמון זה כמנו, פזמון עתיק יומין אשר כבר עברו עליו מאות פעמים קיץ וחורף, ולא ביד היהודים הנדכאים היה לבערו מן העולם, עד בוא מועד. והשתדלות?

מדוע לא באו גבורי ישראל היום, אשר זה לפני שנה או שנתים התחבאו בחורי עפר מפחד רצועת הקאזאק, מדוע לא באו אז להביא עצה בבוא שואה על עיר קטנה, אשר כל אדמתה היתה קנין אציל פולאני, ובקצפו על איזה יהודים, יכל לשלוח אלף אכרים מעבדיו להרוס את כל העיר ולגרש את כל היהודים מבלי פוצה פה נגדו? ובבוא שואת פתאם על כל היהודים בעיר וועליז, וניקאלאי הראשון צוה לקחת את כלם לעבודת הצבא ביום אחד, מדוע לא באו הענקים הגמדים האלה להציל אלפי יהודים מכף המושל העריץ ההוא? ומה יכלו האמללים לעשות, אם לא נמצא השתדלן היקר ר' יצחק מאלאסטיר שצינא, אשר פזר את כל הונו, וילך בעצמו לפעטערסבורג ויישם נפשו בכפו ויציל את כל אחיו בחכמתו? ומקרים כאלה הן חדלו מהיות מקרים, ויהיו לילדי יום כמעט בכל נאות יעקב בעת ההיא, וכמה

פעמים קרה כי לא מצאו עצה, וישתדלנים לא באו, ונאלצו לגזור תענית, וימלאו את בתי הכנסיות אנשים נשים וטף בצום ובכי, ותמיד באה עזרתם על ידי שתדלנות, וגם עתה בימינו, מדוע לא הראו דיני שחיטה, על צוארם, כאשר השמיע דזעמאל פאשא בירושלם בראשית שנת תרע"ה, כי כל נתיני רוסיא יעזבו את ארץ הקדושה או ילכו לעבוד בצבא תוגרמה, מדוע לא התיצבו נגדו ביד רמה לאמר: פה נשב ולא נעזוב את הארץ אשר היתה נחלת אבותנו, ולנו זכות אבות על אדמתה, זכות יותר עתיקה ויותר צודקת מזכות איזה מאנגאל מערבות אזיא? והגבורים הבונדיסטים הראו את כחם ברגליהם, כי נסו מן הארץ ואף לא הביטו אחריהם, ולא שמו לב, כי קרוב למאה אלף מאחיהם זקנים נשים וטף נשארו בארץ צפוים לחרב ולרעב בידי עריץ אחד, ואין מי להגן עליהם. כל הנערים אשר ברחו מרוסיא ברבבותיהם בימים האהרונים מחמת הצורר ניקאלאי השני, היו לגבורים מדברים גבהה פה באמעריקא ההפשית, ומהרפים את אבותיהם וזקניהם אשר שכבו למעצבה בבית האסורים הגדול הנקרא בשם רוסיא, וגורלם אז לא טוב היה גם בארצות אהרות, בעסטרייך כמו ברומעניען, באיטליה כמו ביון, בשווייצרען, פינלאנד, ובסערבי־יען, אף כי עמדה עוד תחת ממשלת תוגרמה, סבלו היהודים הלאות נוראות מידי שכניהם, ובתוגרמה עצמה, גם בארץ מאפליה ההיא לא על שושנים דרכה כף רגלם, למרות פירמאן הסולטאן בשנת ת"ר על פי השתדלות מונטיופורי. ואפוא היו הבונדיסטים והסאציאליסטים קלי הרגלים בעלילת דמשק? מדוע נתנו לגדולי חכמי ישראל, הפראפעסאר שלמה מונק ואדאלף קרעמיע ללכת להשתדל להציל את האמללים בהשתדלותם לפני מושל מצרים, ולא הביאו תשועה להאמללים בלי השתדלות? ומדוע לא באו ולא החזיקו בזקן הסולטאן לאמר: תנה לנו זכיות כלכל העסים, ולא? דע נא כי בעוד שבעים שנה. ואנחנו נהיה לרעדאקטארים וארגאנים באמעריקא, ואז נאלפך דעת... כי חרפה היא להיות שתדלן לבקש ממך משפט צדק, אשר עליך היה לתת לנו עוד טרם באנו אליך בקרדומות. ולא לבד אז, אבל גם עתה בימינו הנם מוגי לב כשפנים, ועזי פנים כהולכי על ארבע, וכל כחם הוא בפיהם, ובימי המהומות ברוסיא בשנות תרס"ה—תרס"ו

הראו כל הבונדיסטים את כחם בערים הקטנות, אשר התנפלו על אחיהם בבתי כנסיות בעת התפלה לחולל מהומות, ולהכותם באגרוף רשע, ובמעשים כאלה קוו לעורר מרידה נגד ממשלת ניקאלי השני, אבל לא נועזו לבוא לחולל מהומות בבתי תפלה לנוצרים. ולא עלה על דעתם להעמיד את נפשם בסכנה ללכת לפעטערבורג. יען לוא נסו כזאת אף פעם אחת, כי אז עליהם היה לצות לביתם, תחת אשר ידעו כי איש לא ידרוש מהם דם אחיהם, אשר שפכו המה בידיהם.

בתי משפט ישרים טרם נוסדו ברוסיא בימי ניקאלי הראשון, שופטי שלום ושופטים מושבעים עוד לא היו בארץ, ועורכי דין יהודים עוד לא נולדו בעת ההיא, ובלי שוחד לא עלה על לב איש לבקש משפט ברוסיא כמו בתוגרמה, ולא לבד היהודים, אך גם הנוצרים לא ידעו דרך אחרת למצוא משפט בלי שוחד, פקידים מבני ישראל לא היה אף אחד, ופלא הוא, כי בעת אשר ניקאלי צרר את היהודים, הנה לפעמים לא רחוקות המה להם גם חסד, וביהוד לאלה אשר שמע את חכמתם וחריצתם כמו האיש המהלל והחרוץ ר' ליב בטלן מדינאבורג, אשר על ידו נתן לבנות את המצודות בעיר ההיא. או ארקאדי (אהרן) קויפמאן מהוראדנא אשר לקח בחבירה לחצוב עצי יערות הממשלה, ואחרי עבור שנה אחת, הביא אוצר כסף רב אשר הרויח ויתנהו על יד הממשלה, באמרו כי אין לו חפץ בכסף זה המביא נזק להממשלה, וגם מחברת מיוחדה כתב, להראות כי לא טוב תעשה הממשלה בתתה רשיון לכרות את העצים מהיערות, ובמשך שלשים שנה תשאר הארץ שוממה מאין עץ. ומעד מחברתו קבל תואר ד"ר. וימצא חן מאד בעיני הקיסר, עד כי הלך עמו שלובי זרוע ברחוב „מיליאן" אשר על שפת הנעזוא בפעטערסבורג. ובידו נתן לבנות אניות מלחמה בים השחור בעיר ניקאלאיעוו. ובבוא הקיסר לראות את האניות, ויהי שבע רצון, כבדהו לעיני כל שריו ויתן לו תואר פקיד הים וכן כבד מאד את הסופר העברי ר' יצחק בער לעווינזאן, ויקצוב לו סך כסף, ויצו על השר ,,, כי יסור לראותו בקרעמניץ ולדרוש בשלומו בשם הקיסר, וגם הציע לפניו לתת לו פקודת מבקר בללי לספרי ישראל או משגיח על כל בתי הספר לישראל. וה' קויפמאן ספר לי עוד ענינים נכבדים רבים אשר לא נשמרו

בזכרוני, וכן נתעלה הד״ר ראובן קולישער להיות ראש הרופאים במחנה הצבא, ובמשך הימים קבל תואר גענעראל. וכן עלה ה׳ משה ברלין בהיותו „היהודי המלומד״ אצל הגענעראל גובערנאטאר בקיעוו. נתעלה גם הד״ר ראזין אחרי המירו את דתו, ומאד גדול היה כבוד ד״ר לעאן מאנדעלשטאם, כאשר נתן לו משרת משגיח על כל בתי ספר לישראל ברוסיא, הד״ר ליליענטהאל יכל לעשות רב טוב לישראל, לוא ידע תכונת רוסיא, ותבונת בני עמו, אך בהיותו יליד אשכנז לא הכירו מקומו ברוסיא. גדולי חכמי ישראל באשכנז פנו לניקאלי במכתבים לטובת ישראל והוא שם לב לדבריהם, ולוא ידע מונטיפיורי את המטשלה הרוסית ותכונת בני עמו ברוסיא, ולא נתן עצותיו הנבערות להקיסר בשנת תר״ו. כי אז אין כל ספק, כי בידו היה להביא ברכה לישראל*). כן גדול היה כבוד התוכן ר׳ אברהם שטערן — הותנו של חז״ם — אף כי היה תרד לדתו מאד, עד כי מעולם לא הסיד את היארמולקע מעל ראשו, אף בעמדו לפני שרים ורוזנים, ואיש לא חשב לו זאת למגרעת. מורי ישראל בבתי מדרש לרבנים בווילנא וזיטאמיר השיגו תוארי כבוד ומטבעות זהב מיד הקיסר ההוא, בחפצו להראות חסדו לכל חכם ומשכיל בישראל, למען תרבה הדעת, ואף כי היה ניקאלי אויטאקראט מושל בלי גבול, בכל זאת היה גם דעמאקראט במדה ידועה. ספורים רבים שמעתי מדבריו ועלילותיו בנסעו למסעיו לערי מושבות היהודים, המראים לדעת כי ידע גם צדק ויושר. הנה כי כן יודעים כלם, כי כאשר החלו לבנות את המצודה החדשה בבריסק דליטא, והממשלה נאלצה להרום בתי ישראל רבים, ובתוכם גם בית הכנסת, צוה על פקידי העיר לתת לישראל את הכסר היותר יפה בעיר לבנין בית כנסת, ואחרי בואו שנית אל העיר ההיא, הלך לראות את המקום, ויתן ליהודים שלשים אלף רו״ב לבנין בית ד׳, אמנם הוא היה מהיר לכעום ולא חשב הרבה בחרון אפו. פעם אחת בלכתו למסעיו לראות בתבנית המלחמה (מאנעווער) בהאמליע, ויעמוד לנוח במלון איש יהודי בדרך המלך בלוית שריו ופקידיו, ובבואם אל הבית שאלו את

---

*) ראה הלאה במאמר „מונטיפיורי והראזריאדען״.

בעל המלון לתת להם אוכל מכל אשר ימצא, והאיש לא ידע מי המה שרי הצבא הגדולים לבושי מכלול ושרשרות זהב על לבם וזרועם, וימהר להסיר את כובעו, ויביא להם לחם דגן, יין שרף, דגים מלוחים, בצים, ועוד מטעמים כאלה אשר נמצאו תמיד בבית איש יהודי עני, ואשר לא עלה על דעתו, כי שרים גדולים ונכבדים כאלה יסתפקו במאכלים פשוטים כאלה, וגם ישלמו לו מחירם. והאיש פרש כפיו ויתחנן כי לא נמצא בביתו מאכלים יותר טובים מאלה, והקיסר נחם אותו, באמרו „תן לנו רק די יין שרף ודגים מלוחים ובצים, ויותר לא נחוץ מאומה". וכאשר נחו מוסיתם, ויהיו נכונים לדרך, פנה הקיסר לבעל המלון, וישאלהו, לאמר: „הגידה לי כמה מגיע לך בעד ארוחתנו"? והאיש ענה בהכנעה „תן לי מה שתתן אדוני, ואהיה שבע רצון" והקיסר נתן על ידו 25 רו"כ. ויאמר אליו הנני, אקוה כי המחיר הזה די הוא. ואתה דע נא כי קיסר רוסיא ניקאלי הראשון אבל על שלחנך. האיש נשאר משתם, רועד מפחד, ופניו נהפכו לירקון, ובראות הקיסר את פחדו, ענה ואמר לו „אל תירא כי לא יקרך רע". ובעברו דרך שקלאוו נח בבית תחנת הפאסט, והוא עצמו ישב במרכבה קלה וילך לראות את העיר. והעיר כמעט כלה יהודית, אשר מספרם עלה אז לעשרים אלף איש או יותר. ואצל אחד בתי העשירים ראה נערה עבריה צעירה מכוסה בצעיף, למורת רוח פקודתו, וירד מעל המרכבה לגשת אליה. והיא מפחדה מהרה לנוס אל החצר, והקיסר רץ אחריה ויחטוף את הצעיף מעל ראשה, ובראותו כי היא נערה צעירה, השליך את הצעיף על ראשה וישב למרכבתו.

ניקאלי הראשון היה אדוק באמונתו, ויאמין בכל לבו כי לו שר בשמים המשגיח עליו, ויהי בטוח כי לא יקרנו אסון. וכאשר עזב את שקלאוו ללכת למאהליב דרך יער גדול, נתקו מוסרות הסוסים, ויצו כרגע לשוב לשקלאוו, באמרו, כי בלי ספק כן גזרו עליו בשמים לבל יסע ביום ההוא, וילן בשקלאוו. וכן השמיע באזני שריו בהאמליע, כאשר נאספו כמאתים אלף מצבא חילו למערכת המלחמה בבקר. וגשם שוטף נתך על הארץ, ושריו אמרו לעצרו עד כלות הגשם, והוא ענה, כי לא לניקאלי הראשון לפחד מפני הגשם, כי כן הוא רצון הבורא. וכן פקד את כל המחנה בהיות הגשם. ורק כאשר כלה

את מלאכתו אחרי עבור איזה שעות, וישב על סוסו לשוב העירה, חדל המטר והשמש יצאה על הארץ בכל הדרה. אז ענה, לשריו: עתה הנכם רואים כי השר אשר לי בשמים עודנו חי".

כאשר ספרו לניקאלי כי היהודים משתמשים בדם נוצרי לחג המצות. ענה, כי איננו מאמין בזה. יען לוא אמת היה הדבר. כי עתה הלשינו היהודים עצמם על אחיהם." ולחרפתנו עלינו להודות כי נמצאו בעמי רשעים בימים ההם אשר לקחו להם את המלשינות למקור מחיה, ופעמים רבות הביאו אסון על אחיהם, עד כי היה השם „מוסר" לחרדה. בזוי היה אלף פעמים יותר מהמשומד, וכל רואיו נדדו ממנו. והמוסר משקלאוו אשר תאר סמאלענסקין בספרו „קבורת חמור" לא היה ספור בדוי כאשר חשבו אחרים. וגם אני הנני זוכר את המהומה אשר חולל המלשין ההוא בהיותי בשקלאוו ומאהליב, והוא אמנם לא היה יחיד במינו, כי כמעט בכל עיר נמצאו מלשינים כאלה.

„התהל" אשר אודותו נבחו כל צוררי ישראל, והמוסר בראפמאן בראשם, הקהל הזה אמנם עשה רעה לפעמים לא רחוקות, אבל רק לבני עמו פנימה, ואשמת הממשלה היתה אשר בראה תנאים כאלה בעד העם אשר לא דאגה לו ולאי־סדריו, אך מלבד היהודים הן לא נשא איש את מכאובם, ופקידי הממשלה מצאו בו חפץ למוצץ על ידו דם עניי העם, ואמנם בערים הגדולות כווילנא וקאוונא הגדילו ראשי הקהל מאת ממשלתם למשול גם על רוח העם וחייו הרוחנים, ולא נתנו לקו אור לחדור לנשמת העם. אבל הנסיון הראה, כי האור חדר למחשכי העם בכל פינותיו בעת אחת במקום אשר משל הקהל כבכל המקום אשר לא ידעו את הקהל. ואם היתה „הקונע" למטה זעם ביד הקהל בווילנא וקאוונא לאסור בה את כל חוטא ופושע נגד הדת או נגד הקהל עצמו כביכול, הלא ידעה זאת הממשלה ותחריש, יען אחת היתה לה, אם פקידיה ישתו דם האביון או איש בשר זרוע רעהו יאכלו. הרבנים אשר היו אמיצי לב, אף כי לא התערבו בעיני הקהל, ובכל זאת בבוא משפט הקהל לפניהם עמדו תמיד לימין הצדק והיושר, וראשי הקהל נאלצו לשמוע משפטם אף כי על אפם וחמתם. ואם

התאונן אחד העם, לוא גם עני שבעניים, על חטאת ראשי הקהל, כרגע שלח הרב את „הבית דין שמש" *) לקרוא את האיש, ואיש לא העיז פניו לסרב לבוא ולהתנצל על חטאתו, וכאשר גזר הרב כן היה. ואם קרה לפעמים איזה עז פנים אשר לא אבה שמוע למשפט הרב, גזר עליו חרם, ומפני החרם התו כל גבורי הקהל. לרגלי זה אמנם צמחו דברי ריבות בין העומדים על ימין הרב ובין ראשי הקהל ועוזריהם. אבל לדברי ריבות כאלה תמיד הביאו רבנים מערים אחרות לתוך את השלום בכל אופן שיהיה. ואם אחרי כל אלה נמצא לפעמים איש מרי אשר לא שמע לפסק הרבנים, וילך לדרוש במשפט הממשלה, והיה האיש ההוא לחרפה ולשנינה בעיני כל העם.

מלשינים מבני עמנו לא חסרו בעת ההיא בכל עיר כמעט, אבל המלשינים נשכרו בכסף מיד אצילי פולין, המה שלמו לכל מלשין, והמה עצמם הביאו דבת היהודים רעה, והם המה הלא היו גם הפקידים במדינה, ופקיד רוסי הלא היה יקר המציאות, ואחרי אשר הפולאנים נודעים לרודפי שלמונים, ושכר כל פקיד דל מאד, הנה מצאו את המלשינות למקור מחיה, וינצלו את כל אמלל אשר הלשינו עליו, ותמיד לא נתנו קץ וסוף לכל משפט, חיב או זכאי, רק למען המשיך את ימי המשפט לאורך ימים, למען תמצא ידם לעורר דבר המשפט בכל עת אשר מצאו מגרעת בכיסם, והפקידים הרוסים עמדו תמיד תחת השפעת האצילים הפולאנים הרבים והעשירים, וגם הפקיד אשר לו לב אדם נאלץ לעות משפט יהודי נגד הפולאני.

והעם? הזמודי או הלעטי, העם אשר לא ידע מה הוא בית ספר, ולא ידע קרוא וכתוב. כל ספר בשפתו אסור היה להדפים מטעם הממשלה, העם הזה נשאר חצי פרא, אבל לא השחית דרכו, אף כי בהיותו שותה שכור, לא דברו ולא עשו רעה

---

*) בית דין שמש, היה תמיד מופלג בתורה וראוי להוראה, והמשרה הזאת היתה משרה נכבדה, ובכל עת מצוא צרפוהו לבית דין בדין תורה, במקום אשר היה חסר איזה רב, וכלם נשאו את פניו בבואו לקרוא לאיש לדין תורה.

לישראל, ולולא הממשלה הזעומה ואדוניהם האצילים הפרועים, יכלנו לשבת עמם יחדו שקטים ושאננים, על אף כהניהם הרשעים, אשר כלם היו פולאנים, יען מבני הזמודים עצמם לא יכלו לחנך כהנים לדתם מאין להם כל בית ספר, והממשלה הרוסית בלוית הפולאנים התאמצו בכל עז למנוע מהם כל קו אור ודעת, וכאשר החלו הפאגראמים לפני ארבעים שנה בדרום רוסיא, היו יהודי ליטא וזאמוט בטוחים לולא הפולאנים והממשלה עצמה אשר התאמצו להעלות חמת ההמון, ובכל זאת לא הצליחו לחולל פאגראמים בפלכים ההם. וכאשר החלו היהודים ללכת לאמעריקא גלוו אליהם רבים מהליטאים, ויהיו בטוחים כי היהודים שכניהם לא יתנו למוט רגליהם, אחרי אשר לבדם לא יכלו להציג כף רגלם על אדמת אשכנז מבלי דעת כל שפה בתבל, וגם היו בטוחים כי באמעריקא עצמה ימצאו מחסה ועבודה בבתי היהודים, ואמנם תקותם לא נכזבה, והנם חיים באהבה וידידות עם היהודים באמעריקא, תחת אשר הפולאנים המה צוררי ישראל גם על אדמת קאלומבום, עד כי כבר קרה יותר מפעם אחת, אשר הלכו עלינו אמים לחולל פאגראמים גם פה, מבלי אשר חשבו רגע, כי לא דמאווסקי ולא פאדערעווסקי הנם המושלים פה, ולא כווארשא וואשינגטאן, והמון העם האמעריקאני שונא את „הפאלאק השכור והרוצח" יותר מכל העמים האחרים, וכאשר נקרא מו"ל מכתב עתי פולאני למשפט בעיר פאסייק, אמר אליו השופט בדברים ברורים לאמר: דע לך כי אמעריקא איננה פולין, ולא פה המקום לעורר קנאת עמים, ואם לא תשמע לקולי, ונחמת באחריתך" והיהודים תושבי העיר ההיא קראו „באיקאט" נגד צורריהם, ויתחלחלו.

המרד הפולאני והיהודים.

על מה בטחו מנהלי עם פולין בקראם למרד נגד רוסיא האדירה, קשה להניד, וביחוד יתפלאו העמים הרחוקים אשר לא ידעו את הפולאנים, וההתנצלות, כי בטחו על נאפאלעאן השלישי כי יצא לעזרתם, טובה לגמולי מחלב, או כי שקר הדבר מכל וכל, יען כל איש אשר לו עינים בראשו, הלא יכל להבין, כי לא יכל נאפאלעאן לקרוא מלחמה על רוסיא טרם יקרא מלחמה על פרייסען ראשונה, ואולי גם על עסטרייך, שתי הממלכות ההן קרעו להן שני חלקים גדולים מפולין בהלוקת הארץ ההיא, ולשתיהן לא נעים היה לראות את פולין הרוסית עומדת ברשות עצמה, אשר יכלה להיות להן למוקש, פן תתאחד עם אחיהם בשתי הארצות השכנות, אך בעיני אלה היודעים את הפולאנים וגאותם, לא יפלא הדבר, גאות הפולאני תעור אף עיני חכמיהם, ולא יראה גם אם שאול פתוח לרגליו. „הפריצים" אדוני השדות עתקו חיל מדם עבדיהם אשר עבדו בהם בפרך כמושלים אכזרים, וכשחוק ילדים היה להם לקחת נפש איש וביתו, ולא לבד כל הכפרים אך גם אדמת ערים רבות היו קנין כספם או ירושת נחלתם, באופן אשר כל תושבי הערים ההן נאלצו לשלם להם מס שנתי בעד בתיהם, וכטוב לב האדון הפריץ, צוה להרוס את הבית אשר קצף על יושביו, והממשלה הרוסית עמדה מנגד ולא הפריעה אותם מכל תועבותיהם, עד כי היה כל „פריץ", למושל ממשלה בלי גבול לא רק על עבדיו ורכושם, כי אם גם על נפשם וחייהם, וכלם חלו מפניו כמפני שד משחית, כל ימיהם היו משתה ושמחה, תמיד נועדו ובאו להיכלי חבריהם למשתה שמנים ולהשתעשע בפאליטיק. תמיד מלאו שחוק פיהם על „המאסקאלים" (הרוסים) אשר לא חשבום בכלל אנשים, ויהיו נכונים למרד בכל יום אף בלי כל סבה נכונה, אפס עתה אחרי אשר הממשלה לקחה שבט מושלים מידם, ולא יכלו עוד לאלץ את עבדיהם לעשות מלאכתם חנם, ולא יכלו עוד להכותם ולרצחם כחפצם, עתה באה העת למרד, (יחס הפולאנים ליהודים). אם כי היהודים לא היו עבדים

לפולאנים על פי החק, אבל רבים מהם היו להם לעבדים בפועל, ביחוד אלה אשר מידם לחמם. אפם כאשר קראה הממשלה דרור לאכרים, השו גם היהודים מין הופש לרוחם, וכמעט הרימו ראש, ואהרי אשר הפולאנים התעתדו למרד, נאלצו להחניף ולתת קטורה באף היהודים כי יעמדו על ימינם, לטוב להם בצאת פולין מתחת יד רוסיא, אחרי אשר בכל אשר פנו לא יכלו להניע יד ורגל בלעדי היהודי. בלעדו לא יכלו להשיג את כל צרכי המלחמה, בלעדו לא ידעו מכל הנעשה בערים הרחוקות. כל צרכי המלחמה נאלצו להביא מאשכנז ועסטרייך, ומעבדיהם לפנים אין איש אשר יכלו להשען עליו, והיהודים בפולין אשר חיו עמם מאות בשנים לא יכלו להתנגד להם בגלוי, בהיות חייהם תלואים להם מנגד, אף כי לא היה יהודי אחד אשר האמין כי בכח פולין להתיצב בגלוי במערכת מלחמה נגד רוסיא, וכל המלחמה היתה רק מלחמת תגרה (נורילא) של קבוצות קטנות, אשר התחבאו ביערים, ויתנפלו על הרוסים בלכתם בדרך, וגם זה רק בהיות מספר הרוסים מעט. למלחמות גדולות נחשבו אז, אם נמצאו אלף או אלפים איש במערכה, כלי תותח כבדים לא היו להם, בתי חולים, רופאים ותחבושת לא הכינו להם. רוב המלחמות היו רק בקיץ, יען אז נקל היה למצוא מחסה ביערות. בעברם מעיר לעיר ומכפר לכפר, לקחו איזה איש יהודי למורה דרך, ובבואם לאיזה עיר קטנה — כי אל הגדולות פחדו לגשת — אשר רוב תושביהן היו יהודים, שלחו רץ ממהר להעיד ביהודים כי יצאו לקבל פניהם בכבוד, ואם איש אחד לא מצא חן בעיניהם, לקחוהו ותלוהו על עץ בלי משפט, ולא לפעמים רחוקות רק לעונג נפשם, או להראות כי הם המה עתה המושלים בארץ, ואם בא המבשר ובשורה בפיו כי הרוסים קרובים, קמו בחפזון וינוסו, ובברחם הצטינו תמיד, כי היו רגליהם קלות כאילות, והנני זוכר, כי פעם אחת ביום בהיר בקיץ באו שני רוכבים פולאנים ויתנפלו על בית הנהגת העיר ווידוקלע, בבית ההוא ישב תמיד רק איש אחד, הסופר, אך ברגע ההוא לא היה בבית, ויתפרצו אל חדריו ויקרעו איזה נירות, וספרי חשבונות לקחו וישליכום אל החצר ויציתו בהם אש, ויחלו לבקש אולי ימצאו את הסופר, ואחרי אשר לא

כצאוהו, מצאו בחצר שתי תרנגולות, ויתנפלו עליהן בחרבותיהן ויהרגון, ובעליצות לב קראו „רוסיא לנו היא, אנחנו הנגו המושלים!" וילכו לדרכם, אך לא עברו רגעים אחדים, והנה ראינום רצים על סוסיהם כמהר חץ מקשת ושבים אל המקום אשר משם באו, והסבה היתה, כי בעמדם לנוח בבית מרזח בקצה העיר, הוגד להם כי הרוסים הולכים וקרבים, ויקראו „פסאקרעוו!" (דם כלבים) וינוסו. ופעם אחת עברו דרך העיר הקטנה ההיא כמאתים איש רגלי, מהם נשאו קני רובה על שכמם, ומהם נשאו מוטות עץ, ויחנו ברחוב, ויקראו בקול גדול אל כל היהודים כי יביאו להם אוכל, ומכל עבר ופנה הביאו לחם, חמאה גבינה וחלב, ביצים, וכל מאכל אשר מצאו בבתיהם, וישבו על הארץ לאכול, הלחם עודנו בין שיניהם, ואיש אחד מבין ההמון קרא „רוסים באים!" וכחץ מקשת קמו על רגליהם וינוסו. אך תחת להודות ליהודים אשר נתנו להם לאכול חנם, קראו, "דם כלבים! עוד נתראה פנים ונשמידכם". והיהודים עמדו בין שתי להבות אש, כי כאשר שמעו הרוסים, כי היהודים נתנו לפולאנים לאכול, או מכרו להם סוס ועגלת, או הורו להם את הדרך, היו היהודים בסכנה נוראה, והאושר האחד היה, כי הרוסים היו זרים בפלך קאוונא, כי תושבים רוסים עקרים לא ישבו מעולם בפלך ההוא, ואיש כמעט לא הבין לשונם, וגם צבא רוסיא נאלץ להעזר מהיהודים. המון העם הנוצרים שוכני הכפרים היו בורים הצי פראים, ולא לקחו חבל במרד, יען את הפולאנים לא אהבו, אף כי לא הראו שנאתם להם, ואת הרוסים ושפתם לא ידעו, הנה כי כן בקשו הרוסים תמיד עזרת היהודים, והיהודים עשו כל אשר בכחם למלא רצון הלוחמים משני הצדדים, ויסבלו תלאות משניהם. כתבי העתים הרוסים האשימו את היהודים כי ידם עם פולין, והפולאנים אמרו כי היהודים נוטים לרוסיא, ובין כה היה היהודי השה לעולה. אף כי באמת, נמצאו בין היהודים המתבוללים בפולין מספר ידוע אשר נספחו לגדודי פולין ברצון או באונס, בעוד אשר המון היהודים בערים הגדולות התאמצו להתרחק מכל צד, ונשארו במצב הבינים כל ימי המרד.

ימי המרד ארכו כשנתים וחצי, משנת 1860 עד 1863,

והמרד התפשט לא לבד בפולין ופלך קאוונא הקרוב לה, אבל גם בפלכים אחרים, ווילנא, הוראדנא, מינסק, מאהליוו, וואהלין, ועוד, ומכלם יצאו וידיהם על ראשם, וליהודים היתה הרוחה.

רבים מהפולאנים, וביחוד אציליהם נסו מן הארץ. הרוב מהם ברחו לצרפת אשר לא שכחו עוד למן הימים הטובים, וחיי ההוללות אשר בלו על אדמת החפש וההפקר. רבים מדלת העם הלכו לפולין אשר באשכנז ועסטרייך.

המרד הפולאני.

היכלי ענג אין מספר אשר בנו האצילים נשארו שוממים, ופקידי רוסיא אשר באו לבקש את החוטאים ולא מצאום, שבו בידים רקות ולא נגעו בכל חפציהם, אף כי יצא הקול כי הממשלה תקח לה את טירותיהם. אבל היא לא נגעה בהם. ואחרי אשר הפלטים לא יכלו לשוב לארצם, נתנו את הכליהם ושדותיהם בחכירה, ורבים מהיהודים היו לחוכרים, אך לא אחד בהם התישב בהיכלי האצילים. ואדוניהם התענגו על רוב טובה ממחיר החכירות, והיהודים הרגישו כי משא כבד נטל מעל שכמם בהיות האצילים בגולה אף כי המשגיחים אשר השאירו לנהל את רכושם לא טובים היו מאדוניהם בעזות והוצפה אשר חוננו מאת הטבע לנחלת עולם. אבל איש לא פחד עוד מעזותם יען כלם ידעו כי הממשלה אבדה אמונתה בהם ולא תאמין עוד בדבריהם ומלשינותם, ובכל עת התאמצה לגרוע זכיותיהם אשר היו להם לפנים.

עתה בכתבי דברי אלה עוד לא חדלו ההריגות בפולין הארורה, עתה אחרי השחיטות בשנת תרע"ט ותר"פ, עתה הראתה פולין „כי עוד לא נרקבה פולין". עתה לא יתכן להניח את העט מיד ולבלתי ברך אותה בממלכתה החדשה, ברכת שדים צומקים ורחם משכיל, שכול ואלמון כאשר שכלה זקנים ועוללים, אלמנות ויתומים, ישלח בה אלהים את החרב הדבר והרעב, ככל האלות הכתובות, יען דם בת עמי לרוב שפכת, כי על כן דם לא ימוש מביתך פולין עד עולם.

כתבי עתים העברים וסופריהם.

לפנים והיום.

המגיד, מליק. עיר קטנה בפרייסן, במרחק עשרים קילא־מעטער מגבול רוסיא, פראסטקען, משם הופיע בפעם הראשונה מכתב עתי בעברית פעם בשבוע, ורוב חותמיו היו ברוסיא. המו"ל אליעזר ליפמאן זילבערמאן היה יהודי רוסי אשר ירד לו בית בעיר החיא, ויהי לשוחט, מוהל וחזן לעדה הקטנה בת עשרים משפחה. ובהיותו יודע ספר מעט לא יכל למלא בעצמו את כל הנחוץ לעריכת מכתב עתי, ויהיו לו עוזרים שונים בראשית עבודתו בליק, וזמן ידוע ביאהאננעס־בורג, אחת חיא אם כונת המו"ל היתה לשם פרנסה או להביא לבב חכמה בלב העם ברוסיא, פולין וגאליציען אשר כרובו לא קרא כל מכתב עתי, ולא ידע מכל הנעשה בתבל הגדולה בכלל, ובין אחיהם בארצות רחוקות בפרט. איך שהוא, עשה המו"ל דבר גדול בעת ההיא, וכאשר הגיעו אלינו העלים הראשונים (בשנת תרי"ו, 1856) שמחו כלם על החדשה הזאת, אף כי המחיר היה גדול לפי ערך הכסף בעת ההיא (6 רו"כ), ועל כן נמצאו תמיד שנים שלשה או ארבעה איש אשר שלמו את המחיר, וכלם יחדו היו שותפים לעלה אחד. ואלה אשר לא השיגה ידם לשלם חלקו לקרוא את „המגיד" בבית אחד השותפים, וכלם הרגישו כמו נפתחו חלונות בבית אפל. רבים החלו למצוא ענין בלמוד שפת עבר, והמלמדים עצמם הוסיפו למצוא חפץ בשפת הנביאים, ואור חדש הופיע על למוד התנ"ך, צעירי ימים יודעי עברית נסו לשלוח מאמרים קטנים, ידיעות בלי כל ערך להודיע בהמגיד, ואין קץ לשמחתם אם ראו שמם נדפס בהמגיד, וגם אני הייתי בין המאושרים האלה במשך הימים. המגיד נתפשט בכל נפוצות הגולה בכל קצוי תבל, את אשר לא הצליחו כתבי עתים אחרים אשר באו אחריו. מספר החותמים בשנים הראשונות לא עלה בכל זאת ליותר משש עד שבע מאות וגם אחרי עבור שבע עשרה שנה, בהיותו בליק בשנת תרל"ג הגיד לי המו"ל, כי לו אלף ומאתים חותמים בכל התבל, ולולא איזה אגודות אשר תמכוהו תמיכה קבועה שנה שנה, לא יכל עמוד, הריוח היה קטן מאד בערך, אבל המו"ל חשב לו לכבוד גדול כי היה הראשון לעורכי

כתבי עתים שבועים, וגדולי סופרי ישראל וחכמיו היו גם סופריו התמידים, עד כי במשך הימים השב גם את עצמו כאחד מהם, עד כי נואל לכתוב את תולדותיו בכל עלה, והקוראים התמימים אשר לא ידעו כי עורך העלה הוא הסופר דוד גארדאן, נוכחו עתה מתולדות זילבערמאן כי הוא היה, הוה ויהיה איש פשוט, אשר לא ידע כתוב עברית, ויהי לשחוק בעיני הקוראים, ואם לא בגד בי כח זכרוני, אחשוב, כי חדל לתת את מתקו באמצע תולדותיו ולא יסף עוד, בהודע לו כי כל הקוראים עד אחד לא ימצאו חפץ בתולדותיו כבשפתו, שפת עלגים. במשך הימים החלו צעירי הסופרים להתאונן על המגיד, על אשר נתן מקום לחקרי קדמוניות, באורים במקרא, ולפעמים אף לפלפול בחצי העלה השני, אבל שומע לא היה להם. ימים רבים הדפים בהמגיד מאמרים בשם „דרכי הרפואה" אשר העתיק הר"ד גארדאן. איזה שנים הקדיש את המגיד לויכוחים בין חז"ם ופינעלעס בעניני תכונה, ועוד כאלה אשר לא מצא העם כל חפץ בהם. אבל המו"ל לא שנה דרכו עד יום מותו, וגם „המגיד משנה" אשר הוסיף עליו הרד"ג לא הועיל נגד דרישת הזמן, והמגיד נשאר נאמן לתכונתו.

אחרי עבור כארבע שנים, החל הסופר רשי' פין בווילנא לתת את „הכרמל" השבועי בשנת תרכ"א, (1861). רבים שמחו לשמועה כי מעתה יהיה לנו מכתב עתי משלנו, בארצנו, ולא נאלץ לחכות לחסדי הצענזור בווילנא, לתת את רשיונו לכל עלה מהמגיד בכל שבוע, ולפעמים לא רחוקות קרה, כי מחק בו חלק גדול מהעלה, או החרימו כלו, והמו"ל בליק נאלץ להדפים עלה חדש במקומו, מלבד אשר קוינו כי סופרי רוסיא וחכמיה יהיו בעזרו לעשות את הכרמל לכלי חפץ ביד העם לרוח העת, והעת מלאה תקות גדולות לבת עמי תחת ממשלת הקיסר החדש אלכסנדר השני, ובמדה ידועה אמנם מלא ה' פין תקות הקוראים, אבל לא כל תקותם. ראשית דבר לא כתב צחות בעברית, ושנית נאלץ להודות ולהלל את הממשלה מפחד הצענזור, ובעינינו הצעירים כבר ירד ערך משטרי הממשלה בלי גבול, וקצף גדול קצפנו על הצענזור הצורר אשר לא יתן לכל מלה אמתית להשמע בקהל, וכל אחד אשר שלח להדפים איזה מאמר, מצא אחרי כן את מאמרו קרוע לנתחיו,

מעוך וכתות ביד „הקצב הספרותי", ויותר מכל אלה חרה לנו, כי לא שמר המו"ל מועד צאת העלה, או המשלוח, עד כי נאלצנו תמיד לשלוה מכתבים לווילנא, ולחקור מדוע אחר הכרמל לבוא. חמשה ששה שבועות לא קבלו החותמים את העלה, ואחרי כן קבלו את כלם בפעם אחת, ובדבר הזה לבד השחית המו"ל את ערכו בעיני העם, עד כי רבים חדלו מהיות חותמים, מפחד פן חדל כבר, או יחדל לצאת לאור, אך בענינים שונים עלה הכרמל על המגיד, וכו ראינו כבר סימני רוח חדשה וחיים חדשים, יען המו"ל והעורך עצמו היה חכם מלומד, והאחד בין כל סופרי ווילנא אשר היה מלבד סופר וסוחר, גם עוסק בצרכי צבור, ובין מנהלי העיר נחשב לאחד מעמודי הקהילה. אף כי לא היה רצוי לכל אחיו, יען היראים השבוהו לאיש חפשי, אחרי אשר התואר סופר או משכיל, היה מין „תעודה" לחופש בעיני העם, והצעירים ראו בו איש ירא וחרד, בראותם אותו מניח טלית ותפילין בכל יום, ויתהדר ללבוש מעיל ארוך בעת התפלה, תחת אשר לרחוב יצא תמיד בלבוש קצר, ובהיות עדת ווילנא חרדית, והוא אחד מעמודיה, כי על כן הביטו עליו כעל איש חרד, החפץ לצאת גם חובת העת החדשה, ומתנועע לכל רוח, מלבד אשר לא אהבוהו, בחשבם אותו לאיש עשיר וידו סגורה לדל, ובאמת היה יהודי נאמן לעמו ותורתו לפי מושג הדור ההוא, ויכתוב גם ספרים נכבדים אשר לא אבדו ולא יאבדו ערכם לעולם.

המליץ. אלכסנדר צעדערבוים, בעל בית מלאכת בגדים באדעסא איש חרוץ במלאכתו. בראותו את אחיו ילידי פולין, פראליען, וואהלין, בעסאראביען וגאליציען אשר מלאו אז את כל העיר העליזה ההיא, ראה כי כל ספר זארגאני יבלעוהו כבכורה, מבלי דעת שפת עבר. העיר אשר בה ראו היהודים היים טובים ונעימים יותר מבכל ערי רוסיא, בעיר ההיא מצא צעדערבוים עת וחפץ לעשותה קן ומקלט לזארגאן, את אשר לא יכל לעלות על לב איש באהת מערי ליטא וזאמוט, אשר הביטו על כל ספר זארגאני בשאט נפש. עברי טייטש היא שפה טובה לכתוב בה תחינות לנשים זקנות, בבא מעשיות, אלף ולילה אחד. צאינה וראינה, אשר חרפה היא לכל איש יהודי להביט עליהם, ומה גם קרוא בהם, אבל צעדערבוים ישב בין המון חייטיו וראה את השכלתם, וכל התועים בימיו,

חשב גם הוא כי על ידי הזארגאן יביא לבב חכמה אל ההמון הגס, ויחל לתת למענם מ"ע זארגאני „קול מבשר". בליטא, זאמוט, קורלאנד, רוסיא הלבנה, רוסיא הקטנה, ואף בפלכי פולין גדול, לא ראינו ולא שמענו אף שם מ"ע ההוא, רק בהופיע המליץ, אז ידענו על פיו ממציאת מ"ע זארגאני בעולם, אבל איש לא חתם עליו, כי חרפה היא קרוא ע"ט. וגם איש המזני פחד לקרוא בו, לבל יחשבוהו לעם הארץ.

המליץ, מצא חן בעיני הצעירים, יען נחשב לראדיקאל, ותהי ראשית מעשהו לעשות שחוק בחסידים וקדושיהם, ובנפות דרום רוסיא לא חיתה החסידות סחורה עוברת לסוחר כבימינו היום באמעריקא, „ושוק הנשמות" אשר שם יביאו הסופרים הצעירים את נשמותיהם למכירה, טרם נוסד, ויהי לב צעדערבוים בטוח כי איש לא יקצוף עליו אם בקדושי החסידים ישים תהלה. והחסידים עצמם הן לא יקראו כתבי עתים טמאים בכלל, ואם יקראו הן לא יבינו מה שכתוב בהם, מלבד מעטים מצעירי החסידים אשר „נחטפו כבר בידי הקליפות", קראו את המליץ וישבעו נחת בראותם ערות אבותיהם, ומה גם כאשר החל ליליענבלום לכתוב את מאמריו „תקונים בדת", אז התעוררו איזה יחידים חפשים ומתבוללים וירימו ראש, וישימו עטרה על ראש גבורם זה, וצעדערבוים היה המצביא על כל חיל הצבא, ובכל זאת מעטים היו החותמים על המליץ בליטא וזאמוט, ובארצות רחוקות לא ידעו אף את שמו, עד אשר עזב צעדערבוים את אדעסא וילך לשבת בעיר הבירה פעטערסבורג, ויהי לעוסק בצרכי צבור, ושם בעיר הבירה הן ישבו כל אצילי בנ"י, חכמיו ושתדליו ובעלי סובותיו, הקרובים למלכות, וצעדערבוים מתפאר כי תמול ראה את שר החיצון, והיום דבר אודות גורל ישראל עם שר הפנים ומן השרים האלה עד שער המלך המרחק הן לא רב הוא, רק איזה צעדים, כמעט זרת, ובאמת לא עברו ימים, וה' צעדערבוים היח לתל־פיות, וחיראים החלו לפחוד ממנו פן יביא את דבתם רעה לפני המשלת, אף כי באמת פחד שוא היה, יען עם כל חסרונותיו, היה יהודי נאמן לעמו ובכל עת מצוא השתדל באמת לטובת בני עמו, לפי רוחו וטעמו, ובין כה נתפשט המליץ גם בערי ליטא אשר שם רבו השומעים עברית פי עשרה, ואולי פי מאה, על פלכי דרום

רוסיא. ובעיר הבירה לא חלם עוד על דבר מכתב עתי זאר־ נאני, ובמקומו החל לתת גם מ״ע רוסי, כשם „וויעספניק רוס־ סקיך יעווריייעוו״, אשר לא האריך ימים.

בשנת תרכ״ב, החל ה׳ חיים זעליג סלאנימסקי לתת את „הצפירה״ בווארשא, ובמכתב עתו זה החל לתת מאמרי מדע, ויסצא חן בעיני העם. אפס לא האריך ימים יותר מחצי שנה, כי נקרא לקחת עליו פקודת משגיח (אינספעקטאר) על בית מדרש הרבנים בזיטאמיר, ורק אחרי עבור עשתי עשרה שנה, אחרי אשר סגרה הממשלה את שני בתי המדרש לרבנים בווילנא וזיטאמיר, אז הלך חז״ס לברלין בשנת תרל״ד לחדש נעורי הצפירה, והמשורר י״ל גארדאן היה לו לסוכן ברוסיא.

הלבנון, ה׳ יחיאל בריל בירושלם, בעזרת חותנו ה׳ יעקב ספיר החל לתת את הלבנון, ומטרתו, להיות לפה להיראים ומראשית צאתו לאור בשנת תרכ״ד, שמענו רק את שמעו, אבל איש לא ראהו כמעט, לרגלי מרחק המקום, מלבד המכשולים מצד הצענזוריא, כי לא כספר הנדפס בארץ אחרת הבא לרוסיא, דין מכתב עתי, לקבל מכתב עתי היוצא לאור בארץ אחרת, נחוץ היה רשיון מיוחד מעיר הבירה, ובלעדי רשיון כזה לא יכל כל מבקר, באיזה עיר שתהיה, לתת חפש למכתב עתי, ורק אחרי אשר הלך ה׳ בריל לשבת בפאריז השיג את הרשיון לשלוח את הלבנון לרוסיא, ובכל זאת גם אז היו קוראיו מעטים ברוסיא, עד אחרי מלחמת אשכנז בצרפת (1870), ואז הלך להשתקע במאינץ, ויהי לו הרב דר׳ לעהמאן מו״ל האיזראעליט לחרדים, לשותף, ואז פנו אליו גם החרדים ברוסיא, על פי השתדלות ה׳ יחיאל מיכל פינס, וה׳ יעקב ליפשיטץ בקאוונא, עד אשר הצליחו להביאו לנאות הרבנים החרדים, אשר עד העת ההיא לא נגעו בכל מ״ע עברי מפחד אפקורסות, ובמשך זמן קצר יצאו סופרים חרוצים ממחנה הרבנים להגן על נפשם מחמת סופרי המליץ תלמידי ליליענבלום אשר התחרו בם, ותחת אשר היו הרבנים כשיות נאלמות עד העת ההיא, וכל רועה רוח ועז פנים התקלס בהם, ידעו עתה, כי עברה העת לתת את לחייהם למורטים, וכבוד הרבנים עלה באמת עשר מעלות, על אף הנחרים בם.

בעת ההיא, בשנת תרכ״א החל ה׳ אברהם יצחק מענקים

לתת מכתב עתי „המבשר" בלעמבערג, והעורך היה הכופר יוסף כהן צדק, ונלוה אליו גם „הנשר" בשתי השנים הראשונות, ואחרי כן בשנת תרכ"ד, החל ה' כהן צדק לתת את „הנשר" בתור מ"ע מיוחד. לשני כתבי עתים לא היו חותמים רבים ברוסיא. יען, כי לא כל אשר מתקו לחיך בן גאליציען היו נעימים לחיך הקורא ברוסיא, שם קבלו לדפוס מאמרים מכל חרש שוטה וקטן, ולא שמו פדות בין סופר נודע לשם לנער החפץ לראות את שמו נדפס באותיות מרובעים, מלבד אשר רוב סופריהם מלאו את מאמריהם במליצות שדופות קדים, וגם העורך עצמו אהב כן, ולוא היה מכתב עתי כזה ברוסיא, כי אז לא יכל להאריך ימים אף ירח אחד.

שנות הששים במאה הי"ט היו בכלל שנות ברכה לכתבי עתים, שבועים וירחים. ובדעתי את כל הסופרים העברים פנים אל פנים, אוכל להעיד, כי אין אחד בהם אשר קוה לשכר להבנות מהספרות. כי רק רעיון אחד נקר את מוחם להפיץ דעת שפת עבר וחכמת ישראל בין העם, לטהרו ולנקותו מחלאה, מהחלודה אשר עלה עליו במשך דורות ולעשותו כתפארת אדם. סופרים מפורסמים כתבו מאמרים נכבדים בכתבי העתים מבלי קבל אף קשיטה אחת מחיר עמלם, והעורכים השקיעו את כל הונם הדל, רק למען היות זרוע לבני עמם, ולא יפלא אפוא, כי רבים קרבו אל המלאכה וידם קצרה להשלימה מחסר כסף. וגם בקום סמאלענסקין לתת את השחר לא מצא די לחם לנפשו, נפש אחת בלי אשה ובנים, ולולא התמיכה הדלה מיד חברת כי"ח ומפיצי השכלה בפעטערסבורג, לא יכל עמוד, ומלבד לחם, גם כסות בקרה הסרה לו תמיד, ובכל זאת עמד כחלמיש צור נגד כל המפריעים, והבל יהמיון אלה אשר עשו להם „פרנסה נקיה וקלה" לכתוב תולדות אנשים אשר לא ידעו, רק למען יחשבום לסופרים גדולים אשר בכחם להשמיע משפט על כל סופר וחכם אשר לא יגיעו לקרסוליהם. סופרים אשר עשו להם את הספרות להנות, לא יבינו נפש הסופר אשר הקריב את חלבו ודמו בעד רעיון לבו. סופרים חנונים מודדים בחבל כל פסת ניר אשר יכתבו, כמה יביא להם בשכרו, ואחת היא להם מה שכתוב שם, אם רק לחמם לא יחסר. הגברת לעאנארא אלמנת המנוח

רפ"ס, התאוננה באזני כמה פעמים על העול אשר עשה כותב תולדות בעלה, אשר לא הבין בזדון או בשגגה רוח הסופר הנערץ אשר לא השאיר אחריו כמהו, בשפתו השנונה, באהבתו לעמו ובאומץ לבו, והתולדה הזאת איננה הראשונה והאחרונה בשוק הספרות החדשה, ואחת היא לי, תולדות הסופרים או תולדות קדושי החסידים, שתיהן ישא רוח בזרוח עליהן השמש.

השחר, בילדותו, בשנה הראשונה לצאתו לאור (תרכ"ט) כבר הראה, כי העורך פלס לו נתיב נאמן למערכי לבו, ולא ילך בעינים עצומות לכל אשר ישאהו הרוח, וכל כפר לא יטהו מדרכו, וכן שמר את ילד שעשועו זה עד יומו האחרון, השחר לא היה לכלי חפץ בידי דורשי השכלה, אחרי אשר כבר בראשית שנות השבעים, כבר נוכחו כל המשכילים הישרים כי ההשכלה החדשה לא תביא אשר לישראל ברוסיא, כאשר לא הביאה באשכנז הקודמת לה. כלנו ראינו כי ההשכלה הרוסית לקחה עמה את מבחר בנינו ותשקיעם בבטן הקא־צאפיזמוס, ויעזבו את עמם, ובכן מה בצע לנו בהשכלה כזאת אם בנינו יצאנו, ואחריהם השאירו רק כאב לב להוריהם וקרוביהם, ועל כן החליטו כל הטובים בישראל לבקש דרכים אחרים לטוב עמם, ולחזק את ההשכלה העברית לחנך את בנינו להיות יהודים לא רק באהלינו אבל גם בחוץ. בקשנו לחזק מצב העם הדל על ידי יסוד מושבות ברוסיא עצמה, ואם השתדלותנו לא הביאה פרי, אז שמנו פנינו ציונה, וסמאלענס־קין בראש התנועה הזאת, ועל טוב יזכר גם הסופר דוד גארדאן אשר היה בימים ההם גם למו"ל המגיד, הוא עזר הרבה לתנועה הציונית, אשר הביאה חלחלה במתני המתבוללים אשר רעמו פנים, בראותם אלילם כתות לעיניהם.

בימים ההם, החלו להופיע חוברות שונות בתמונת כתבי עתים חדשיים, או לתקופות, אבל כמעט כלם לא הצליחו, כמו בית המדרש לרא"ה וויים, בקרת העתים, המבשר, בליוונו, מלבד כוכבי יצחק והחלוץ. הראשון, יען מחיר הניר בעסטרייך היה קטן מאד, ואחת היא מה שכתבו עליו איזה נערים או בטלנים, והשני, יען העורך היה איש עשיר, כלי נודע לשם,

כלי אשר אכל לחמו פת יבש בדאגה, ואת החלוץ הדפים במספר קטן, בדעתו כי מעטים קוראיו ואוהביו.

החלוץ היה פרי התקופה החדשה בנאליציען החסידית, והודות לחסידות פרועה זאת, נתנה לנו היהדות הגאליצית את הספר היקר „הצופה לבית ישראל" אשר אין בכל ספרת ישראל החדשה משלו, ותקופת המעבר מפראות חסידית להשכלה אשכנזית או פולאנית, הולידה את החלוץ, וספרי דר' שלמה רזבין החפשים, ספרים אשר לא נתנו לנו סופרי רוסיא כמתכונתם, יען התנאים ברוסיא היו שונים. שם בגאליציען ישבו החסידים והמשכילים מעורבים, אור וחשך בפנה אחת, תחת אשר ברוסיא התכנסה כל ההשכלה העברית בלי־טא וזאמוט, והחסידים המעטים שם ישבו באשטנים בסתר מחבואיהם, ולא התראו החוצה, ובפולין פאדאליען, וואהלין ובעסאראביען וכל נפות דרום רוסיא לא היה זכר כמעט להשכלה עברית, מבלי סופרים עברים, מלבד אחדים אשר באו מליטא לחיות מורים בביהמ"ד לרבנים בזיטאמיר.

החבצלת, בירושלם, לא השפיע מאומה, על מהלך החיים בתוגרמה, ואף לא על ארץ הקדושה עצמה, וברוסיא לא נראה העלה מכל וכל.

הצפירה, החל לצאת לאור בברלין בשנת תרל"ד, והעורך ה' סלאנימסקי היה הראשון אשר בקש למצוא לחם מהספרות, ועל כן לא מצאנו בו את הרוחניות אשר בכתבי עתים הקודמים לפניו, חז"ס עצמו היה סופר אך לא איש רוח, ועל כן לא יפלא כי לא נתן לבניו כל חנוך עברי, עד כי התפלאתי לראות את אחד מבניו אשר שלח לבית פירקאוויץ לשאוף אויר צח בסלע היהודים (בקרים) בשנת תרל"ג, ובנו זה לא ידע אף את הא"ב העברי, וכן היה גם בן זקוניו אשר ראיתיו בווארשא בשנת תרל"ז, אבל קוראי הצפירה לא ידעו ולא חשו לדעת כל זאת,והעלה נתפשט ברוסיא יותר מכתבי עתים אחרים, עד כי יכל המו"ל לשלם לעוזרו ה' שאול פנחס ראבינאוויץ (שפ"ר) שלשים רו"כ לחודש מחיר עבודתו בבית המערכת, וחז"ס מצא לחמו מהצפירה, אך להסופרים התמידים אשר כתבו בעדו מאמרים רבים וגדולים לא שלם גם הוא מאומה.

זה חלק כתבי עתים לפנים.
והיום?

פ"נ

וכבן ראיתי רשעים קברים (קהלת ח')

אודך צור ישועתי, כי גם לי עבדך בן אמתך נתת שתי עינים לראות, ובכל זאת לא ראיתי את אשר ראה המלך החכם, אף כי עברתי ארחות ימים, ערים וארצות יותר ממנו, ופעמים רבות עברתי בין שדרות מצבות בבתי מועד לכל חי, קראתי המון כתבות על המצבות, ועל כלן מצאתי חרותות המלות: פ"נ הנדיב, החסיד, הצדיק, ישר דרך, חונן דלים, ירא אלהים, עוסק בצרכי צבור באמונה, נשוא פנים, מגזע ישרים, ועוד תוארים כאלה למאות, ויותר מפעם אחת אמרה נפשי, אל אלהים בברזקלין! אפוא המה הרשעים? האמנם לעולם יחיו כל פועלי און, ואם קהלת ראה „רשעים קבורים" בקשתי אני למצוא למצער קבורת רשע אחד. מצבה אחת עם כתבה „פ"נ הנבל אשר עשק דלים, בלע חיל זרים, כלי וצר עין, בוזה תורה, החצוף, הזארגאניסט או האנארכיסט, המכזב, המזיף, הבאלשעוויק, הצבוע והנוכל, משחק בקלפים ועוד איזה תוארי כבוד ממין זה. ובחיים הן אני פוגש אותם בכל עת ובכל שעה, ואפוא ינוחו עצמותיהם אחרי סגרם את יומם? וחצר המות אומרת לא בי המה. „וכבן ראיתי רשעים קבורים"! אכן התל בנו קהלת, אף כי מאת החכם מכל אדם יכלנו לקות לשמוע מהתלה יותר נעימה, יותר מחכמה, חידה היא! ותתי לפלא.

ופתאם. והנה לפני ספר כתוב אנגלית, עב כשור פר, מלא ששים תמונות אנשים וחיות קטנות עם גדולות, ושם הספר „דברי הימים לישראל", קראתי בו איזה עלים, פה ושם, פה מצאתי כי „אחד העם" עומד במדרגה אחת עם רבנו הגר"א מווילנא, והמומר המשחק על הבמה גדול מרבן שמו, הולל אחד אשר כתב איזה בבא מעשיות בזארגאן, רק זרת אחת ממנו עד רבנו משה בר מיימון, ועוד כהנה וכהנה, ואמרתי אלכה לי לבקש מאיזה הור גנב העכבר הזה את טרפו, ואיזה רוח רעה עברה עליו לכנות חלאה כזאת בשם „דה"י

לישראל", ואיך יעיז נער הולל לקחת לו תואר סופר דברי הימים, אין זה כי אם נחל את כל הכמתו הצולעה מאיזה כתבי עתים עברים או זארנאנים, ובאוצר ספרי הן אצרתי המון כתבי עתים מדפוסי אמעריקא, רוסיא, גאליציען ואה"ק. ובפתחי את אחד מהם, חשכו עיני, בראותי את הכבוד הגדול אשר הנהילו לזארנאניסטן בור אחד אשר כתב מעשיות שהיו מסטע־פאן ופאראשקא הנאהבים והנעימים היום, וביום מחר החליף את בגדיהם ושמותיהם, איוואן היה לאדון יצחק רובינשטיין ולהעלמה הקאצאפית קרא בשם שולמית העדינה. וכן הפך אותם מצד אל צד יום יום, ובכל שבוע יצא ממנו ספור אהבים נחמד וטוב למאכל לכל החיה והבהמה, וכמות גבור חיל זה, נהרו אחרי מטתו המון רב כל עור ופסח, כל חרום וסרוח אשך, כלם, מעולל עד יונק, עד אשר פצתה האדמה את פיה ותבלעהו. הפכתי עוד איזה עלים, והנה מחזה אחר לעיני, חברת „פועלי און", אספת כסילים" „אגודת פועלים בטלים", „חבר פסחים" כלם נוסדו יחדו לקרוא את אגודתם על שם אלילם המת, ומצבת זכרון גדולה, מלאה תהלות אין קץ הקימו מראשותיו. פתחתי עוד כרך מ"ע זארנאני, והנני קורא, כי הממרח הזארגאני, אשר ידעתיו אני־ וכל חבריו כי המיר את דתו, ויהי לאנארכיסט, ואחרי כן מלמד בת"ת בנויארק, וסופר בעד מ"ע זארנאני אשר הוא לפה לחרדים, ויקרא את שמו בשם „השלימזל הפסח", והחיה הזאת, הולכת עתה על ארבע, בכל רחובות פילאדעלפיא, שתי רגליו מלפניו, ושתי רגלי רב העיר מאחוריו עד כי היו לבשר אחד, עד כי קשה היה להבחין איזה חצי הוא הרב, ואיזה הוא האנארכיסט המומר, ובנפול בן מטר זה לפני הרב המות, על כפים נשאוהו המון חבריו בדעה, והעדה דאגה לבני משפחתו, וכתבי עתים הזארגאנים עשו לו מספד גדול כהמר על הבכור, אשר לא עשו כן לזקני סופרי ישראל אשר הקריבו את כל ימי חייהם לתורה ומדעים, ולחנוך צעירי יהודה, עד כי גועו כמעט ברעב, ואין איש שם לבו אליהם. פתחתי עוד ספרי כתבי העתים והנה מצאתי בקעה גדולה, שדה רחב ידים זרוע קברי רשעי ארץ, למאות ולאלפים. האחד הלל רשע אשר ידעתיו כי אין קץ לתועבותיו, ומכתב העתי הנודע, שם עליו עטרת קוצים, ויעש לו מספד כתנים, ושם זעום אלהים ואדם אשר נלאתה האדמה

לשאת על גבה משא תועבותיו, ותקבלהו בזרועות פתוחות ותבלעהו בבטנה, וחבריו או בני משפחתו שלמו ביד רחבה לעורכי כתבי עתים ויעשוהו לצדיק תמים, ובאופן זה נהפך כל מכתב עתי לחצר מות בעד קברי רשעים, אשר הניחו אחריהם הון ועושר, והחידה נפתרה, חצר־מות על הנייר.

חכמים המה המולי"ם האמעריקאנים, גאוני הומבוג מאין על עפר משלם. אחד מגאוני הדור המציא חדשה בארץ, כי לא טוב להכות עד אשר ימותו כל רשעי ארץ אשר להם הכסף, הבה ואציב להם מצבת כבוד בחייהם, אם רק ישלמו מאה שקר לגלגלת, אמר ועשה, וישלח את אחד מסופריו ליעקל הסוחר בכלויי סחבות, לזרח אשר על שלט חנותו ציור ענף עם שלשה כדורים (נושך נשך) לר' חייקעל החיט, הפרעזידענט בחברת „מושב לצים", ועוד לרבים גרולים ונכבדים כאלה, וכל אחד ישקול על יד הסופר רק מאה שקל, ולמחרת היום יופיע כל אחד בהדר גאונו במכתב עתי ההוא, תולדותיו ומעשיו הגדולים אשר עשה או לא עשה בתבל ארצנו, ותמונתו תפאר את עלילותיו, וכאשר יאסוף הסופר מאה או מאתים תמונות ותולדות כאלה, ידפים מהם ספר גדול, על נייר יפה, מכורך ומזהב, ויחלק את הספר בין בעלי התמונות, וכלם שבעים רצון, כי במחיר מאה שקל ראו את עולמם בחייהם. כלה הסופר את מלאכתו בערי מזרח הארץ קוראי הזאַרנאן, ויפנה לפנים הארץ בין הקוראים אנגלית, ושם ישלם למו"ל מכתב עתי עברי — אנגלי, למען ידפים תמונות ותולדות גדולי ישראל היושבים במחשכים ר"ל, רחוקים ממרכז היהדות, ובטעם זה נדפם בארצנו גם ספר עברי בשם „חכמי ישראל באמעריקא" והבדל רק, כי לקח המחבר האמלל רק שני שקל מכל חכם או סכל, ומיד אחד מגדולי חכמיו קבל 15 שקל במחיר תמונתו, ומאת רבים אשר מאנו כי יזכיר את שמם „בגן החיות" לא קבל מאומה, מלבד מכת לחי אחת מיד הסופר ה' מאלאכאווסקי.

זה הוא המצב הרוחני השורר במערכות כל כתבי העתים העברים והזארגאנים, חרדים או חפשים, וכל האומר כי יש לנו „דעת הקהל", נכמרו נחומי לו, כי בבית המשוגעים מקומו.

כתבי העתים אשר הביאו ברכה לעמי התבל במדה ידועה, הביאו קללה לישראל במדה יותר גדולה, ובזה כבר

נוכחו כל ישרי לב בעמי, ואם יעיז איש להתנגד לי, עליו להביא עדי ראיה אשר יבואו באלה ובשבועה, כי ראו איזה עורך או מו"ל עברי תלוי על פתח בית המערכת, במקום שלט, לאות על יהדותו, וחי.

כבר הסכימו כמעט כל הסופרים הישרים, כי כתבי העתים לא נחשבו בכלל הספרות, כי על כן סופריהם אינם „סופרים" במובן המלה הזאת, רק פועלים, שכירים ככל שכירי יום, ואין כל הבדל אם הפועל עושה מלאכתו במחטו, בקרדומו, במרצע או בעט, על הפועל לעשות מלאכתו על פי התכנית אשר התוה לו אדונו, אשר מכר לו לא רק את ידיו אבל גם את רצונו במשך שעות עבודתו, והפועלים האלח מרגישים כי עבודתם היא עבודת הרגע, שלא תעמוד לאורך ימים כספרות, ועל כן לא יחושו אם יהיו דבריהם כקצף על פני מים, ובין לילה ושכר לא יהיה להם ולעבודתם, תחת אשר הספרות תעמוד לעד. וזאת היא הסבה, כי הסופרים האמתים היודעים להוקיר ערך הספרות, חדלו לעבוד בתור פועלים בעד כתבי העתים, כי בחלה נפשם להקרא בשם סופר — חייט, סופר ענלון או חרש ברזל, וכל העבודה נשארה בעד וביד חוטבי עצים אשר דבר אין להם עם הספרות, ועוד יותר בולט נראה זאת בכתבי עתים הזארגאנים, המדברים אל ההמון, ובעדם הן לא נחזין אף סופר חייט, רק ענלון פשוט, ובימים האחרונים אמנם קרה כי גם איזה סופר הביא את נשמתו למכירה בחנות המו"ל, ורק מקרה אסון היה, אשר לא ידע האיש להוקיר את נשמתו וערך הספרות, ויהי לפאנאגראף ביד המו"ל, וכל שומר נפשו ירחק מהם ומהמונם.

דור ההשכלה העברית.

אם דור ההשכלה הרוסית השאיר אחריו רושם קל בחיי העם, הנה השאיר אחריו משכילים מספר ובהם חכמים ונבונים, סופרים יהודים בכל לב ונפש, ביחוד ממורי בתי המדרש לרבנים, וגם מתי מספר מתלמידיהם אשר הצטיינו בחכמתם, כמו שטיינבערג, לעוואנדא, הורוויץ, ארשאנסקי, ווילענסקי, ראזענפעלד, מאנדעלקערן, הרכבי, גורלאנד, קאנטאר, ועוד כאלה. יהודים חכמים וסופרים אמנם החלו להפיץ השכלה בישראל על ידי ספריהם בעברית עוד בדור קודם יסוד בתי מדרש לרבנים, הר"א שטערן וסלאנימסקי חתנו, ר"י סטנוב, ור"מ לעפין, הרמא"ג, ואחריהם הר"א מאפו, שולמאן, אייכענבוים, גאטטלאבער. אדם הכהן, רש"י פין וויבערלינג, מאנדעלשטאם וריב"ל, הערצבערג, בענדעטסאן, פלונגיאן,, קאפלאן (יעקב), שענהאק, צבי ראבינאוויץ, פינעטא, פינסקער, בכרך, בן יעקב, ב"ג, זק"ש ועוד כאלה, וביחד עם סופרי הדור החדש, דור סמאלענסקין, בראו תקופה חדשה בחיי יהודי רוסיא, ורבות עזרו גם סופרי ישראל באשכנז וגאליציען אשר ספריהם בעברית נמכרו ברוסיא יותר מבארצות מחבריהן, ובראשית שנות הששים כאשר צמחה הזורנאליסטיק העברית ברוסיא, אז נראו ראשונה בארץ גם נצני ספרות רוסית עבריית, אשר עד העת ההיא לא היה לה כל זכר עוד. ,,הראזסוויעט" הראשון אשר בראשו עמדו סופרים חרוצים, פקח את עיני העם וילמדם לבקש משפט תחת חסד, ואיזה סיפרים נוצרים החזיקו אחריהם, ובמשך איזה שנים לחמו יחדו נגד הממשלה לטובת ישראל, הראזסוויעט (השחר) היה לכוכב מאיר לדורשי משפט ישראל גם זמן ידוע אחרי אשר אסף נגהו, והוא אצל מרוחו על רבים מתלמידי האוניווערזיטעטים, מלבד אלה אשר נסחפו בזרם הסאציאליזמום, ובבואם בסוד חבריהם הנוצרים שכחו את עמם וילכו לעבוד בכרמי זרים.

והסופרים העברים, אמנם לא התערבו עם שונים, המה כלם עבדו לטובת עמם להרבות דעת בישראל, וראה זה פלא כי לא אחד מהם כתב ספר חפשי בעניני הדת, ורק ליליענבלום היה האחד אשר החל לדרוש ,,תקונים בדת" במאמריו

בהמליץ, ואחרי אשר התקונים אשר דרש לא יצאו מגבול הדת כתקוני הרעפארמים באשכנז ואמעריקא, לא יכל לפעול הרבה, לולא איזה קנאים בווילקאמיר אשר החלו לרדפהו, עד כי נאלץ לשנות את שמו „הערליכסטאן" ללילינבלום, ויעשוהו „לנרדף, לחלל „קנאת הדת" הנהרג על קידוש ההשכלה, ובעזרת איזה משכילי קאוונא הלך להשתקע באדעססא, זאת אדעססא אשר יצא שמה בישראל לעיר חפשיה בדת, אך בפועל היה גם הוא יהודי בכל לב ונפש, ורחוק מהתבוללות, אף כי כל הסופרים בדור ההוא היו כלם שלמים עם אלהים וישראל, וכמו זר נחשב אז הספר „קורות ישראל ואמונתו" אשר הביא טענות מפירי דת נגד כתבי הקדש, וכמהו היו איזה מאמרים „בהחלוץ", ורוב הסופרים רעמו פנים נגד שני אלה, וספריהם לא נתפשטו בין העם.

השפעת הספרות העברית החדשה היתה גדולה מאד, וביהוד השפיעה על בחורי הישיבות אשר מספרם עלה לרבבות, וכן על כל יודעי שפת עבר אשר לא הבינו כל שפה אחרת, והשכלת ברלין לא השפיעה כמעט מאומה על יהודי רוסיא, עד כי ספרי חכמי ישראל באשכנז היו חזון יקר ברוסיא, לרגלי הצענזוריא הרוסית אשר לא נתנה להביא ספרי מערב אירופא, יען הצענזור הניח את חותמו על כל ספר רק אחרי אשר קרא וידע את תוכנו, והמבקרים לא ידעו בין ימינם ושמאלם, ולא לפעמים רחוקות נמנו למבקרי ספרי ישראל אנשים בורים גמורים, או מומרים, עד כי המבקר מוכין בווארשא הגיה בסדר התפלה, תהת המלות „שומר גוי קדוש" „שומר עכו"ם קדוש", ורמא"ג מספר באחד מספריו (דביר ח"א) כי משנת תר"ד לא נתנו להדפים בווילנא שום ספר במשך איזה שנים, והשכלת ברלין מצאה מקום רק בחדרי איזה מלמדים אשר החלו לתרגם את התורה לשפת אשכנז תחת הזארגאן, למען יתראו כמשכילים, וכל זאת רק באשר נדפסו כתבי הקדש בתרגום אשכנז על ידי מאנדעלשטאם, ואחרי כן באור הרמבם"ן ע"י בן יעקב וחבריו בווילנא, כי כל המון ההעתקות אשר נדפסו באשכנז ועסטרייך לא נראו ברוסיא, וכלם ידעו את „הבאור" ותרגום האשכנזי להרמבם"ן רק על פי השמועה, ותנואות סמאלענסקין נגד השכלת ברלין

יצדקו רק בנוגע ליהודי ארצות מערב איירופא, ומחוץ לנפות ליטא וזאמוט לא ידעו את השכלת ברלין אף בשם, מלבד באדעסא, אשר אליה נקבצו מספר לא גדול מיהודי גאליציען, ובקורלאנד ורינא אשר שם שררה שפת אשכנז, ובקורלאנד אשר מעולם לא מצאה התורה בית מקלט, למותר היתה גם השכלת ברלין.

בחורי הישיבה אשר קראו את הספרות החדשה, רבים מהם עזבו את הישיבות וילכו למצוא נתיבותם בארץ החיים, אלה מבשת לאכול לחם חסד, ואלה מחשבון, בעלות על לבם כי לא כלם יכונו לחיות רבנים, ומה גם בראותם צעירים רבים „מוסמכים" רעבים ללחם, מאין ערים אשר תקבלם לרבנים, ורבים נאלצו למצוא לחם עצבים מהמלמדות, או היו לסוחרים קטנים, ויחליטו ללמוד איזה הכמה אשר תחיה את בעליה, ומהם היו אשר הכינו עצמם לגימנאזיום, ואחרי כן לאוניווער־זיטעט, ורבים הצליחו, עד כי היו למופת לאחרים, כדר' ראובן קולישער, או דר' קאמינער אשר היו מלמדים אמללים ימים רבים, ובאומץ לב נפלא לחמו נגד כל המכשולים ויהיו לרופאים מפורסמים, ואז היו גם לסופרים, ועוד רבים היו כאלה, ורק על פי השפעת הספרות העברית, וגם בחדרי מלמדים וישיבות הטיבו את המצב לרגלי הבקרת בספרות.

עד דור ההשכלה, אולת עתיקה היתה קשורה בלב העם להביט מגבוה על כל פועל ובעל מלאכה, עד כי נחשבה לחרפה לבעל בית נכבד כי ימצא איזה בעל מלאכה במשפחתו, ומי חפץ לתת את בתו לאיש החי מפועל ידיו? ומי אבה לקחת בת בעל מלאכה לוא גם היתה יפה כלבנה וטובת שכל מאין כמוה, ומי איש נכבד הולך בטל החי מן הרוח יאות להתחתן עם איש אשר לו בעל מלאכה במשפחתו, ועוד יותר נפלא כי לא שואו את המלאכה עצמה, רק בזו את בעלי המלאכה, ופתאם החלו המשכילים והסופרים עצמם להראות דיני שחיטה על צוארם. הם המה לא לבד אשר היו נאה דורשים, אך גם קיימו בעצמם, והמה שלחו את בניהם ללמוד איזה מלאכה למען הוכיח לעם אולתו, ולא ארכו הימים, והמצב נשתנה מכל וכל, חדלה שנאת בעלי המלאכה, ובעלי מלאכה לבשו גאות עד כי הפריזו על המדה, ויחלו להתקלס גם ברבנים גם בחכמים, ולכל איש אשר איננו בעל מלאכה קראו בשם „יאלד", „פראסטאק"

ועוד שמות חרפה כאלה, על פי הכלל הישן אשר כנו חז"ל את בני עמנו בשם „עמא פזיזא", האוהב לדלג שור ולקפץ מהר לגבע מבלי ללכת בשביל הזהב באמצע.

הסופרים אשר חיו בימי, ידעתי את כלם כמעט פנים אל פנים, והחלפתי מכתבים עם כלם, ובעין בקרת תכנתי רוחם, ואף כי צעיר לימים הייתי, בכל זאת לא כסיתי על עונם, ואם מצאתי בהם דופי לא חסתי על כבודי וכבודם, עד כי היו בהם כאלה אשר לא אהבוני או גם שנאוני על דבר תוכחתי, אך הישרים בלבותם אהבוני באמת כאשר אהכתים גם אני, בדעתי כי לא למען בצוע בצע נדדה שנתם בלילות למנות כל חסרון בספרתנו. לא אחת ראיתי את הסופרים הישרים הר"ק שולמאן, ליכטענפעלד, פאליטשינעצקי, פלונגיאן, הרא"ל גארדאן, פין ואף גם צעדערבוים, זה האחרון אשר לא אהבתי מאד, ראיתים בנשף לילה יושבים נשענים על עטם וכותבים בלי הרף, כותבים בלי כל תקוה למצוא כבוד או עושר, כותבים רק לטובת הספרות ולהטבת מצב העם, עד כי גם המשוגע הספרותי משה בן יוסף ראזענסאן בווילנא, אשר כל ספריו ישא רוח, ועם כל שגעונותיו ידעתיו לאידעאליסט אשר פזר כסף לרוב, בחפצו להטיב — לפי רוח אולתו אשר חשב לברוא דת חדשה מעורבה יהדות, נוצרית ואיסלם, כאשר הודה לי במכתביו אלי, כל אהד מהסופרים בחר לו איזה ענף בספרות לעבוד בו איש איש לפי רוח בינתו, ופעם אחת בשבתי בחברת סופרי ווילנא ביער „בית הברזל" מחוץ לעיר, עוררתים על חסרון ספרי דברי הימים לישראל בעברית, וכלם נתנו צדק לדברי, אבל המכשול היותר גדול היה חוסר הספרים הנחוצים לזה. אחרי אשר בכל ארץ רוסיא לא נמצא אף אוצר ספרים גדול אחד, והחסרון הזה טרם נמנה עד היום הזה, ולא כל סופר יוכל ללכת ולשבת ימים על שנה בלאנדאן או אקספורד, ואם בנויארק, וואשינגטאן וסינסינעטי נמצאים עתה אוצרות ספרים גדולים, אך הסופרים האידעאליסטים טרם נולדו ומי יודע אם יולדו בעת הזהב ובארץ הזהב, ומה גם בימי מהומת מלחמה נוראה עתה — בכתבי דברי אלה — וזמן רב אחרי אשר נרפא מכל מכותיה.

הספרות החדשה פעלה פעולה גדולה לא לבד על הלך רוח העם, אך גם על רוח הרבנים החרדים ועל ספרותנו הרבנית,

על כתבי העתים העברים הביטו החרדים כעל הבל אין בו מועיל, או גם כעל דבר טמא, פרסרים לדבר עברה, וימים רבים לא נראה כל מכתב עתי עברי בבית רב וחרד, ורק הבקרת החדה נגד כל הרקב הישן, והדעות הנושנות אשר כבר עלה עליהן חלודה. הבקרת הזאת יצרה את „הלבנון" אשר היה לפה לחרדים להתנצל בעדם ולבקר את מבקריהם. הלבנון „הכשר" ברא לו מחנה של סופרים אשר היו למשכילים מבלי אשר הרגישו בעצמם כי באו בחברת המשכילים דרך פתח אחר לאולם אחד, ולרגלי הלבנון יצאו סופרים הרוצים מבין הרבנים אשר התאמצו לכתוב ברוח דעת והגיון נגד מבקריהם, ולא לפעמים רחוקות נהפכו בעצמם למבקרים אם מצאו דבר אשר לא כדת בחיי העם, ואנשי ריבו היו כרבם רק צעירי המשכילים, והלבנון התקוטט בהם, ובין כה נעתקו על ידי סופרי הלבנון גם ספורים נחמדים מספרי כהן ולעהמאן, ספורים נוגעים לדברי ימי ישראל ומלאים אהבה עזה לעמם, ואשר עשו רושם נדול גם בספרת אשכנז, והלבנון עזר הרבה להפיץ דעת בין הרבנים והחרדים ולקרבם אל הספרות החדשה, אשר אהרי הוכחם לא מצאו בה דופי, מלבד השהר והחלוץ אשר נהשבו לטמאים, לרגלי ספרי דר' רובין, ובקרת יה"ש.

בעשן לעינים היתה הספרות החדשה לתורת ההסידות, והחסידים אשר טבעו ימים רבים בים של הבל, מבלי אשר הרגישו כי יש עוד עולם אחר מלבד הבצה העמוקה אשר קראוה „חסידות". הספרות החדשה עשתה שמות בנוה החסידים, עד כי קמו לה אורבים גם מביתה, והספרות הצליחה להסיר מעליה את הבגדים הצואים, אף כי טרם הלבישה אותה מחלצות, וההלאה נשארה עוד דבוקה בעור בשרו, אך למצער למראית עין לא נגלתה ערותה, ופניה השחורים לא היו לה עוד כמלפנים, ואם כי אמת הוא, כי בהגלות עין החסידות לא נרפא לנו, ותחת להטיב עוד הרעה, יען איזה מצעירי החסידים אשר יצאו לאויר העולם הגדול, יצאו גם לתרבות רעה, וברק האור הפתאמי עור את עיניהם, וברגע אשר הריהו ריח חפש השליכו מעליהם עול תורה, ומהם גם עול דרך ארץ, עד כי ברבות הימים היתה לנו החסידות בצורתה החדשה רעה מאה פעמים מהחסידות העתיקה הפרועה, והיא

היא אשר יצרה לנו את ספרת השמד היותר חדשה, אך מי יכל אז להגיד האותיות לאחור כי משחוק יצא צפע, וצפעוני מהתולים.

הספרות העברית אשר חדרה לבתי הישיבות, הולידה את שלשת האחים מאנדעלשטאם — לעאן, יחזקאל ובנימין. היא הוליכה לאשכנז בחורי ישיבה רבים אשר לפי שנותיהם לא יכלו להכנס לאיזה גימנאזיום ברוסיא, ויצטיינו בלמודם, ומהם יצאו פראפעססאר שפירא, דר' ליפקין (בן הרב הגאון ר' ישראל סלאנטער), פראפעסאר ראבינאוויץ בפאריז (בן רצ"ה ראבינאוויץ מפעטערבורג), הדר' ישראל מיכל ראבינאוויץ מעתיק התלמודלשפת צרפת, זבלון פינעטא ואחיו ועוד איזה כאלה, וכלם היו יהודים בכל לב ונפש, אשר שנאו את ההתבוללות וישקצוה כטומאת הנדה. ההתבוללות אשר לא ראוה בעיניהם, רק את שמעה שמעו, כי ישנה חית כזאת באשכנז ואמעריקא, ואם במשך הימים צמחה בלי זרע גם בשדה יהודה ברוסיא, הנה לא דבר חדש הוא כי גם בכרמי חמד יצמחו ראש ולענה על אף הכורם, מבלי זרוע זרע.

להפיץ השכלה עברית הועילו גם כתבי העתים העברים, המגיד, המליץ, הלבנון והכרמל, ואף כי המגיד לא היה לפי טעם מביני דעת, וכלם רננו עליו בעד הבאורים בכתבי הקודש וחקרי קדמוניותיו אשר בעד כל אלה הקדיש חצי העלה, והמו"ל ה' ליפמאן זילבערמאן ידע זאת, אך כאיש מבני הדור הישן, איש פשוט, יותר מחצי „עם הארץ", שו"כ בעיר קטנה אשר בה עשרים משפחות יהודים, ויקבל גם איזה תמיכה באשכנז, ארץ מולדת החקירה בקדמוניות, לא יכל להסכים לדרישת היהודים העניים בדעת ברוסיא, נגד חפץ הדרי"ם הח"ם „באתונא האירופית", ולרגלי הצענזורא ברוסיא לא יכל להרבות מספר קוראיו, את העלה לא יכל לשלוח רק לווילנא ליד הסוכן (יצחק מיכאלאווסקי) והסוכן שלח את העלים לכל חותמיו ברוסיא, ותמיד נעצרו העלים ביד הצענזור שנים שלשה ימים או יותר, ולא באו ליד החותמים ביום קבוע. ולהשיג רשיון לתת מכתב עתי עברי ברוסיא לא היתה כל תקוה, אחרי אשר גם בשפת הארץ לא נקל היה להשיג רשיון, ומה גם ליהודי. ובעברית.

הכרמל. כל ימי חייו היו תלואים בנסים, ויודעיו קראו לו

„עתים שוטים ועתים חלים". מעולם לא שמר המו"ל לשלהו לחותמיו ביום קבוע, ומועד צאתו ובואו לא ידע אף העורך עצמו, באמרו, כי אחרי אשר הכרמל לא נוסד למען הודיע רק חדשות, ועל כן אין כל הבדל אם יקבלוהו החותמים היום או מחר או בשבוע הבא, ולא לפעמים רחוקות קבלנוהו שלשה, ארבעה או חמשה עלים בפעם אחת, מלבד אשר שפתו בעברית לא היתה צחה וברורה, ובווילנא התלו בו תמיד לאמר: איש מוזר הוא רשי' פין, יש לו מלבן והוא עושה לבנים רכים, ובהכרמל יתן שפה קשה כברזל, ומדוע לא יעשה החפך, לתת לבנים מוצקים ושפה רכה? לכתוב עניני מדינה לא נתן לו הרשיון, ולזאת הלא חכו כל הקוראים עברית לדעת מכל החדשות ומקרי יום יום אשר לא ידעו ממקורים אחרים, כי מי קרא אז מכתב עתי רוסי יומי? ולולא היה לו להמו"ל בית דפום לעצמו, כי אז לא יכל להאריך ימי חיי הכרמל שש שנים בגסיסה ארוכה, כי על כן החליט לעשותו לזורנאל חדשי, ונם הוא לא האריך ימים.

המליץ. נחשב בראשונה למכתב עתי ראדיקאלי, וביחוד, כאשר החל לחדפים מאמרי ליליענבלום אשר דרש תקונים בדת, ואיזה צעירים מצאו בזה חפץ, וינהו אחריו, ויהי ליליענבלום להם לסמל ואליל, כאשר עשו „לאחד העם" בזמנו אחרי עבור רק עשרים וחמש שנה, וספרו „קהל רפאים" נתקבל בזרועות פתוחות בין כל אלה אשר שמחו לאיד הרבנים. רוב חותמי המליץ היו רק בדרום רוסיא, וקוראיו בליטא וזאמוט היו מעטים, יען לא אהבוהו בעד הערותיו תחת כל מאמר אשר הדפים מסופריו, אשר כרבם היו צעירים בערים קטנות, אשר עשו שחוק בחסידים באמת או בשקר, ועם זה התלו גם ברבנים וישיבות, מלבד אשר המו"ל עצמו לא כתב עברית צחה לפי טעם בני ליטא אשר ידעו את השפה ממקורה, והמליץ נפוץ בין העם רק אז בצאתו לנור בעיר המלוכה, והעם קוה למצוא בו חדשות נכבדות מעיר הבירה, והבטלנים חשבו כי לא דבר כבד הוא לעורך מכתב עתי עברי להגיע להיכל הקיסר, אחרי קראם תמיד בהמליץ, כי היום דבר עם שר פלוני ומחר עם הסיניסטער עצמו, והמרחק מהיכל הסיניסטער להיכל החורף הוא רק אמתים וחצי, וצעדערבוים עצמו לא היה עניו מכל האדם, אף כי היה חרוץ במלאכתו

ויאהב את עמו באמת, ותמיד השתדל לעמוד במקום גדולים לטובת העם, יהיה יחיד או צבור. אך רבים לא יכלו נשוא את גאותו והתפארותו בדברו ראמות אודות פעולותיו, כמו היה שליח צבור כללי בעד כל ישראל יושב רוסיא, אף כי לא יתכן לכחד כי פעמים רבות עשה באמת רב טוב לעמנו האמלל.

כשם מרפא נגד מרירות המליץ מצאו הרבנים נוחם במכתב עתי „הלבנון" אשר החל לצאת לאור בפאריז, אחרי עזבו את ירושלם, ה' מיכל פינס מראזינאי היה אחד מעמודי התוך בתומכי הלבנון, ויחידים בקאוונא עמדו על ימינו, אפס אחרי מהומת המלחמה ומצור פאריז בשנת תר"ל, בהסיע בריל את משכנו למאינץ ויהי קרוב יותר לרוסיא, הפיצו את הלבנון ברוסיא במספר רב בין החרדים אשר מעולם לא בא מכתב עתי עברי אל בתיהם, והרבנים החלו להבין גם את העולם הזה, הגשמי, אשר ראוהו עד הנה רק כמתוך עב הענן, אך יותר מכלם נתפשטה ההשכלה העברית על ידי „השחר".

השחר החל לצאת לאור בשנת תרכ"ט בוויען, ביד הסופר הנערץ פרץ סמאלענסקין, איש יהודי בכל לב ונפש אשר לא התמכר לכסף ולא מכר את עמו, ויביא במשפט את כל ענין וחפץ בחיי העם, מבלי אשר יחוש אם משפטו לא ימצא חן בעיני איש תקיף אחד, אגודה, חברה, או כתה שלימה, ובזה קנה לו אהבת רוב העם, ורק חסידים, צבועים, בטלנים ואוכלי שאר עמם קללוהו, ויהיו נכונים לבלעו חיים, ובחיות המו"ם יעבץ בווארשא הסוכן בעד רוסיא, התאמץ לכל יפיץ את השחר, וישרוף את החוברות בכל חודש וישלם להמו"ל מחירן, ורק בשנה הרביעית, כאשר נודע הדבר להעורך, בקש לו סוכן אחר, ועל פי היתה שומה כי קבל את ה' אברהם צוקערמאן אשר היה מורה בקאוונא, ואני ערבתי לו כי לא ימצא סוכן טוב ממנו, והאיש הלך לגור בווארשא, ואז התפשט השחר בכל רחבי ארץ רוסיא, אף כי המבקר עשה בו שמות, ומלבד אשר מחק בו חצי או דף שלם בכל פעם, עד כי נאלץ המו"ל לשנות איזה מאמר ולהדפיסו מחדש, הנה לרגלי הבקרת נעצרו החוברות בבית המבקר ימים רבים, ואין קץ לכל העמל אשר סבל סמאלענסקין מיד המבקרים בווארשא, וביחוד בהיות חטפש הזקן ה' צימערמאן המבקר. סמאלענסקין קבל בעד השחר רק שני רו"כ לשנה מיד צוקערמאן, מלבד

אשר רבים מהסוכנים הקטנים בערים שונות לא שלמו את חובם, עד כי העורך לא הרויח אף קשיטה אחת מהשחר ברוסיא, מלבד מחלת לב, והריוח המעט היה לו רק מהחותמים בארצות מערב איירופא התפשיות מצענזוריא.

פעולת השחר היתה גדולה מאד לפקוח עיני העם על מצבו. קוראי השחר הי־ישו כי לא מכונה פאנאגראפית מדברת אליהם, רק לב יהודי נאמן לעמו ותורתו, עברי אשר ידע את אחיו ברי־טיא, ויושב בלב איירופא, בין מתבוללים יהודים וצוררים נוצרים, והוא מחזיק בשלח ללחום מלחמת עמו בעטו השנון, ולא רבים ידעו כי היה גם שומר דת, אף כי הקנאים נחרו בו ויחשבוהו לאפקורס, הוא התנגד להסאציאליסטים היהודים בכל כחו, בדעתו נאמנה כי רעה גדולה נשקפה לעמו מפליטיו אלה אשר התמכרו לברוא פראלעטאריאט בין היהודים התמימים, ואשר באולתם חשבו כי אם יעזרו לתקן את העולם במלכות קארל מארקס, אז חלק כחלק יחלקו שלל גוים עם הפועלים הנוצרים, וישכחו להתבונן בספרי קורות ישראל, כי בכל עת אשר יצאו היהודים לעזרת שונאיהם, תמיד גמלו להם באגרוף ובמכות על הלחי מחיר עזרתם, וסמאלענסקין היה הראשון והאחד אשר יצא נגד בעל „האמת" ה' ליבערמאן ויסתום את פיו, והוא היה גם הראשון לכתוב ספר שלם אודות לאמית ישראל, בספרו המצוין „עם עולם", ולוא גם אמת יהיה כי הספר „רומא וירושלם" לה' העסס היה לו לעינים, בכל זאת גדל שכרו בעד הספר אשר כתב הוא בעברית, את אשר לא עשה סופר אחר, ספר אשר בו זרע זרע הציונית, אחרי מאפו אשר עורר את האהבה לציון. סמאלנסקין היה חרוץ במלאכתו ויעבוד בכל כחו, או יותר מכח אנוש לתת לחם לבני ביתו מעבודתו בדפוס ה' ברעג, ויסצא די עת לעזור לכל קשה יום אשר פנה לעזרתו, עד כי מרוב עבודה נפל שדוד בחצי ימיו, וכהלומי רעם היינו בבוא הבשורה האיומה כי גבור ישראל זה נפל חלל, ויגדל האבל בבית ישראל, כמעט כבשורת מות דר' הערצל, עשרים שנה אחריו, יהי זכרו ברוך ושמו ינון לעולם.

להפיץ דעת שפת עבר והשכלה עברית, עזרו הרבה שירי אד"ם הכהן ומיכל בנו, ושירי לעטערים. השירים ההם נתקבלו בחבה מיוחדה בכל בתי בני ישראל בראשית צאתם

לאור, עד כי איזה שירים מהם שרו החרדים ביום השבת במקום „זמירות" ביהוד שרו את „החמלה" לאד"ם הכהן, „יתומה עורת" „ויונה הימיה" לה' מאיר הלוי לעטטערים, ולא עברה שנה אחת, ויהיו כל ספרי השירים ההם ליקרי המציאות, וכן היו ספרי ריב"ל ליקרי המציאות בראשית צאתם לאור, וכל העם כלם הרגישו כי בא מועד לשנות השקפתו על החיים, השקפה עתיקה, נוראה, אשר נסכה עליו תרדמה עזה, לשכב בין שפתים ולהיות זלזו. לבני אדם, ומרמס לרגל כל זד ארור ולדום סלה, ולא עברו ימים רבים והעם נעור ויפקח את עיניו, וירא כי בקע השחר, ויאמר, עת לקום! וכל אלה עשתה יד ההשכלה העברית, ולולא נפתחה הרעה ממקום אחר, כי עתה היינו באמת לעם חי, יהודים ואנשים.

מבטן שאול עלת רוח קטב „הניהיליזם הרוסי" אשר הביאוהו איזה תלמידי האוניווערזיטאטים מושכנז, ורוח זלעפות זאת לא פסחה גם על בתי איזה צעירים מבני ישראל, אשר לא ידעו את עמם, וקל מהרה נסחפו עם הזרם, והנאורים בעם אשר נלאו כבר נשוא עקת „הצר" הצורר, שמחו בסתר לבם לקראת התנועה החדשה, אשר ידעוה רק לשמע אזן, ויקוו כי בימי דור אחד או שנים נשליך מעלינו עבותות משפחת ראמאנאוו, ואז בקרוא דרור לכל עמי הארץ, ייטב גם לנו בגללם, ואם כי רוב בני עמנו פחדו לבל תפול אשמת היחידים על ראש כלנו, אך הנאורים המעטים נחמונו הבל, כי כבוא קץ ממשלת עריץ, וכל תושבי הארץ הגדולה ההיא יחוגו חג חפשתם, לא לנו תהיה צדקה להתערב בשמחתם, אם לא נקח חלק בצרתם. אמנם הגיון ישר ונאמן הוא, אך לא בעד יהודים, אשר שנות אלפים עברו עליהם באי־הגיון, בלי חיים טבעים, ואף לא במות טבעי, והטוב לעמים אחרים לא תמיד טוב הוא לנו, ולא לכד ברוסיא ארץ מאפליה, אשר „אם תגרד עור הרוסי תמצא תחתיו טאטארי" אך גם בארצות הנאורות רק גוף אחד לכלם, אבל נשמתינו אחרת היא, נשמת היהודי מאוצר אחר לוקחת, ושמן במים לא יתערבו לעולם, ואם האמינו זאת העמים שכנינו או לא, הנה הראו זאת המתבוללים עצמם בפועל כפיהם, וגם העור בין העמים יכל להכיר את המתבולל בחקותו כקוף, ורק כקוף, את אשר ראה המה עושים, כלם ראו כי כקוף יתעות, כנחש יתכוץ ויתפתל

לגרש את נשמתו היהודית מלבו, ובכל חפצו הטוב לא יצלח, ובנפשו פנימה יחוש כי שכניו ילעגו לו בפיהם או בעיניהם, ובקצפו על נפשו, כי לא מצאה ידו להכניע את נשמתו, הלך ויטבול את בשרו במי בן מרים, אבל גם זאת לא הועיל לו, ובעיני שכניו נשאר יהודי שפל, עם תואר חדש „מומר" „פליט", רעגענאט, ויותר מפעם אחת קרה, כי אחרי הטבלם נפקחו עיניהם ויראו טעותם. אפס הניהיליסט היהודי היה לקנאי, קאטולי יותר מהאב הקדוש, ולא עלה על דעתו, כי עזב את עמו וילך ללקוט בשדה אחר, יען על פי התורה החדשה כצדיק הדור עליו לדאוג בעד אשר כל התבל, ואחיו בני עמו אשר למד מחבריו הלא אין כל דת, גזע או משפחה, והוא אינם קרובים לו יותר מהקאצאפ או הטאטרי, ומצעירים קנאים נלהבים כאלה לא יתכן היה לקות כי ישובו לעמם, ובעת הראשונה בהיות מספרם מעט מאד, לא שם איש לבו אליהם, ומה גם כי העבודה הניהיליסטית לא הגיעה עוד עד רחוב היהודים, וכל מעשיהם היו ערוכים רק לטובת האכרים, אשר היו רוב העם ברוסיא, ומספר הפועלים בערים היו מעט, מאין בתי הרשת מעשה, והיהודים בכלל לא שמו לב למחלת הניהיליזם אשר לא נגעה בם, ואיש לא דבר בה, ובכל הספרות העברית בימים ההם איש לא זכר את שמם, כמו לא היו בעולם, גם מלבד הצענזוריא אשר לא נתנה להזכיר בשמם, והאחד אשר הזכירם פעם אחת, היה סמאלענסקין נגד בעל „האמת", אך אין איש ראה את „האמת" ברוסיא.

הספרות העברית אשר בראו סופרי ישראל ברוסיא, היתה תמה וצנועה, בלי חנף ושפת ערומים, נקיה מזמה ונבול פה, בלי נצרות, אנארכיזמום וחסידות כבימינו היום, כראוי לבני הנביאים אשר כתבו בשפת הנביאים וברוחם, והסופרים חשבו להעלותה למדרגת ספריות אירופא, רק מבלי הביא אל תוכה את החלאה אשר בספרויות אחרות, וכן נמשך הדבר עד אחרי מות סמאלענסקין, ומשנת תר"ן באה תקופה חדשה, וצפרים חדשות פשטו כילק על שדה הספרות ויאכלוה.

(השכלת הנשים). בנות ישראל לפנים, אף טרם שמעו שם החשכלה לא היו פראות כבנות עמים אחרים שכניהם. בנות דלת עם הארץ כבנות העשירים ידעו קרוא במדר התפלה, ומהן אשר הבינו גם פירוש המלות, ולחרפה נחשבה לאשה

עבריה הבאה בכל יום שבת לבית הכנסת אם לא תדע קרוא בסדר התפלה, ומי בת ישראל לא הלכה להתפלל מלבד אשר לה ילד להניק, או ענין נכבד אחר אשר עצר בעדה מלכת. כל הנוך הבנות היה בבית הוריהן מאין בתי ספר לנערות אף בערים הגדולות, ורק לפעמים רחוקות קרה מקרה, כי איזה אלמנה אשר ידעה ספר היתה למורה לבנות ישראל, ותלך מבית לבית ללמד לנערות קרוא עברית, והרוב מהן למדו אשה מפי אמה או אביה. ומהן רבות אשר למדו גם לכתוב, וביחוד אלה אשר אבותיהן היו סוחרים או חנונים, ועליהן נטל לעזור את הוריהן במסחרם, ושפת הארץ, פולאנית ואשכנזית למדו מפי תגסיון ולא מתוך הספר, אפס, ברגע אשר החל פעמון ההשכלה לצלצל באזני הגברים, לא עמד גם המין היפה אחרי הדלת, ובזמן קצר היו למשכילות, אף כי לא הצטיינו בהשכלת הדור הזה, ביפי בגדיהן ובתמרוקיהן, לא במגבעותיהן הגבוהות והרחבות ולא בזרועותיהן החשופות והפתוחות לרווחה. המשכילות הראשונות טרם עלו למדרגת השכלה גבוה כזאת לשים בפוך עיניהן להתיפות בעיני בחורים ואנשים זרים, וישתפקו ביפין המבעי, לא ידעו טעם ספורי אהבים ולא עגבו לאיש. אולמים להוללות ומחולות טרם נוסדו בארץ, ולבנות ציון לא היה כל חפץ לבלות את הלילות בבתי משחק ערומות עד חצין, על פי נוסח „המודרונים". הצדיקים המתאוננים יום יום על המתבוללים לפני ששים או שבעים שנה, אשר לוא ראו עתה אחד המתבוללים ההם, אין כל ספק, כי קראו אחריו מלא, כי הוא אחד מל"ו הצדיקים בדור הזה. בנות ציון לא באו בסוד בחורים וטרם טעמו מתק שפתים ונשיקות לחיים, וכל השכלתן היתה ללמוד שפת עבר מפי כתבי הקדש, וכמו מארץ צמחו פתאם נשים יודעות עברית אשר היו למורות, וספרת ישראל החדשה היתה למקור שעשועים ותענוגות בנות יהודה, ובאיזה ערים עלה מספר הנשים והבתולות אשר למדו עברית על מספר הבחורים, עד כי בשנת תרל"ד ספרו לי, כי שלשה אלף נשים נמצאות בעיר קאונא לבד, היודעות שפת עבר, ומהן איזה סופרות אשר כתבו או העתיקו ספרים שונים לעברית, ואיזה מהן ידעתי גם אני, כמו העדינה מרת אברהמזאהן, מארקיל, עדעלמאן (אשת שר הערולמי, ה' אייגעס), ליפשיץ, ועוד איזה אשר שכחתי

שמותיהן, ולא לבד בנות העשירים ובעלי הבתים, אך גם על השפחות והמשרתות שפך אלהים את רוח השכלתו, ותחת טבעות ונזמי זהב שכרו להן מורים או מורות ללמדן עברית, קנאת הדת חדלה מכל וכל, ובכל זאת לא נועזו הצעירים והצעירות לחלל את הקודש ביד רמה, פני זקנים נהדרו, ומכבוד הרבנים לא נגרע מאומה, בחורי הישיבות קראו ספרי השכלה ואין פוצה פה, המלמדים החלו ללמוד דקדוק השפה אשר לא ידעו עד העת ההיא, והבאור עם תרגום האשכנזי היו המושלים ברוב החדרים, ותחת אשר לא ידעו מאומה מלבד פירושי רש"י ושפתי חכמים או בעל הטורים, החלו לדרוש בפירושי הראב"ע והרלב"ג, וילמדו את מורה הנבוכים, וימאסו בדרשות האלשיך, ולמשלי המניד מדובנא נתנו ספר כריתות ויניחום בארון למשמרת בעד „המנידים" הדרשנים, והתלמידים התפארו כי מורם הוא „בעל תנ"ך", ומלמד בעל תנ"ך אשר ידע גם דקדוק חשפה היה למיוחס בין בני אומנתו, ורבים קנאו בו וילמדו גם המה, לבלי יאמר עליהם כי נשארו נחשלים בדרך החשכלה, שכר הלמוד עלה לפי מדרגת השכלת המלמד, ומורים צעירים פתחו בתי ספר פרטים אשר בהם למדו גם קרוא מלבד כתבי הקדש גם שפות זרות, וגם החרדים שלחו את עויליהם לבתי ספר אלה, ואיש לא מצא בהם ערות דבר, כערים הקטנות אשר שם אין בתי מסחר ספרים תמידים, השתפקו במוכרי ספרים אשר נסעו מעיר לעיר עם סחורתם, וברגע אשר בא עם עגלתו לחצר בית הכנסת, סבבוהו הצעירים לקנות ספרי השכלה, ובעד ספרים בלי חותם הצענזור אשר נדפסו בארצות אחרות ויהיו אסורים ברוסיא, שלמו פי שלשה, וספרים כאלה הובאו תמיד מפריי־סען מעבר לגבול פראסטקען, גארזד, ווערבאלען, והשוק הראשי היה בטויראגען (טאוריג), עיר גדולה מלאה יהודים, וכמעט כלם יודעי ספר, כאחיותיה קראז וקעלם, אשר עם הארץ גמור היה יקר המציאות בימים ההם, ולרגלי ההשכלה לא ירד כבוד התורה ולא נחלש כח הדת, ואם רבים מתופשי התורה הלכו לבקש דעת באשכנז, היה זה רק באשמת חקי רוסיא, איש צעיר בן שמונה עשרה או עשרים לא יכל לבוא ללמוד בגימנאזיום מפני שנותיו, ואם נפשו חשקה במדעים, לא מצא כל דרך אחרת מלבד דרך אשכנז, אשר שם נמצאו

עוד שרידים אוהבי תורה, ובראותם צעיר רוסי יודע תורה אשר בא לגבולם ללמוד דעת, תמכוהו בעצה וכסף, ולתהלת הצעירים ההם נחוץ להודות, כי כלם נשארו יהודים נאמנים לד' ותורתו בשובם לרוסיא, וחפשית הדת באשכנז לא פעלה עליהם לרעה, ומהם מתי מספר נמצאים גם עתה באמעריקא נודעים לשם ולתהלה, ואם אנחנו הזקנים היינו הגדיים, אין להתישים הצעירים להתפאר כי נולדו תישים ולא בנינו המה, בנים אשר לא ידעו אבותם.... יהי להם אשר להם.

ההשכלה העברית בראה את הציונית, כמעט כל הסופרים העברים החלו לדבר טוב על ציון פה אחד. בכתבי עתים וספרים, עד כי גם המעטים אשר התנגדו לה בכל כחם, כמו ג. מאקאלאוו, יל"ג, בעל „העברי" בבראדי, יה"ש, ועוד איזה, נאלצו להפיל חרבם מידם, בהוכחם כי תכבד עליהם המלחמה, ויאספו ידיהם. אנחנו ילדנו את הציונית ונתן לה מהלכים בין העם הקוראים עברית, ואחרינו באו גם איזה זארגאנים אשר שמעו עברית, ויתנגבאו במחנה ההמון, וגם עתה, כל המון בית ישראל השומע עברית, כלם לבם לציון, ורק ההמון אשר לא יבין מאומה הוא לצרינו, באשמת זארגאניסטים בורים אשר כרבם היו לסאציאליסטים ואנארכיסטים, והמה משכו אחריהם את ההמון הגס, ולולא אנחנו סופרי דור העבר, כי אז לא יכל גם הדר' הערצל למצוא אזן קשבת בין העם, ואולי גם לא נסה להרים נס לציון על שדה זרוע מלח, ורק אחרי אשר הרשנו, עדרנו וזרענו, והשדה כבר החל לצמוח, ואחרי עבור שמונה עשרה שנה בא ויצליח להוציא פרי תנובה, ואלה התישים הצעירים מה עשו? ואל הספרות עצמה, הלא לא לבד כי לא הוסיפו מאומה כמעט, אבל רק השחיתוה בשפתם, שפת עלגים החדשה, השפה הממזרת אשר בה יתפארו, באין מבין מה שידברו, ובתכן ספריהם המלאים תבל וזמה, ולזאת קראו „הספרות היפה", מבלי הבחין כי לא כל הנשים השומרות נשף יפות הנה, ואים המה ספרי מדע אשר הוסיפו בספרותנו במשך שלשים שנה האחרונות? אין גם אחד אשר נולד על ברכי התישים האלה, תחת המון ספרים יקרים אשר נדפסו במשך שלשים שנה הקודמות, תר"ך—תר"ן. יראו נא לנו ספרים כספרי פין, קריה נאמנה, נדחי ישראל, שפה לנאמנים, ספרי סלאנימסקי, אדם

הכהן ומיכל בנו, יל״ג, דאליצקי, ספרי ר״מ פלונגיאן, הערצ־ בערג, פאליטשינעצקי, קאצענעלענבויגן, בלומענפעלד, קינ־ דער פריינד, קראכמאל, ערטער, יה״ש, פינעלים, שפ״ר, צבי הכהן ראבינאוויץ, בכרך, שד״ל, שי״ר, בן יעקב, צעדנער, פינעטא, ישראל מיכל ראבינאוויץ, לערנער, רייכערסאן ואריה ליב גארדאן, שולמאן, (קלמן ואליעזר) ליכטענפעלד, פינסקער (שמחה) וויים (א״ה) פרידמאן, איש שלום, אברהם עפשטיין, דר׳ רובין, סמאלענסקין, בראנדשטעטער, באבער, ר״י ספיר, דוד גארדאן, שטיינבערג, שיינהאק, מאפו, יהל״ל, מאנע, שטיינשניידער, ברלינער, נייבויער, אייכענבוים, לונץ, אשכנזי (רי״מ) רחל מורפורגי, מאנדעלשטאם, (שלשת האחים) הרכבי, גורלאנד, מארקעל (מרים) ועוד רבים כאלה, מלבד הקודמים להם, כריב״ל, רמא״ג, שטערן, פעדער, סטנוב (יצחק ומענדיל לעפין), מיימון, פערל, יש״ר ועוד ועוד, וגם המעט מההדשים הסופרים הנודעים כבערענפעלד ופרישמאן לא על ברכי המהלך החדש נולדו, וגם „אחד העם״ עצמו, לולא חונך בסביבה עברית בבית אביו, כי עתה לא היה מה שהוא עתה, ואם תחפשו בנרות ותמצאו עתה איזה סופר נאמן הראוי לשם זה, תמצאו כרגע כי רחוק הוא מהבלי המהלך החדש כרחוק חיונה מן הפרס, ועל מה ועל מי יתנאו החגבים חקטנים האלה? רק אללה, ואולי גם טראצקי הוא יודע.

דור ההשכלה הכללית.

מי הוליד את דור ההשכלה, ומתי נולד, באיזה מקום עמד ערש ילדותו, ומי היה האומן אשר עשהו כתפארת אדם? על השאלות האלה יענה החוקר האומר לכתוב קורות ישראל ברוסיא, כי ראשית ההשכלה הכללית היתה, כיסוד שני בתי המדרש לרבנים בווילנא וזיטאמיר, והפקדה אשר נתנה הרשיון, וגם החובה לצעירי ישראל לבוא וללמוד בבתי ספר הכללים. ולמראית עין כן הוא, אבל רק למראית עין, יען באמת לא בתי הספר אשר מעטים מאד הלכו ללמוד בהם, ועוד מעט מזה פעלו שני בתי המדרש, ולא לבד כי לא משכו אחריהם את לב העם, אך גם הדיחום ויגרשום מההשכלה הרוסית אשר משלה בבתים האלה. ההשכלה אשר הפיצה הפקרות בדת ורוח זרה לכל קדשי האומה לא יכלה למשוך אחריה רק יחידים אשר כבר נבאשו בעמם, או יתומים עזובים מאין מורי דרך, ומה גם כי איש לא ראה כל אושר גשמי או רוחני בהשכלה כזאת. כלם ראו כי לא נתנה הממשלה כל משרה בממלכה ליהודי אשר גמר חק למודו בבית מדעים גבוה, וכל ההשכלה היתה כמעט רק למוד הכמת הרפואה, ומהשכלת בתי מדרש לרבנים מטעם הממשלה ברחו רוב התלמידים עצמם. המה ראו כי בגמרם חק למודם, עליהם היה לבקש להם עיר אשר תקבלם לרבנים „מטעם", ורבנים אשר לא היה לעם כל חפץ בהם, רבנים אשר עליהם היה לרשום בספר שמות הנולדים והמתים, ולסדר קדושין, חכמה גדולה מאד אשר יכלה לשית עטרת קוצים גם על ראש אחד נערי בית הספר, והעם הביט על רב כזה כעל שוטר הפאליציי אשר הרכיבה הממשלה אלוף לראשה בחזקת היד, וכמה ימי עמל מנו לו לרב כזה טרם השיג את המשרה הזאת למשך שלש שנים, ואחרי כן עליו היה לחבל תחבולות ערמה למשוך אחריו לב מנהלי הקהלות למען יבחרוהו שנית, המשכורת היתה קטנה ודלה, ורק בערים הגדולות מצאו די לחם לרגלי ההכנסות „מן הצד" ואם כי אמת הוא כי לא הרעו לאיש בכח משרתם, אך גם לא הטיבו, כי להיטיב לא היה בידם. הממשלה שלחה אליו פקודות או גזרות אשר עליו היה

להוציאן לפעולות אף כי היו נגד רוחו, כי איך שיהיה, הלא יהודי היה, וחי בין יהודים, ועל היהודים פרנסתו, ומהם היו גם יהודים בלב ונפש אשר הרגישו כי הנם רק מטה זעם ביד הממשלה לרעת עמם, אשר על כן עזבו רבים מתלמידי בתי המדרש לרבנים את הרבנות, או גם לא קרבו אליה, ובנמרם הק למודם בקשו להם פרנסות אחרות או הלכו ללמוד באיזה אוניווערזיטעט, ואלה אשר למדו באוניווערזיטעטים לא כלם שבו לתחום מושב היהודים, יען חפצו לחיות חיי נוצרים חפשי מכל דת ואמונה וישתקעו בפנים ערי רוסיא ויתבוללו בעמים, ולא יכלו לפעול על העם ברוח השכלתם, ומאלה אשר למדו רק בבתי ספר הנמוכים וכל השכלתם היתה רק מעט דעת שפת רוסיא, וימצאו איזה משרה להיות סופר בבית הפאליציי או השופט, גם המה לא מצאו די לחם בלעדי „הבאקשיש" על פי נוסח רוסיא. והעם הביט עליהם כעל אורבים מטעם הממשלה, כי עוד מימי ממשלת ניקאלי הראשון החליט העם, כי עיני הממשלה עליו לרעה להעבירו על דתו ולהצר צעדיו, וכל איש יהודי אשר השיג איזה משרה קטנה נחשד למלשין ואורב, בצדק או לא, ומהשכלה כזאת לא קוה העם להבנות ולא רדף אחריה.

דר' מאקס ליליענטהאל אשר הלך במלאכות הממשלה ליסד בתי ספר בכל משכנות יעקב ברוסיא, השאיר אחריו ריח רע בעזבו את הארץ, וימים רבים לא נשכח זכרו מלב העם. מחברתו „מגיד ישועה" נחשבה בעיני העם כאחד מספרי המסיתים, ולהסופר החרוץ רמ"א נינצבורג אשר כתב נגדו מחברת משם „מגיד אמת" לא נתן הרשיון להדפיסה ברוסיא, ונאלץ להדפיסה בדאנציג או קאניגסבערג מבלי חתימת שמו (יונה בן אמתי) ואורבי הממשלה התאמצו לבערה מקרב הארץ, וסוף מעשה ליליענטהאל בבואו לאמעריקא, הוכיח על מחשבתו תחלה ברוסיא, כי היה לראש הרעפארמים, ולא יפלא הדבר, יען הוא הלך לרוסיא על פי בחירת הרעפארמים באשכנז, ובלי ספק ידעו במי לבחור, כי יהיה איש לפי רוחם וטעמם. הרוח אשר חיה זר לישראל ברוסיא ולא חפצו לדעתו, ועל פי ויכוחיו עם נכבדי ווילנא ומינסק הכירוהו, כי אין לבו כפיו, ורוחו לא נאמנה עם ישראל ותורתו, ובלכתו במלאכות ניקאלאי, לא לפלא הוא כי הביטו

עליו כעל מסית ומדיח*) ועל כן שנא העם את ההשכלה הרוסית אשר לא ראה מעולם. העם ראה את הקאזאק, אך לא את חכמתו.

הספרות הרוסית המקורית היתה יבשה, מבלי אשר מצא כל רודף דעת להשביע צמאון נפשו בה, מלבד העתקות משפות אחרות, ולאיזה תבלית ילך לבקש בארות נשברים, ונחל מים חיים נגד עיניו בספרת אשכנז הרחבה, ואלה אשר לא ידעו כל שפה זרה השתפקו בספרת ישראל, וכמטמונים חפשו ספרי מדע כתובים עברית. כלנו הצעירים קראנו בתשוקה עזה כל ספר מדע אשר נפל בידינו ואיש לא כהה בנו, אף לא שמענו כי בערים רחוקות הניחו מכשולים על דרך הצעירים דורשי דעת, ורק שם במקומות אשר פשטה מגפת החסידות, שם במדבר הצדיקים „הרביים" אשר לא ידעו את התורה, שם לא יכלו לזרוע גם זרע הדעת, וכל שוגה בה ידע מראש כי איננו במוח בחייו, והפתגם הנודע בין ההמון „כי במקום שיש תורה יש גם חכמה" התאמת במלואו.

בתי ספר אשר יסדה הממשלה רק אחד בכל עיר גדולה (עיר המחוז) היו רקים כמעט, ובערים הקטנות אשר מספרן רב מאד לא היה כל בית ספר, ועל כן לא השפיעו מאומה על חיי העם, ובתי ספר גבוהים (גימנאזיום) נמצאו רק שנים שלשה בכל הפלך, ואספוק מאד אם היו חמשה תלמידים יהודים בכל גימנאזיום, והמעטים אשר זכו ללכת אחרי כן ללמוד באוניווערזיטאט, נאבדו כמעט מן הקהל, אלה נשארו בפנים רוסיא, ואחרים המירו את דתם ולא שבו עוד, ולולא איזה הנחות אשר נתנה הממשלה בראשית שנות הששים, כי עתה לא נשאר כל זכר כמעט להשכלה רוסית, ורק התקוה האחת, כי ההשכלה הרוסית תביא מרפא לתחלואי היהודים ותטיב את מצבם החמרי, ומהם אשר קוו, כי אם נעמיד מחנה מלומדים, עורכי דין רופאים אינזינערים ופקידי הממשלה, אז נקל יהיה לנו להראות צדקתנו לעיני העם המושל, התקוה הזאת עוררה לב היהודים לגשת אל הספרות הרוסית, והנסיון הראה אותותיו כי לא טעו בחשבונם, וימים לא רבים עברו, והנה

*) החפץ לדעת פרטי מלאכותו ימצאם בספר „חזון" לה' בנימין מאנדעלשטאם וויען תרל"ו.

כמו מעפר צמחו סופרים בשפת רוסיא, כהסופר הנערץ, אסיף ראבינאוויץ בעל הראזסוויעט (השחר), ואחזת מרעיו, עורכי „הדיען" (היום), לעוואנדא, באגראוו, האחים ארשאנסקי, ראזענפעלד, ווילענקין, סאלאווייציק, פארטוגאלאוו, נאמאוויץ, ועורכי דין מפורסמים, אשר היו למופת גם לסופרי רוסיא הנוצרים בחרב עמם, וכלם לחמו כגבורים מלחמת עמם, עד כי גדל כבודם מאד, והם המה אשר הניעו את העם להתקרב אל הקולטורא הרוסית יותר מכל פקודות הממשלה.

כברק אור חדש, פתאם הופיעו הגליונות הראשונים של מכתב עתי „הראזסוויעט", וכעל כנפי נשרים עפו העלים מעיר לעיר, מיד ליד, עד כי בערים הקטנות אשר מעולם לא ראו מכתב עתי רוסי בעיניהם, הובאו העלים כמטמון יקר, וגם אלה אשר לא ידעו קרוא רוסית עמלו להבין את דבריו, כלם השתוממו לשמוע, כי נועזו יהודים לדבר משפט עם הממשלה בשפה ברורה, ולגלות כל המון חטאותיה נגד העם האמלל. אין איש האמין למראה עיניו, כי יתכן הדבר הזה, והממשלה לא שלחה את הסופרים ההם לסיביר בעד הוצפה נוראה כזאת. „הפאימאניק"*) אשר נדפס בהמשכים רבים בם"ע ההוא, נקרא בכל חפץ לב, ביחוד, בקראנו את העקיצות החדות והמהתלות אשר התל בפקידי רוסיא בהתפרצם לבתי היהודים למען בצוע בצע, ויהי אך פתחו היהודים את פיהם, והנה להקת סופרים רוסים נוצרים מבטן, יצאו גם המה לבקש וגם לדרוש משפט ישראל מאת הממשלה ועם הארץ, והיהודים ראו תקוה טובה וקץ לצרותיהם. ובראותם מעשי הקיסר אלכסנדר השני בתתו חפש לעשרים ושנים מיליאן אכרים עבדים על אף אדוניהם אשר עבדו בהם בפרך מאות בשנים, ורבים נבאו ימי חשך לממשלת הקיסר, כי תהיה מרידה בארץ, ובכל זאת לא נפל לב הקיסר, וכתבי עתים הגדולים בארץ פנימה ובכל התבל כלה הללו את הקיסר ויחזקו את לבו להוסיף ללכת בדרך החדשה אשר סלל לו, הנה יכלו גם היהודים לקות לימים טובים, ואיזה הנחות קטנות כבר נתן להם באמת, אשר על כן מצאו, כי עתה היא עת מכשרה להתקרב אל הקולטורא

*) נעתק לעברית בשם „הנלכד", ועל פי ההעתקה אבד הספר את חנו.

הרוסית, ובהיותנו תמיד „עמא פזיזא" החלו לקפץ בקפיצות גדולות, וביום בהיר אחד ראינו אלפי צעירי ישראל ממלאים כל בתי הספר להממשלה, ומצטיינים בלמודם הרבה יותר מהרוסים, ופה ושם הננו שומעים תלמיד יהודי מקבל את כבוד מטבע של זהב או כסף, וכלם היו בטוחים כי היהודים יעברו את הרוסים, הלעטים והפולאנים בשכלם החד, ואם כן יש תקוה כי ישיגו גם איזה משרה אצל הממשלה, ומה גדלה השמחה בראותם איש יהודי נושא אות על כובעו (קאקארדע), אות נאמן הוא, כי ישא איזה משרה אצל הממשלה, והצעירים החלו לדבר רוסית בבית וברחוב, על אף הפולאנים אשר ראו בזה חלול כבוד ספרתם, כי חדלו היהודים מקרוא פולאנית, ואף גם חזוק ממשלת רוסיא אשר שנאו בכל לב ונפש, ואחרי המכה הגדולה אשר הכו הגאיונים האלה בחופש עבדיהם, הנה נוספה להם עוד מכה אחת מיד היהודים, אשר עד היום ההוא רמסו עליהם כעל תולעים נבזים. ועין בעין ראו כי בעוד מעט, וממשלתם תמם תהלך. מטבעות פולין כסף ונחשת אשר התהלכו בנפות קאוונא, ווילנא, הו־ראדנא חדלו, ומטבעות רוסיא מלאו מקומם, בבתי מסחר ספרים אשר מעולם לא נראה בהם ספר רוסי, נגרשו ספרי פולין מעט מעט, עד כי הביטו עליהם כעל „לוחות" ישנים. ואף על בגדי פולין בא הקציר, חדלו ארחות הבגדים הארוכים. שלמים על דלתות החנויות אשר היו כתובים תמיד פולאנית, נכתבו עתה רוסית, והפולאני בשמעו את היהודי מדבר רוסית, היה נכון להרוג ולאבד את כל עם היהודים בעד עון גדול כזה, ומאז החלו להצר צעדי היהודים בכל אשר מצאו, והיהודים מצאו עז בלבבם להסיר מעליהם עול הפולני ויחדלו מלזמר לפניהם פזמון „מה יפית". עיני הפולאני חשכו מראות צעירי בני ישראל נתקבלו לסופרים בבתי המשפט וכלם מדברים וכותבים רוסית, והוא „הפריץ" האדון המיוחם נאלץ לדבר עמם רוסית, כי כן היה לחק, חק חדש אשר היה כחומץ לשיניהם, וחמתם בערה כאש על היהודים והממשלה יחדו, ויקראו לחרב, והמרד החל.

נכבדי היהודים הנאמנים לברית ישראל, שלחו את בניהם ללמוד בגימנאזיום, ועם זה התאמצו כי לא תשכח התורה, ובבוא הנער מבית הספר חלץ כרגע את בגדי השרד, וישב

אל השלחן ללמוד את שעורו בגמרא או כתבי הקדש, ולא סרו מדרך התורה כמלפנים, והסופרים העברים עוררו את העם, כי טוב תורה עם דרך ארץ, ולא יכלו לדעת ולחגיד עתידות ההשכלה הרוסית בנפות הרחוקים, במערב ודרום רוסיא, במקומות הרקים מתורה, וההשכלה הרוסית מלאה את הריקות, ויהיו שם למשכילים רוסים מכף רגלם עד קדקדם מבלי דעת התורה והיהדות, ואין איש יכל לנבא, כי מנפות הרחוקים ההם תצא תורה וידיה על ראשה, ואם תתחתן החסידות עם ההשכלה הרוסית, יולידו בנים כחשים, נאמנים להתבוללות אשר לא ידעו בזאמוט וליטא מה היא, ובלי כל ספק אחרת דברו הסופרים לוא ידעו עתידות ההשכלה הרוסית וקצה, כי אמנם לא נחוץ היה לחכות זמן רב לראות תכלית ההשכלה הרוסית, ועוד בשנות השבעים כבר אמרתי באחד ממאמרי „כי לא הרויחה היהדות מאת ההשכלה ההדשה מאומה, אבל אבדה עוד רבים מבחירי בניה אשר יצאוה, ומה בצע לנו אם השכילו, אם לא לנו המה. אנחנו בידנו נתנו והגדלנו מספר חכמי רוסיא וגרענו מספר בני ישראל" ובטעם זה כתבו עוד אחרים בעת ההיא, ולא חכינו המשים שנה לשמוע מפי איזה נערים חרפת המתבוללים, אשר בכל אופן שיהיה נופלים המה הנערים האלה חיום מהמתבוללים לפנים. המתבוללים ההם חפצו לחיות חיי חופש, חפשים מעול הדת, ויעזבונו לנצח, לא הטיפו להתבוללות באזני העם, והמטיף להתבוללות האחד, עורך מ"ע האיזראעליט ה' פעלטין בווארשא, הן לא נולד על ברכי ההשכלה הרוסית ולא ידע את ההשכלה העברית, והוא עם הרב דר' צילקאוו הלכו שלובי זרוע ללמד לעם „זמירות מנהג פולין", אך מי קרא את דבריהם מלבד „פרות משה רבנו" אשר מערש ילדותם כבר הסכינו לשמוע שיר מה יפית, תחת אשר צעירנו היום לא יטיפו להתבוללות חלילה, המה אינם אומרים לכו ונעבדה את בן מרים, אבל לקחו את ישו הנוצרי וישימו על ראשו מצנפת קדש, ציונית, ותחת הצלב בעל ארבע קצות, לקחו בידם צלב בעל שש קצוות ויוליכוהו בכל רחובות ערי ישראל, ובכל מקום יקדמו פניו בשיר וקול תודה, ובתוך עלמות תופפות, ויאמרו אלה אלהיך ישראל, ולא לבד המון העם אך גם איזה רבנים חרדים נלכדו ברשתם, חרדים אשר יפחדו לדרוך על

עשב השדה ביום השבת, ולא ידפקו על הדלת לבוא הביתה, משום משמיע קול, ויבושו בתאר „דר.״ לפלוסופיא, אשר השיגו באיזה אוניווערזיטאט סמא באשכנז, ואם יעוז איש להשמיע כי גם מונטיפיורי, גם דר׳ ברלינער, הירש והיל־דעסהיימער הלכו על שתים ויאכלו וישתו ככני אדם, וכאדם יכלו גם לחטוא, איש כבד עון כזה אין לו „כפרה״ לעולם וקדושים כאלה באו בסוד ציונים בנויארק האוכלים שאר עמם, ונופלים מהמתבוללים לפנים אלף מונים ולא יאשמו, ועל מי נתאונן עוד, אם גם חרדים פתאים נלכדו בחכה אשר פרשו הצבועים הצעירים, הקוראים מלא אחרי הסופרים המתבוללים אשר לא ראו אף בחלומם, למען כסות על ההפקרות אשר יטיפו יום יום באזני העם.

המסלה הראשונה להשכלה רוסית סללו תלמידי שני בתי המדרש לרבנים בווילנא וזיטאמיר. התלמידים ההם כרבם היו מבני דלת העם אשר בקשו למצוא להם דרך בחיים. ראשית דבר היו בטוחים כי לא ילקחו לעבוד בצבא, ובמשך ימי למודם ימצאו לחמם, אף כי בדאגה. בווילנא „אכלו ימים״ ככל בחורי הישיבות, איש איש בבית איש אחר בכל יום. בחורי הישיבות אכלו בבתי החרדים, ובעד כל הון לא יתנו לתלמידי בתי מדרש הרבנים לדרוך על סף ביתם, וגם בבתי הנאורים לא מצאו דלת פתוחה לפניהם, ורק לבקשת מורי בתי המדרש אשר לא יכלו להשיב פניהם ריקם, נתנו לאיזה תלמידים לאכול איש יומו, ועל פי רוב סבלו חרפת רעב, לולא מצאו איזה תלמידים או תלמידות ללמדם שפת רוסיא במחיר מצער, שם תלמידי בית המדרש לרבנים היה לחרפה בווילנא לרגלי חפשיותם בדת, ומעשים לא יפים אחרים, ואחד מהם השיג את התאר „גנב״ אף כי היה יודע תורה ומלומד, ונודע אחרי כן לסופר בשפות שונות. למודי בית המדרש נחלקו לעשר מחלקות, אפס לרגלי החק, כי אלה אשר גמרו חק למודם במחלקה השמינית, יכלו להכנס אל האוניווערזיטעט ככל תלמידי הגימנאזיום, עזבו רבים את בית המדרש ללכת לפעטערסבורג או מאסקווא לגמור חק למודם באוניווערזיטאט, ולא חשו להרבנות אשר לא קוו להבנות ממנה, בראותם כי המעטים אשר השיגו כבר את האשר להבחר לרבנים „מטעם״ לא שבעו די נחת, וגם המשכורת הדלה לא יכלה להשביעם רצון, ויפנו עורף

להרבנות, ויהיו לרופאים ועורכי דין, חפשים מעול דת, מבלי היות תלואים בדעת הקהל, וחפשים לנור בכל רחבי הארץ הגדולה, ויהיו לא למתבוללים, ולא מיספיאנערים להפיץ השכלת רוסיא, רק עזבו את עמם ויחיו היי נוצרים ודבר לא היה להם עוד עם אחיהם, ורק מעטים מהתלמידים בווילנא היו לרבנים מטעם. אבל כלם נשארו ביהדותם, מבלי יכלת לעשות אחרת, בהיותם תלואים בדעת בוחריהם היהודים, אף לא הטיפו להתבוללות, ומהם היו גם לאנשים נכבדים, מליצים נאמנים בעד עמם, ואחד מהם ה' הורוויץ בהוראדנא היה הראשון אשר העתיק את סדור התפלה לרוסית, אף כי לא רבים מצאו בו חפץ בעת הראשונה, והמעטים אשר לבם לא היה שלם עם עמם, ויהיו עבדים שפלים לשרי הממשלה, היו בטוחים כי ישארו על כנם בחזקת יד הממשלה, אשר לא תחיש למעשה היהודים אם יבחרו בו עוד הפעם או לא. הבחירות היו פעם אחת לשלש שנים, והרב מטעם אשר לבו היה בטוח בחסדי הממשלה הרוממה יר''ה, לא שעה אל דברת היהודים אם ימצא חן בעיניהם או לא, ואלה היו שנואים באמת, כהרב מטעם ה' מינאר במאסקווא אשר נשאר על כנו כל ימי חייו בחסדי הממשלה, ועליו אמרו המושלים, כי הוא „טפש כפול ארבע". ראשית דבר הוא פתי מנוער, ושמו מי־נאר, וויל־נאר, ראבי־נאר, ופעם אחת „סתם נאר" (טפש) ויהי האיש איש קשה כברזל, איש גא ולב רע, ועל כן אהבוהו שרי רוסיא, ורק אחרי מותו נחם אלהים את עדתו בתת לה את היהודי הגדול הרב יעקב מזאה למשפחת חפץ ממאהליוו, האיש היקר הזה לפניו לא היה כמהו רב מטעם בכל ארץ רוסיא, לא בחכמתו ולא בישרת לבו. ואני ידעתיו עוד מקערטש (קרים) בהיותו תלמיד הגימנאזיום אמון בבית דודו ה' חפץ, ודודו בחן אותו בדעת כתבי הקדש לעיני, ואני אמרתי לו כי הנער הזה יהיה לכבוד לבית ישראל, והנני שמח כי באה תקותי, וכבר יצא לו שם בכל הארץ בתור סופר ומטיף מהלל, מליץ נאמן לישראל, ונדיב לב ותם דרך, ועוד יותר נכבד הדבר, כי לא טבל את בשרו במקות בתי המדרש לרבנים בווילנא וזיטאמיר, כי גמר את חק למודו במאסקווא, באוני־וועריזיטאט לחכמת המשפטים, ולולא שם פניו לרבנות, ויהי

לעורך דין, אז יכל להיות למופת בין עורכי דין המפורסמים, קופערניק, סערעברעניקאוו וחבריהם.

מתלמידי בית המדרש לרבנים בווילנא הצטיינו, ה' פומ־פיאנסקי ברינא, חאנעלעס במינסק, שניטקינד בקאוונא, הור־ווין בהוראדנא ועוד איזה אנשים ישרים ונבונים, אשר לא הצליחה הממשלה להטות לבם לרעת אחיהם, על פי הפראג־ראמא אשר הציבה לה למטרה ביסוד שני בתי המדרש, אשר השבה כי שני הבתים האלה יהיו לבתי נגף לישראל ותורתו, והרבנים האלה לא הועילו הרבה להפיץ השכלה רוסית בין אחיהם. וכל זה היה פרי הבית בווילנא, העיר ואם בישראל, אשר בצדק כנוה בשם „ירושלם אשר בליטא", עיר מלאה חכמים, סופרים, רבנים, גאונים, חרדים ומשכילים, ותלמידי בית המדרש לרבנים אשר חיו בסביבה יהודית כזאת, שאפו אל קרבם רוח היהדות אשר הקיפה אותם מכל עברים, ויהיו גם המה יהודים נאמנים לעמם.

אך הבדל גדול היה בין תלמידי בית המדרש לרבנים בזיטאמיר ובין חבריהם בווילנא. שם בוואהלין שונה היתה הסביבה, סביבה של חסידים בורים, שכנה קרובה לברדיטשוב, ושונים היו המורים והמשגיחים, אף כי בין המורים היו גם סופרים עברים, צווייפעל, גאטלאבער, פאליטשינעצקי (בעל קרוא מקרא) לערנער, וביניהם גם איש גדול בתורה ה' סוחאס־טאווער, והמשגיחים, המשורר יעקב אייכענבוים ואחריו ה' סלאנימסקי (חז"ס), אבל רחוקה היתה תכונת המורים האלה מתכונת המורים בווילנא מרחק רב, כרחוק ליטא מוואהלין. תלמידי ווילנא נקבצו מכל אפסי ליטא, וביניהם רבים יודעי תורה, אשר היו במשך הימים גם לסופרים נכבדים, כמו גור־לאנד, הרכבי, מאנדעלקערן, פומפיאנסקי, שטיינבערג (יהושע) וקאנטאר, תחת אשר בזיטאמיר נאספו התלמידים מפלכי וואהלין, פאדאלסק, בעסאראביען וחערסאן, משכנות החסידים. ארץ ציה, מדבר לתורה, בידים ריקות באו התלמידים זיטאמירה, ומאומה לא לקחו עמהם בעזבם אותה, ומהם לא הצטיין אף אחד באיזה ענין שיהיה, גם המורים עצמם לא נתנו לבניהם חנוך עברי — מלבד צווייפעל. בני הז"ס לא ידעו אף קרוא בסדר התפלה. אב"ג החסיד מנעוריו, מלידה ומבטן, היה נכון למכור גם את נשמתו בנזיד עדשים,

זכן הראה בפועל במכרו את נכדיו היתומים ביד חתנו הדר' המומר בווארשא, ובמחיר 25 רו"כ אשר שקל חתנו על ידו, הלך וחתם את שמו בבית המשפט (בתור אפוטרופוס) כי יתן הסכמתו כי ימירו נכדיו את דתם, וגם הלך עמהם לבית התפלה הקאטולית להשתתף בהמרת דתם. אני הייתי אז בווארשא (תרל"ח?) והוכחתי על פניו דרכו, ויהי לאויב לי.

לרעת שני בתי המדרש הועילה הממשלה בפקדה נוצרים לראשי הבתים, הדירעקטאר היה רזסי נוצרי, ועל פיו ישק הבית, והמורים היו בעיניו למשרתים פשוטים, אשר בידו משען לחמם, ומעבודה אחרת מלבד המלמדות, הן לא יכלו להחיות נפשם, כי אף להיות „רבנים מטעם" לא יכלו לקות, כי לא להם חיה המשפט למשרה זאת, מאין תעודת כל בית ספר אף ביד אחד מהם, והממשלה בחרה אותם למורים, יען לא מצאה יהודים מלומדים בעלי „תעודה", ובכל עת יכלה לתת משמרת מורה על שכם אחד התלמידים אשר גמר כבר את חק למודו בבית המדרש הזה עצמו, ועל כן פחדו המורים להרים ראש, ויכנעו תחת עול הדירעקטאר הנוצרי, ויהיו לו לעבדים. ואם „הכמת יון" לא יכלה לפרוץ לה דרך לרחוב היהודים על ידי „הרבנים מטעם" אשר נכנסו ויצאו בשלום מפרדס ירושלם שבליטא, הנה הביאו „טובלי שחרית" אשר בויטאמיר איזה נדבת לקאצאפיזמום לעריהם במושבותיהם, מבלי יכלת להביא חפץ נכבד אחר, ולא זרעו על צחית סלע.

הנסיון הוכיח כי היהודים בכל ערי מושבות החסידים מאנו לבחור לרב מטעם מתלמידי ווילנא, ורק בעמל רב הצליח לה' פיעסקין להבחר בחערסאן, כי איך יבחרו חסידים „בלעטוואק" להיות להם לרב מטעם, אם מנעוריו לא ידע מה הוא „רבי"?, ותלמידי זיטאמיר פחדו ללכת לליטא בדעתם כי „עם הארץ" לא יכון בעיני המתנגדים, וכי נבחר מאנדעלקערן להיות „עזר" להרב דר' שוואבאכער באדעסא, היה זה רק בזכות היותו סופר ולמד גם בזיטאמיר זמן לא רב, ורב בור לא יכל למצוא חן בעיני הדר' שוואבאכער, אשר עליו היה לתת הסכמתו לבחירת עוזרו, ועוד יותר, יען לא קרהו האסון להולד על אדמת ליטא אשר לא כלם ידעו זאת, ויחשבוהו

ליטוואק, וה' א"ח ראזענבערג נבחר בניקאליעוו בזכות לא ידעתי שחרה, אבל לא אהבוהו באמת, בעון היותו ליטוואק, כאשר נוכחתי בהיותי בעיר ההיא איזה פעמים.

אם לא הצטיינו תלמידי זיטאמיר בידיעת התורה והיהדות, הנה עלו על תלמידי ווילנא בהטפה רוסית, ומהם הכי נכבד ה' בלומענפעלד בחערסאן, (רב מטעם בער מושבות היהודים בעת האחרונה),וה' קולישער בזיטאמיר, ה' מולמאן חתן יעקב אייכענבוים בבערדיאנסק (על חוף ים האזוויי), וה' קאטלאווקער בקישענעוו.

אגודת „מפיצי השכלה ברוסיא" נוסדה רק למראית עין, למצוא חן בעיני הממשלה, אבל באמת לא הריחה ולא הסריחה, כי לא יכלה ולא חפצה לעשות מאומה, אחרי אשר באמת ידעו המיסדים עצמם, כי תחת להשכיל את אחיהם, עליהם היה להביא חכמה בלב הקאצאפ הפרא ראשונה, ושנות מאות עליהם לחכות עד אשר יעלוהו אל השלבה אשר עמדו עליה היהודים, ועל פי התכנית אשר התוו להם ראשי האגודה, הלא עליהם היה להפיץ גם השכלה עברית, ופעם אחת בימי חיי האגודה הבטיחו להסופר קלמן שולמאן שמונה מאות רו"כ למען יעתיק ספרו של וועבער „דברי ימי עולם" לעברית, והבטחתם נשארה על ניר, כאשר התאונן הסופר האמלל באזני יותר מפעם אחת. ובשנת תרל"ב נתנו על יד ה' לעוואנדא וה' גערשטיין בווילנא להעתיק את התורה לרוסית במחיר ידוע בעד כל בויגען נדפס, ואחרי אשר העתיקו חלק גדול ממנה, נחמו האדונים „המפיצים" ויתנו את ההעתקה על יד המשורר יל"ג, (ולהמעתיקים הראשונים לא שלמו אף קשיטה אחת וה' לעוואנדא הודיע לי כי הוא נכון להביאם במשפט), אך לא למען יעשה העתקה חדשה באמת, רק לתקן מעט את ההעתקה הנלעגה של הסינאד הקדוש, ויתקן איזה מלות לפי מכסת הכסף המעט אשר שלמו לו, ובקולי קולות הדפיסו את ההעתקה ההיא בשנת תרל"ד במספר ששה אלף עקזמפ. ורוב הספרים נשארו בידם, מבלי אשר מצא העם חפץ בהם, וגם אלי לסעוואסטאפאל שלחו חמשים ספרים למכירה, ואחרי עמל רב מכרתי ארבעה מהם להקראים, ומהיהודים לא קנה אף אחד, יען כל יודעי עברית ורוסית נהו אחרי העתקת מאנ-

דעלשטאם אשר נדפסה כבר בשנת תרל"ב, ויודעי חן ידעו, כי העתקת „מפיצי השכלה" נעשתה בחפזון רק למען חכעים את לב מאנדעלשטאם אשר התאמצו להשפילו בכל אשר יכלו, כאשר הוכחתי כבר במאמרי „מסתרי פעטערסבורג" בספרי „מסע באירופא" (פרעסבורג תרמ"ו) ועוד חפעם בספרי זה.

אגודת „מפיצי השכלה" נשארה במצב קפאון כל ימי חייה למיום הולדה עד יום מותה, לא הגדילה ולא הרבתה מספר חבריה כל הימים. היא מצדה לא התאמצה לעשות זאת, והעם לא מצא בה חפץ להספה אליה, ורבים מצאו בה חטא על גאותה לקרוא לעצמה בשם „מפיצי השכלה בין היהודים ברוסיא", כמו היה כל עם ד' יושב רוסיא פראים המחכים להשכלת איזה עשירי פעטערסבורג ואדעססא, והמפיצים המעטים בבירת „סדום על שפת ים השחור" היו אנשים אשר כבר התרחקו מעמם ולא הביטו בפני איש יהודי ולא ידעו צורת אות עברי, ויהיו שנואים בעיני העם, וכל האגודה בכלל נחשבה גם בימי חייה לפגר מת, ואיש לא בקש להפיח בה רוח חיים, ולא בידה היה להפיץ השכלה, רוסית או עברית, ואף גם בהתבוללות לא נוכל להאשימה, כי כן כלת ונהרצה מאת הטבע השומר חק עולם, כי לא המתים יהללו יה, ואף לחרפהו תקצר ידם, וכן הלכה האגודה לעולמה לצרור בצרור החיים את נשמתה, תנצב"ה. אף כי יקראו בשמה, על הניר גם עתה.

דבר קטן וטוב הביאה ההשכלה הרוסית „להגרים" וכת שומרי שבת בקו-קז, כי על ידי הספרות הרוסית העברית והעתקת התורה וסדר התפלה לרוסית, התקרבו אל היהודים, ומבניהם שלחו ללמוד בווילנא ומינסק למען יהיו להם למורים בשובם לבתיהם, תחת אשר ליהודים לא נתן הרשיון לבוא לשבת ביניהם בכפריהם, ואודותם כבר כתבתי בספרי „דברי הימים לציון", (קארני תרס"ד), והמה היו גם מהראשונים אשר נספחו אל הציונים, וילכו להשתקע בארץ אבות, בחפצם להיות לעינים לפועלים יהודים לעבוד את האדמה, יהי זכרם ברוך. אפס נגד מעט הטוב אשר הביאה לנו ההשכלה הרוסית, אבדנו יותר באבדן איזה מבחירי בנינו, כהסופרים פארטו-גאלאוו, באגראוו, חוואלסאן, ונורלאנד (הכהן הנוצרי בריגא)

ראזין, הפראפעססאר ציון, נאטאוויץ, צאצקין, דר׳ גינצבורג (בנו של הרמא״ג) ועוד כאלה. וזאת נחמתנו כי לא היו מיסמיא־ נערים להתבוללות, ורק המה עצמם נבלעו בבטן העמים, וישאירו אחריהם כאב לב רק לבני משפחתם, ולא פעלו על העם אף במאומה, ואם נחשוב את המומרים בין המתבוללים, הנה באיזה תקופה לא היו לנו פלטים כאלה, ואם מעטים המה גם היום? ואנחנו הן כלנו יודעים, כי למן היום אשר ישב ישראל על אדמת רוסיא, לא היה מעולם מספר המומרים גדול ונורא כמספרם לפני עשר שנים או יותר מעט, בעצם פריחת בעלי המהלך החדש והעברי החדש, ובלב בטוח, כי האלהים לא יחשוב לי לעון, אם אציג את כל המומרים ההם על חשבון „המהלך החדש״ אשר בראו להם „עברי הדש״ מומר בלי צלב בעל ארבע קצות, ואלה ימצאו עוד די עזות לדבר אודות „התבוללות״.

ההתבוללות.

ההתבוללות במובן המלה כאשר הבינוה באשכנז, כמעט לא נודעה ברוסיא. ההתבוללות באשכנז אשר מקורה היתה הספרות, ותבליתה שמד, לא יכלה להיות ברוסיא, יען סופרים יהודים אשר הטיפו להתבוללות בשפת רוסיא לא נראו עוד ברוסיא בדור ההשכלה, ואם נמצאו מעטים אשר הפצו לחיות חי הפקר, המירו את דתם בלי פלוסופיא, ומבלי בקש כל התנצלות וחשבונות רבים. וגם שני המתבוללים באגראוו ולנדוי (בעל הוואסחאר) לחמו נגד צוררי ישראל בדברים חוצבים להבות אש. ואם נמצאו מתבוללים בין תלמידי האו־ ניווערזיטעטים, הנה לא השפיעו על העם, אשר לא ידעו ולא התערבו בו, ואם איזה מהם המירו את דתם או נסחפו בזרם הניהיליזמום, הן איש לא ידע זאת ולא חש לדעת, כי בין היהודים לא התחשבו, וההבל אשר קשרם אל היהדות נתק באפס יד, תחת אשר האשכנזי התאמץ למצוא ראשונה מגרעות בדתו, ואחרי כן החל לחפש מומים במנהגי ישראל, ומבטן שאול הוציא עדות וראיות לאמת את דעותיו. קרא בספרים, ומכל אחד הוציא איזה מלים נחוצות לו לעבודתו הספרותית, ומכל אלה בנה בנין כדורי בורית ויקם גל של הבל

גדול בשפה דיפלאמאטית, ורק כאשר ידע בטח, כי השמד יביא לו פרי בחיים, אז הלך אט, בסתר, בהחבא, ויקבל עליו עול מלכות בן מרים, כיאות לאיש נאור, איירופי, תחת אשר היהודי הרוסי הוא איש נלהב, דמו חם, ולא לפעמים רחוקות ילך וימיר את דתו בצר לו, ברגע אשר יחשוב כי ההמרה תטיב גורלו, ואם יוכח אחרי כן כי טעה בחשבונו יצר לו מאד, ואני ידעתי את הסופרים ה' סארקין וה' ק. שפירא בפעטערס־בורג, שני אנשים יקרים אשר בלו כל ימי חייהם ברגזה, יען המירו את דתם מבלי חשוב הרבה. וגם הפראפעססאר חוואל־סאן עצמו אשר הכסף היה חיי רוחו ויהי גם רודף כבוד, ובכל זאת שמעתיו איזה פעמים מתאונן על הנוצרים, עד כי פעם אחת אמר אלי: „אתם יהודים אינכם יודעים את הנוצרים, ואני הנני מבטיחך כי תמצא צדק ויושר בלב עגלון יהודי יותר מבלב פראפעססאר נוצרי". בין מומרים כאלה נחשב בלי ספק גם באגראוו גם קופערניק, גם דר' נינצבורג במאסקווא (בן הרמא"נ), דר' יצחק ארשאנסקי, פארטוגאלאוו, ועוד רבים אשר ידעתי פנים אל פנים, ולולא חקי רוסיא אז, אין כל ספק, כי לא התמהמהו רגע לשוב לדת אבותם, אך המומר האשכנזי לא יעשה זאת בשום אופן, והנה עתה קמו המון צעירים אשר המלה התבוללות היתה לחליל בפיהם לקרוא מלא אחרי דור ההשכלה, והקורא את הבליהם מרחוק ולא ידעם פנים אל פנים, יחשוב בלבו, כי המתאונן יתפלל שלש פעמים ביום, ומניח שני זוגות תפילין, ונזהר מאכול טרפות וינוח בשבת ומועד, ומעולם לא התבונן על בתולה, ואת נערה נוצרית לא יצא במחול, ואם כן לו הצדקה לדבר נגד המתבוללים, אכן האיש היודע את הצבועים האלה, יודע לספר מעשיות יפים מאלה, והאמת הוא, כי נכונים המה להתבוללות בכל רגע, לוא יבלו להתבולל, יען לא יתכן לתיות מתבולל מבלי היות יהודי ראשונה, ואף להמיר את דתם לא יוכלו, יען אין להם מה להמיר ומה להחליף, ואם אנחנו קוראים את דור הסופרים החדשים בעלי המהלך החדש בשם „דור השמד", הוא לא יען כי הנם נכונים להמיר את דתם, רק יען בלבבם להשמיד כל דת, כי איך שיהיה טוב הוא לנו האיש השומר את דתו, לוא יהיה נוצרי או מחמדי, מאיש אשר אין לו כל דת. והאות הוא הסאציאליסט, הבונדיסט, האנארכיסט או הכאלשעוויק, ואם

אלה המה המדברים אודות התבוללות בדור העבר, אין עוד צבועים ונוכלים כמהם בכל התבל כלה, כי אמנם הם המה אשר הביאו את ההתבוללות בנוה יהודה ברוסיא בראשית צמיחת הניהיליזם בימי המומר הערצענשטיין. כאשר החלו לתת את „הקאלאקאל" (הפעמון) היו איזה יהודים בין ראשי המדברים, ולא לבד כי השמיעו בפה מלא כי עזבו את עמם. אבל החלו להדפיס מאמרים וגם חוברות מיוחדות נגד היהודים, בקללות וחרופים אשר לא נועזו אף הצוררים היותר גדולים בין הרוסים לעשות כמהם, ובעת אשר הדפיס ליבערמאן את „האמת" בעברית, מלאו שחוק פיהם עליו, יען בכתבו עברית, הלא בזה הגיד לכל כי עודנו יהודי, והם המה אשר הפיצו את האנטיסעמיטיזמוס בין צעירי משכילי הנוצרים, וכאשר גדל מספרם, והמהומות החלו, בראשית ממשלת אלכסנדר השלישי, ובהטיפם לניהיליזם בין דלת העם, משכו בחכה גם איזה המונים מבני ישראל, עד כי מצאה הסאציאליזמוס והאנארכיזמוס קן לה גם ברחוב החייטים ותופרי נעלים, ומבלי דעת כל שפת החלו להדפיס חוברות בזארגאן לא לבד בערי שווייץ אשר שם ישבו הגבורים הנוראים אשר לא יכלה רוסיא הגדולה לשאת אותם ואלכסנדר השלישי יחדו, ויריבו בו ממרחק, ואת הנערים מדלת העם הסיתו למרד, ועם זה השליכו שקוצים על עמם תורתם ואלהיהם, ובראש כל חוצות המיפו להתבוללות, ומספר רב מהם אמנם המירו כבוד אלהי ישראל או התחתנו בבנות אל נכר, וברבות הימים נמצאו חנפים אשר אמרו כי „אותכי העם" המה, ויספחו אל האספסוף הזה, ויהיו להם למטיפים וסופרים. על כל מדרך כף רגל תראו שנאתם לישראל, ואחד מהם אשר בא תמיד לבית מסחרי באדעססא (ראבינאוויץ שמו, אחי הסופר הציוני בן עמי), חרף תמיד מערכות ישראל, עד כי פעם אחת שאלתיו, „אם כה גדולה שנאתו לישראל, מדוע לא ימיר את דתו, ואז דבר לא יהיה לו עמנו", והצדיק הזה ענני „האמנם תחשוב כי עלי היה לחכות עד אשר אשמע עצה מפיך, ואני הן כבר חפצתי להמיר את דתי, אך לא אוכל לעשות זאת רק מפני שנאתי לישראל, יען ישו הנוצרי היה גם הוא יהודי", וזה לא כבר העיד אחד מראשי הסאציאליסטים דר' סירקין, במכתב עתי „קעמפפער" כרך 7 גליון 23 במאמרו „ דיא נאציאנאלע ענטוויקלונג פון „בונד",

לאמר: „דער אסימילאטאריש׳ער אנטי אידיש׳ער טאן פון דיא ערשטע אידיש׳ע סאציאליסטען אין רוסלאנד איז גיוועז דאג־מאטיש, אבער אויך הארט און בייז, כאראקטעריסטיש פאר דעם בייזען אסימילאטאריש׳ען טאן פון יענער ערשטער סאצ־יאל־דעמאקראטיש׳ער באוועגונג אין דאם באריטטע ביכעל, דער ערשטער מאי 1892 (זשענאוא 1893) אין וועלכען עס זיינען אפגעדרוקט דיא פיער רעדען פון אידיש׳ע ארבייטער צום ערשטען מאי 1892. קלאר און שארף דריקט זיך דארט אוים דיא גאנצע אסימילאטאריש׳ע דערשראקענקייט, דער באגעהר פון דיא ערשטע קלאסען באוואוסטע ארבייטער אפצוריסען זיך פון אידישען פאלק און אנשליסען זיך כלו־מרשט אן דאם רוסיש׳ע פאלק אין נאמען פון סאציאליזם. אין דער פארריעדע פון דעם ביכעל וועדט באטאנט דיא גרויסע באדייטונג דער פון, וואם אידען ארבייטער לאזען פון זיך וויסען דורך אזא רעוואלוציאנערע און סאציאליסטיש׳ע האנד־לונג ווי די פייערונג פון ערשטען מאי, און די רעדען וועלכע זיינען דורכגעדרונגען פון דעם גייסט פון אינטערנאציאנאלען סאציאליזם.

„צום ערשטען מאל צורייסען דיא אידען ארבייטער אין רוסלאנד מיט דיא שמאלע טראדיציאנען און געדאנקען פון אידישען פאלק, כדי זיך אנצושליסען אן דער גרויסער אלוועלטליכער ארבייטער ארמיי, וועלכע קעמפט פאר דיא בעפרייאונג פון ארבייטער־קלאס און דעם ליידענדען פאלק בכלל (זייט 11) איין ארבייטער רעדט אויף אידיש וועגען דעם ערשטען מאי, האלט אבער פאר זיין חוב צוליעב דיזען אל־וועלטליכען יום טוב צו געבען א שטוים מיט דער שמארקער רוסיש־קאפיטאליסטישע קאפיטע אין דאם הארץ פון דיא ארימע יום־טובים פון פרייד און גייסט און תורה: „און מיר אידען" „רוסישע אונטערטאנען" זאגען זיך אפ פון די אויי־גענע יום טובים און פון דיא פאנטאזיען, וועלכע זיינען אונ־גוציג דער מענשליכער געזעלשאפט. מיר שליסען זיך אן אן די רייהען פון די סאציאליסטען און שטעהען פאר זייער יום טוב, וועלכען זיי האבען אוים געקעמפט א דאנק דער ווי־סענשאפט און דיא אייגענע קרעפטען, און וועלכער וועט עקזיסטירען ביז צו דעם סוף הימים (דארט זייט 9), צוליעב

דעם אנשלום אן דעם סאציאליזם זאנט זיך אפ דער אידישער ארבייטער פון זיין נאציאנאליטעט און נעשיכטע, און צוליעב דעם יום טוב פאר דעם אכט־שטונדיגען ארבייטס טאג שפאט ער פון די אוניווערסאל־אידיש יום־טובים פון יציאת מצרים און מתן תורה״ הנה כי כן נחלו גם הסופרים הלאמים הצעירים את תורתם מהפועלים המתבוללים, וממלאים שחוק פיהם על הכבלים אשר ברגליהם, על ההתבוללות אשר יתעבו בפה ומקיימים בפועל. ואלה יעיזו עוד להזכיר חטאת מתבוללים לפנים בדור ההשכלה אשר לא ראינו ולא שמענו אז מתבוללים „במשומדים המודרנים״ בימינו אלה.

הסופר והספרות לפנים.

אין את נפשי לספר בזה תולדות הסופרים או קורות הספרות, מלאכה הדורשת ספר מיוחד, רק לתת איזה ציור ומשג קצר אודות מצב הסופרים והספרות בראשית תקופת ההשכלה, על פי המשג אשר עשיתי לי ממראה עיני, תחת ההשערות הכוזבות והחלומות הרעים אשר חזו להם רבים מצעירי הדור הזה וביניהם גם איזה גמולי מחלב בני חמשים המתאמצים להוכיח לבני דור החדש כי עלו בחכמתם על הוריהם ואבות אבותיהם, עד כי הראו גבורתם להשליך מיץ אפם גם על שדי אמם אשר ינקו, ובכל אשר יוסיפו להשליך שקוצים לבאר ממנה שתו, כן יחשבו להכבד בעיני העם על היותם „חדשים" (מודרנים ר"ל) חדשים שכמעט לא נולדו עוד, וחיים קודם זמנם, אף לא אחד בהם מצאתי אשר ידבר בלב מתנה הדורש אמת ומשפט, למען ידע דור אחרון מה פעלו אבותיו ואבות אבותיו להטיב מצב הדעת איש איש במקומו ובזמנו, ולהוציא את העם מבערותו אשר נסכה עליהם רוח עועים, לרגלי הבערות הכללית אשר שררה על שמי שכניו הבוערים, אף כי גם אז עמד ישראל מאה מעלות גבוה מעליהם, אפס סופרנו אמרו להעלות את בני עמם למרום השלבות העליונות כראוי לעם עתיק ימים אשר חלק מחכמתו לכל העמים הקרובים והרחוקים, ובאמת ראינו פעלת ההשכלה העברית, כי במשך דור אחד שונה טעם העם לטוב, את אשר לא יכלו כל קסרי רוסיא עם כל גזרותיהם לעשות במשך איזה דורות. ניקאלי הראשון גזר על הזכרים כי יקיפו פאות ראשיהם, כי יכרתו את מדויהם, וכי יגלו הנשים את שערות ראשן, אך איש כמעט לא שעה לגזרת מלך מפש. אבל ספרי ריב"ל עשו את הפלא, בהראותו לעם, כי אין כל קדושה בבגדים ארוכים, ואין כל מדה לפאות ארוכות או קצרות, ומעט מעט החלו גם הנשים להרגיש את העול הקשה אשר שמו על ראשיהן בלבשן משא שערות זרות, או שערות משי אשר בזאת השחיתו גם את יפין, ודי היה להוכיח להן פעם ושתים, כי אין כל חק בתורה אשר יצוה עליהן לכרות את שערותיהן

היפות, או אף לכסותן, על פי המלות „ופרע את ראש האשה״ אשר החזיקו בהן הקנאים אשר לא ידעו, או לא חפצו לדעת פירוש המלות, ואני זוכר כי קרה פעם אחת במאהליוו, כי הכלה לא נתנה לכסות את ראשה ביום חתונתה, לבל תאלץ לכסות את שערותיה כל ימי חייה, והמחותנים הלכו לשאול את פי הגאון מלבי״ם ז״ל אשר היה אז רב בעיר ההיא, והוא ענה להם, כי לא יאלצוה לעשות זאת נגד רצונה, והמקרה הזה נתן ידים לרבבות נשים צעירות לעשות כמוה, וכן קרו עוד מקרים אחרים בערים אחרות אשר שם ישבו רבנים גדולים לכסא, רבנים אשר טעמו טעם ההשכלה העברית, ובעניניים רבים היו המה בעצמם מורי דרך לעת החדשה, ומכל עברים שמענו רבנים מקילים במנהגים עתיקים אשר כבר אבד עליהם כלח, אף כי נקדשו בעיני העם במשך דורות.

פעם אחת, בחג המצות, בלמדי בישיבת ר׳ שלמה ברודא בן אהליוו, עמדתי אני ועוד ארבעה או חמשה בחורים, קרובים לפתח בית הרב חישיש ר׳ מאיר ברלין, אשר היה קרוב לבית הישיבה, (הוא גר אז בבית הרב הגביר ר׳ יחזקאל ראטנער), ונעשן סיגארעטים ואחד ממנו הצית אש בעצי גפרית, ובין כה עבר לפנינו אחד הגבאים מבית המדרש, ויקרא אלינו „שקצים״! הלא חג היום ואיך תבערו אש ותעשנו ביום הזה? ומי הגיד לך כי אסור לעשות זאת? עניינו לו, — אבל להצית אש אסור הוא משום „נולד״ התפלסף האיש, ואחד מאתנו שאלהו בשחוק, ומה תעשה לנשים אשר תלדנה ילדים חיים בכל חג ומועד? — אם כן הוא, הלא עומדים אנחנו אצל פתח בית רב העיר, לכה נא ושאל את פיו. וכן עשה, ואנחנו הלכנו אחריו לשמוע פסק הרב, וכאשר החל האיש להלשין עלינו, כי עברנו חק, שאלהו הרב, אם גם הוא יושב ועוסק בתורה כל היומם והלילות כמנו? הניחם! אמר הרב, יודעי תורה לא יחללו קדושת החג בפרהסיא, אם לא ידעו כי אין כל איסור בדבר. מותר, מותר! הרב ההוא קרא תמיד את כל ספרי ההשכלה אשר מצא, ותמיד התאמץ להשיגם, ולא הסתירם מעין רואים, ובזה הראה לעין כל כי אין כל סכנה בקריאתם, והרב ההוא לא יחיד היה במינו בזאמוט וליטא, וכן עשה גם הרב הגאון ר׳ משה יצחק מפאניוועז, ואחריו הגאון ר׳ זכריה שטערן, וכלם ידעו כי בחורי

הישיבות הגדולות בפאלאנגען וסאלאנט המה קוראי ספרי חכמה ומדעים שונים, ואיש לא מצא בהם דופי, כלם ידעו כי הסופרים המה עברים, כותבים עברית בעד עברים. כלם ישבו בתוך עמם, ואיש מהם לא הראה כל חפשית בדת, ויאמן בהם העם, מגמת כל הסופרים היתה רק לתת בינה בלב כל יודעי עברית, כי הקנאות היתירה איננה חלק הדת, וכי התורה לא נתנה לפראים, וכי אין כל מצוה להיות בטלנים בזויי עם ומנוד ראש בלאמים, ועל כל איש יהודה ללמוד שפת המדינה, אשר בלעדה לא יקום גוי לא עז כמנו בין שכניו הרבים והעצומים. הסופרים הורו לעם לעזוב איזה פרנסות בזויות אשר אחזו בהן נגד רוח התורה אף כי לא בחפץ לב, רק מעוצר רעה וגזל משפט, עד כי היו לשמצה, ולרגלם חלל כבוד כל העם, הסופרים הוכיחו, השכם ודבר על דרכי החנוך הנלוז, והמצב אמנם הוטב הרבה על ידי המלמדים עצמם אשר כרבם היו קוראי ספרי השכלה. על ידי ספרי ההשכלה אחזו רבים בעבודת האדמה, עבודה אשר תארו הסופרים ויעטרוה ציצים ופרחים, מה נעימה העבודה ההיא הנותנת לחם לשובע ומשביעה רצון ומנוחה תחת שמי ד' לכל איש לא עצל החפץ לחיות חיי ישרים מבלי דאגת יום מחר. הסופרים דרשו תקונים בעניני הקהלות, וביחוד הקהלות אשר ראשי הקהל רמסו ברגליהם על ראש העם, ואם קצפו על הסופרים ולמען הבעיסם אמרו לעמוד על דעתם לנהל את צאן מרעיתם במקל חובלים, כאשר הסכינו, הנה מצאו במשך זמן קצר, כי העם מהם והלאה, והצאן לא יאבה לתת את צמרו לנוזזים, ואמנם במקומות רבים חוללו מהומות נגד הרועים הרעים עד כי נאלצו לנדת מעל הבמה. הסופרים הרגישו מין קרבת בשר ורוח אש לרעהו, וכאחים בני משפחה אחת החליפו מכתבים ביניהם, איש איש שאל בעצת רעהו על עניניהם הספרותים, על מה לכתוב, ומה חסר בספרות למען ימנו את החסרון. רבים מהם הראו לי את מכתביהם בכל פעם אשר באתי אל הערים אשר שם הסופרים נחתים, וגם באו לבית מלוני לראות את כל המון המכתבים אשר היו בידי, ועל כן לא יפלא בעיני כל איש, כי לפני נגלו המון סודות אשר לא נודעו לאחרים. אל כל הסופרים, אשר כרבם היו מורים, התקבצו תמיד צעירי ימים, מלבד

תלמידיהם, אשר בקשו קרבתם, וכלם חשבו את עצמם לתלמידים, ויתגאו באהבת הסופר בן עירם, ובכל שבת ומועד, או בין הערביים גם בימי הול תמיד היו מבאי בית הסופר לקחת מפיו לקח באיזה ענין ספרותי, וצעירים אשר חפצו לראות את שמם נדפס באיזה מכתב עתי, הביאו את מאמריהם אל הסופר בן עירם לבקרת, ויהי דברו אליהם כדברי האורים.

הספרות היתה לרעיון רם ונשגב בעיני כל סופר, ומעולם לא עלה על לבו הרעיון לעשותה לפרנסה. מעולם לא קוה לבוא על שכרו בעד מאמריו אשר כתב בעד כתבי עתים, או בעד ספריו אשר נאלץ להדפים על הוצאותיו. ואחרי אשר רבם בכלם היו עניים מרודים, בכל זאת חשכו מלחמם הדל לשלם להמדפים, ואלה אשר לא השיגה ידם לשלם, נאלצו לבקש מאת המדפים כי יתן להם חמשים או מאה עקז' אשר שלחום לאיזה עשירים, בתקותם כי ישיבו להם מחירם, ואם גם זה לא הועיל, לקחו את מקלם בידם וספריהם במלתחתם, וילכו לערים שונות לחלק את ספריהם בין העשירים השומעים עברית, ומי האיש אשר לא ראה בבוא מחבר אמלל לבית אחד העשירים למכור לו את ספרו, לא ראה עקת לב אמלל מעודו, ומה גם אם האדון קבל את הסופר בפנים נזעמים, או גם קצף ורגז על המחבר אשר בא אליו להניא ראשו בספרים אשר אין לו חפץ בהם, ולפעמים חודה בעצמו כי לא יבין עברית, ומה יעשה עם ספר כזה? קרה גם כזאת, כי האדון שלם להמחבר רבע או חצי שקל מחיר הספר אשר שלם מוחר הספרים שקל שלם, והמחבר בש להגיד זאת להאדון, אשר השב כי נדבה הוא נותן לעני נכבד, ואם כי אמת הוא כי בזאת השפילו כבוד הספרות במדה ידועה, אך האיש אשר ידע וראה זאת בעיניו, עליו להודות כי אחרי כל אלה, התפאר האדון הכלי כי פלוני הסופר היה בביתו, וזכה להתודע אליו, ובמשך הימים כאשר קרא את ספרו היה לאוהבו ומכבדו, עד כי במחיר דם המחבר השפוך פשטה הספרות העברית, ורבים ההלו קרוא עברית אשר לא עשו זאת עד העת ההיא. רבים ההלו לקנות ספרים ומעט מעט החלו הצעירים ליסד אגודות לשפת עבר את אשר לא נסו ליסד כזאת לפנים אף בערים הגדולות, והעיר ווילנא היתה הראשונה ליסד בית תפלה

מיוחד בשם „טהרת הקדש" בעד סופרי העיר ומשכיליה, ושם נועדו תמיד, וכלם חיו כבני משפחה אחת, ואף כי לא גדול היה הבית בכמותו, בכל זאת גדל ערכו בעיני יושבי העיר יותר מבתי כנסיות גדולים, וכל עצה והצעה לטובת העם יצאו מן הבית ההוא, ותמיד חשתי ענג רב בבואי אל הבית ההוא, את אשר לא הרגשתי בבואי לבית תפלת „יבנה" בירושלם בשנים האחרונות.

לרגלי התפשטות ספרי השכלה, נוסדו בתי דפוס חדשים, וגם היראים התלו לאסוף ספרים מהספרות הישנה, ותחת אשר עד העת ההיא לא נודע רק אוצר ספרים אחד בכל ארץ רוסיא, ביד ה' מזל מוויאזין, אשר ברבות הימים לא נשאר ממנו כל זכר כמעט. הנה החלו איזה יחידים לאסוף אוצרות ספרים יקרים, כה' באמפי והשו"ב ליפמאן ראבינאוויץ במינסק, ה' קאראצונסקי וחתנו אליעזר שולמאן בקיעוו, אר־קאדיע קויפמאן בפעטערסבורג, עורך הדין סלאנימסקי בפ"ב, ה' מתתיהו שטראשון וה' סוויאדאשץ בווילנא. אוצר ספרים לאגודת „טרוד" (עבודה) באדעססא, ואוצר ספרים גדול בהיכל בית התפלה לנאורים בווארשא. ביד איגנאץ בערענשטיין, (שם) ועוד אספות קטנות במספר רב מפוזרות בכל אפסי ארץ רוסיא הגדולה, עד כי גם בפנים רוסיא, חוץ לתחום המושב, נמצאו אספות ספרי ישראל, וכל אלה נאספו במשך זמן קצר על פי השתדלות סופרי ישראל ומשכיליו, ולרגלי זה נוסדו המון בתי מסחר ספרים בכל הארץ, בעוד אשר לפנים לא היו כמו אלה אף בערים הגדולות, ובשנת תרמ"ו הניח ה' משה ליב פרידלאנד את היסוד לאוצר ספרים גדול ומהלל בבירת רוסיא, ועל ידו היתה שומה לחבור הרשימה הנפלאה „קהלת משה" בידי אוהבי הנאמן ה' שמואל ווינער, אשר אין בכל ספרת ישראל משלה — מלבד הרשימה הקטנה של הבארון ראזענטהאל באמשטרדם,*) וכל אלה נעשה בידי הסופרים העברים בדור ההשכלה — זלות פרחח הדור החדש, דור לא ידע את אבותיו ובזקניו ישים תהלה, מבלי דעת כי חתנו בעצמם תו „עמי הארצות" על מצחם, כי לא ידעו אף את

*) בכלל זה לא חשבתי רשימת ראעשט הנלוה אליה, יען זאת האחרונה כתובה אשכנזית.

הספרות העברית החדשה, ומה גם העתיקה, וכל יודע ספר יתקלם בם, ואם לא נמצא עד הנה איש מלא רוח גבורה לנעור בהוללים, כי ישימו בעפר פיהם, הנה חשבו כי אין מענה בפינו, כי על כן ידעו נא, כי הבטנו עליהם כעל נערים משחקים המרקדים על ההבל, ונחשוב זאת לנו לחרפה להתגרות בם, וביחוד הצטינו איזה נערים בורים ועזי פנים באמעריקא אשר נסו כבר לכתוב איזה שורות בשפת השדים באיזה מחברת קטנה ככנף העטלף, ולפי זה חשבו כי הגם בוני הספרות החדשה, ובסופרים חלקם, תחת לאחוז במחט או מרצעה, אשר בהם אולי יצליחו, או ילכו להם אל הזאר־גאנים מחברי „תחינות מארץ ישראל" בעברי סיימש, וידמו סלה.

בחלק שני מספרי זה, במאמר „גורל סופרי ישראל" יוכחו כל ישרי לב בעמי, מה פעל דור ההשכלה העברית לטובת ישראל וספרתו. ואם זה הוא הגמול אשר ישלמו לנו הנערים המתקלסים בנו בעד עמלנו להכין למענם מים מתוקים, פרנסות הדשות וקלות אשר לא חלמו מעולם בשבתם אל שלחן החייטים, ויתברכו בלבבם כי אין חוזה ונביא לנו אשר ישלח בהם את הדבים, הנה לא יוכלו לשכוח רגע, כי נשארו עוד די מקלות ביער הספרות ללמדם תורה ודרך ארץ, אם לא יוסרו בדברים לבד, ולא יחושו על דברת המלך החכם „עין תלעג לאב"...

העמינראטיאן לדרום רוסיא ואמעריקא

אתרי מלחמת סעוואסטאפאל אשר השאירה אחריה מדבר שממה, דבר ורעב בנפות הקרובים לגבול פרייסען, החלו יחידים ללכת לאמעריקא, אך להמון הגדול לא נודע מאומה מה היא אמעריקא, אפס חיל צבא היהודים אשר שבו מסעוואסטאפאל משדה המערכה, ובדרך עברו דרך רוסיא החדשה ורוסיא הקטנה, ושם ראו ארץ טובה מארצם, ארץ בר וחטה, ארץ ברוכה בכל טוב וכל מיני מכלת בזול גדול, מלבד את אשר ראו בקרים, אויר חם ונעים גם בחורף, ארץ מכורכה כגן ד' את אשר לא ראו אף בחלומם בפלכי ואמוט ולימא הדלים והרזים, הנה לא יפלא, כי בשובם לבתיהם החלו לספר נפלאות „המדינות הטובות" אשר כל צרכי האדם

הוא בזול נדול, ויין ישתו כמעט חנם, וכן גם אבטיחים וענבים, אשר ראו רק בערים הגדולות שנמכרו במחיר נדול „לשהחיינו" לראש השנה, ובערים הקטנות לא ראו זאת בעיניהם מעולם, ומהם אשר לא שמעו אף את שמם, ובשמעם מפי אנשי הצבא כי יתכן לבוא אל נן העדן ההוא בלי עמל רב, נחוץ רק לקנות סוס ועגלה ולנסוע, יען למסלות ברזל לא היו עוד כל זכר, ועגלונים הן לא נסעו „למרחקים", כי על כן נמצאו רבים אנשי לב ויקנו להם סוסים ועגלות, ויעמיסו עליהם את כל בני ביתם ויצאו אל המדינות הטובות (כן קראו אז את כל רוסיא הדרומית), וכל אחד נשאר באיזה עיר אשר בה מצא לחמו, ויהי שבע רצון ולחם, וכן הודיעו לקרוביהם ויבקשום לבוא שמה, ואז בפעם הראשונה ראו יהודי המקום את „הלעטוואק" הנם אשר לא יבוש לאכול לחם דנן אף ביום השבת, ולא יאמין בקדושים, ואף כי למדן הוא, אבל מה הפלא „הן נם הכלב בליטא למדן הוא", ובכן היו רבים מבני ליטא הנולים למורים ומלמדים, רק לא רבנים, אחרי אשר בסמיכות רבנים אין די, אם הרבי הקדוש לא יסמוך את ידו על ראש הפר, ולסמיכה כזאת לא יזכה המתנגד הכופר לעולם, לוא יהיה אף נאון הנאונים.

העמיגראטיאן התגברה ביחוד בעת המרד הפולאני, תחת אשר רבים מצאו פרנסה חדשה בזאמוט אחרי מלחמת סע־וואסטאפאל, והיא „המאכערייי" אשר איש לא ידע טעם המלה, אבל כלם ידעו כי „המאכערייי" העשירה רבים, ומלתה על כל לשון. הפרנסה היתה, כי כלם היו פתאם לסוחרי תבואות, צאן ובקר, חמאה וגבינה אשר הוליכו לריגא ולדאנ־ציג, האחד קנה תבואה, והשני היה לעגלון, והשלישי לסרסר, מהם אשר עשו שותפות עם „הפריצים", וכל הידים מלאו עבודה, ולזאת קראו „מאכערייי", אך מרידת הפולאנים הביאה שבת שבתון בכל מסחר ומלאכת י.י, כלם פחדו לצאת לדרך פן יפגשו בגדודי הפולאנים או הרוסים, ובעת התיא יצאתי גם אני עם בית אבי ונבוא לאסמינא, פלך ווילנא בשנת תר"ך, בעת המרידה, בעברנו דרך ווילנא היתה העיר כמרקחה, יען ביום ההוא תלו שבעה פולאנים רמי המעלה על פי מצות הנענראל גובערנאטאר מוראוויאוו, המונים המונים מתושבי העיר רצו השדה אל הככר אשר שם נתלו

נכבדי פולין, ואני לא הלכתי לראות, אף לא יכלתי להבין כי יעמוד לב איש לראות מהזה נורא כזה.

פלך קאוונא (זאמוט) הצטיין תמיד בעניותו וחוּרתו, חבל ארץ ההוא איננו עשיר בתבואת האדמה, אין בו חפי אניות, מלבד נהר ניעמאן השוטף דרך קאוונא, לחרושת מעשה לא היה שם כל זכר בעת ההיא, ועל היהודים היה לבקש לחם איש מפי איש. העוני היה נורא גם בערים הגדולות, ומה גם בערים הקטנות, והעם נאלץ לחיות מן האויר. המסחר הקטן לא יכל לתת לחם לכל העם הרעב. בעלי מלאכה היו רבים יותר מהנחוץ למדינה עניה כזאת. פועלים גועו ברעב וחסר כל מאין עבודה. גזרות הצורר ניקאלי הראשון באו תכופות אשה אחרי רעותה אף גם אחרי מותו, כי בעלות אלכסנדר השני על כסאו לא מהר לבטל את הגזרות הישנות, אף כי רבים קוו כי יחדש נעורי רוסיא ויתן גם לישראל זכיות אדם, ומה גם בראותם כי נתן חפשה לעשרים ושנים מיליון עבדי עולם, הנה כי כן חשבו כי יעשה עוד גדולות כאלה, ויקוו כי בחפש האכרים יוטב גם מצב המסחר והמלאכה, בהיות כל איש מושל על נפשו וקנינו, אך הנסיון הראה כי מצב היהודים לא שונה אף במעט. רבים מהאכרים אשר היו עבדים „לפריצים" ישרי לב, התאוננו כי טוב היה להם להיות עבדים, בהיותם בטוחים בחסדי אדוניהם אשר מלאו מחסורם, תחת אשר עתה בהיותם חפשים, עליהם לדאוג לנפשם, את אשר לא הסכינו מעולם, ובאמת לא שונה מצבם לטובה, וכל אציל פולאני אשר חשב את עבדיו לקנין כספו נאלץ לדאוג למענם למצער במדה אשר דאג לבהמותיו, ועתה הביט עליהם כעל שונאיו בנפש, אף לא יוכל עוד להכותם ולהמיתם כחפץ לבו הנשחת, ובעד כל עבודה נאלץ היה לשלם לעבדיו מלפנים, ולפעמים נאלץ גם לדבר אליהם כדבר איש לבני אדם, ולהשפיל את כבודו לדבר לעבדים כלבני אדם, לא יכלה קבתו העדינה לעכל, וישפוך את זעמו על היהודי אשר בא אליו לבקש מוצא ללחם, ואף כי היהודים לא היו לו לעבדי עולם כהאכרים, בכל זאת סבלו ממנו לפעמים עוד יותר מהאכרים, ובדעתו כי היהודי הוא הפקר גם בעיני הממשלה אשר תרדפהו על כל מדרך כף רגל, הנה לא מצא לנחוץ לדבר אל היהודי כדבר איש לרעהו, והיהודים כבר החלו להרגיש,

כי באה העת גם להם לחיות ככל האדם, ויבקשו תחבולות, זלא מצאו כל דרך אחרת לצאת מן התחום הארור אשר ישבו בו מאות בשנים בעני ובאשמנים, רק לעזוב את התחום ההוא לנצח, ביחוד עניי העם בעלי המלאכה אשר כל הונם היה שתי ידיהם, ויעזבו את דלותם וילכו להם, ואלה אשר יכלו לאסוף כסף מעט, או היו להם בתים מכרו את כל אשר להם וילכו לאמעריקא. אך אלה היו מעטים, וכל ההמון נהרו אל המדינות הטובות בדרום רוסיא. הנני זוכר כי תופר נעלים אחד חרוץ במלאכתו שב מן הארץ הטובה לקחת את כל בני ביתו להוליכם אל גן העדן החדש, וכל יודעיו ומכיריו ושכניו נהרו אליו יום יום למען ישמעו מפיו תהלת הארץ הטובה. האיש ההוא עומד כמו חי לפני, כמו ראיתיו תמול, בדברו בלשון למודים להלהיב את שומעיו כמטיף רגיל, הנני זוכר בספרו, כי חלילה לאיש יהודי לאכול לחם דגן ביום השבת, והעושה זאת נבזה הוא בעיני יתודי המקום ויכנוהו בשם „ליטוואק גם", אחרי אשר תמיד יאכלו רק להם חטה כל ימי השבוע, לחם לבן כשלג, כמו „החלות" אשר עשירנו אוכלים פה רק בשבת ומועד, אבטיחים (מעלאנען) מתוקים כדבש, אדומים כדם, המלאים מיץ מתוק הראוי לעלות על שלחן מלכים הוא בזול גדול, עד כי גם עניים יאכלוהו יום יום, אף כי באמת אין שם עניים כמו אצלנו, ואם לא כלם המה עשירים, אבל להם ובשר לא יחסר אף לעניים. בשר ימכרו שם במחיר שלש קאפ. כל ליטרא, אבל הבשר יאכלו רק בכל ימי השבוע, ולשבת יכין לו כל איש תרנגלת או אוז, היין הוא בזול גדול, עד כי ישתוהו אף אנשים פשוטים, ושחוק יעשו להם בדברם אודות הליטוואק הטועם טעם יין רק בליל הסדר בפסח, וגם זה הוא לא יין באמת, רק יקחו להם ליטרא צמוקים וישפכו עליהם הין מים, ולזאת יקראו יין, תחת אשר המאושרים ההם במדינות הטובות ישתו דם ענבים באמת בכל ימי השנה. כל היהודים במקומות ההם הנם „סחידים" (חסידים) המבלים ימיהם במשתה ושמחה, בנגונים ורקודים, ובבוא הקדוש או הרבי, יכבדוהו בכבוד מלכים, על כפים ישאוהו וכסף כאפר יפזרו לו, ואני אף כי לבי יגפני מלהאמין בכל האותות והמופתים אשר יספרו עליו, בכל זאת הלכתי אליו ונתתי לו „פדיון", יען הכסף לא נחשב

בעיני כמעט. הנני מרויח פי עשרה מאשר הרוחתי פה בעמל רב, והחסידים קרבוני כמו הייתי אח להם, ומי יתן ויכלו כל היהודים ללכת אל הארץ הברוכה ההיא. רבים אשר קבלו מכתבים ממכריהם, לא חכו רגע ויקנו להם סוס וענלה ויעזבו את בתיהם וצרותיהם, וילכו מבלי דעת לאיזה עיר או פלך, ובכל מקום אשר מצאו מוצא ללחם שם תקעו אהלם, ומעט מעט יסדו להם קהלות „מתנגדים" אשר לא היו עוד עד העת ההיא בארצות הברוכות, ועל פי המכתבים אשר נשלחו מאמעריקא, הנה גם שם בארץ הרחוקה אשר „תחת כפות רגלנו" נוסדו קהלות מיוחדות על ידי הגולים החדשים, ובכל קהלה התלקטו אנשים מבני עיר אחת ברוסיא ויבנו להם בתי כנסיות, ולפי דבריהם מצאו רבים גם עושר, המזן העם אמנם לא הלך לבקש הופש מדיני אשר מעולם לא ידעו מה הוא, שמעו רק כי באמעריקא יוכלו גם נערים ונערות להרויח כסף רב, וביחוד נקל לנערה יפת תואר למצוא לה חתן בלי נדה, ולפעמים גם איש עשיר, וכל אב אשר מספר בנותיו גדל ממספר שקליו, חשב לו לאושר גדול אם יזכה לבוא לארץ הזהב, ויעוררו איש את רעהו לעזוב את ארץ מולדתם, והתנועה הקיפה את כל הפלך, עד כי לפעמים לא רחוקות נלוו אליהם גם אכרי הכפרים הנוצרים ממכריהם אשר בלעדי היהודי לא יכלו לעבור אף את גבול פרייסען מבלי דעת כל שפה, והאכרים ההם בבואם לאמעריקא מצאו עבודה כרגע רק בין היהודים בני ארצם, ויהי בבוא מכתב מאמעריקא, באו כל השכנים לשמוע פלאות מארץ הזהב, ארץ אשר הכסף לא נחשב כמעט למאומה, ארץ מבורכה כגן אלהים בכל פרי עץ אשר לא ראו ולא שמעו מעולם, עד כי כלם קנאו באנשים המאושרים אשר זכו כבר להשתקע על אדמת קאלומבום, אך בערים הגדולות הביטו בעין בוז על כל הולך לאמעריקא. בערים הגדולות אשר שמה נמצאו כתבי עתים, שמעו כי באמעריקא השליכו היהודים את עול הדת, וההפקרות גדלה עד שמים, ומה בצע ללכת דרך רחוקה כזאת, הלא להמיר כבוד אלהי ישראל נקל מאד גם ברוסיא. נקל לתת להזות על ראשו מעט מים עכורים, ובלי מיבול ובלי ברכה יוכל להיות „לגוי גדול" בין לילה, ולהשיג זכות אזרח, ללכת לגור בכל אפסי ארץ רוסיא הגדולה, ולעשות כל מסחר וקנין אף בעיר

הבירה, ואם הוא מלומד יוכל להשיג גם משמרת פקודה אצל הממשלה, הנה כי כן יצאו רק מבני דלת העם אשר לא ידעו ולא חפצו לדעת מאומה בלעדי הלחם, עד כי היה הדבר לחק כמעט, כי אמעריקא נוצרה רק בעד בורים ונעוי לב אשר לא יחושו לדת אבותם, עד כי היתה אמעריקא לחרדה לכל חרד לתורת ישראל. היו אמנם כאלה אשר שמעו כי יש עוד עולם חדש אחר מלבד אמעריקא, ואוסטראליען שמו, אבל אין איש ידע הדרך ללכת שמה, והיא רחוקה מאד, עד כי נחוץ להתמהמה בדרך למצער חצי שנה, ומי הוא העשיר אשר לו די כסף הוצאות הדרך, תחת אשר לאמעריקא ידעו כלם, כי נחוץ רק לעבור גבול פרייסען הקרוב, וגם בלי תעודת מסע יתכן ללכת. פעם אחת שמעתי כי שני יהודים שבו מדרום אפריקא ויביאו עמהם עושר רב, יען הארץ ההיא, אבניה שהם וישפה וכל אבן יקרה, אבל קשה מאד ללכת אל הארץ הרחוקה ההיא.

העמיגראטיאן אשר הטיבה באמת מצב רוב הגולים אשר מצאו נתיבותם בארצות גלותם, לא הביאה כל עזר למצב האמללים אשר נשארו בעריהם, ומהם היו רבים אשר אבדו גם את לחמם הדל אשר מצאו איש איש בעזרת רעהו, וערים קטנות רבות נשארו חצין ריקות מתושביהן, עד כי גם אלה אשר לא יכלו או מאנו לעזוב חרבות בתיהם, נאלצו לעשות זאת על אפם וחמתם, בראותם כי נשארו בדד, כל קרוביהם ושכניהם הלכו להם, ותרפינה ידיהם, ומבלי כל תקוה טובה לעתידותם, נאלצו גם המה ללכת באשר ילכו, ובכל זאת נשארו עוד די יהודים למות ברעב ברבבותיהם בשנות הששים, גם אחרי העמיגראטיאן הגדולה, והרבוי הטבעי מלא חסרון הגולים. ובמשך הימים גדל מספרם הרבה יותר ממספרם קודם העמיגראטיאן וברכת „פרו ורבו" מלאה מחסור „מטל השמים ומשמני הארץ".

התחסידות „ועמי הארצות" אשר משלו בכל תוקף בפלכי דרום רוסיא, התלה לרדת מגדולתה, ומעט מעט נמסו לאור היהדות אשר הביאו הגולים מפלכי זאמוט וליטא, הליטאים היו למורים ומלמדים, אף כי החסידים ידעו כי המלמדים המה „ליטוואקים מתנגדים", אבל מה לעשות, הן יודעי תורה המה הרבה יותר ממלמדיהם „העקריים" הבורים, וכל איש

אשר התאמץ כי יהיו בניו תלמידי חכמים, נאלץ לתת את בנו על יד מלמד ליטאי, והליטאים עשו את מלאכתם באמונה ויביאו לבב חכמה בלב תלמידיהם, כי תורת ישראל לא תדרוש מאת היהודי למנות לו „עורך דין" להיות לו לפה לפני אבינו שבשמים, והלומי יין אשר בדאו את הנבלה לשתות שכר בבית התפלה „לתקון הנשמה" יועילו רק להות שותיו לעשותם לשכורים, ומהם היו תלמידים בעלי דעת אשר החלו קרוא ספרי הספרות החדשה וכתבי עתים בעברית, ואם פחדו מחמת הוריהם הקנאים או הצבועים, הנה התאמצו לקרוא בסתר מכל אשר מצאו, ובראותם מעשי אבותיהם ודרכיהם הנלוזים, התפרצו לפעמים, ויצאו ביד רמה נגד נוגשיהם, ובמקומות רבים פרצה המלחמה בגלוי בין האבות והבנים, והמלחמה הזאת היתה להם לרועץ. המתפרצים הצעירים עזבו את בתיהם וילכו ללמוד דעת בבתי ספר להממשלה, עד כי במשך זמן קצר עזבו את החסידות עם היהדות יחדו, ויהיו למתבוללים, תחת אשר לא ראינו כזאת בזאמוט, שם לא היו חסידים קנאים ולא בוזי דעת. שם היו „הישיבות" מקום מפלט לצעירים, וחניכי הישיבות, אף כי רבים עזבו את התורה בצאתם לבקש חפש וחיים בתבל, בכל זאת נשארו תמיד אוהבי תורה, רחוקים מהתבוללות, והם המה אשר זרעו זרע הספרות העברית החדשה עד שנת תר"ן, תחת אשר רוב צעירי החסידים אשר ראו אור מעט, פנו עורף לעמם, כן היה בדרום רוסיא, וכן היה באיזה פלכי פולין הרחוקים מליטא, והאות הנאמן הוא, כי פלך סובאלק הנשען על גבול פלך קאוונא לא נתן לנו מתבוללים כווארשא וסביבותיה, פלך סובאלק גדל תלמידי חכמים, מלומדים וסופרים ככל פלכי ליטא, תחת אשר ווארשא נתנה לנו רק קנאים צבועים או מתבוללים.

הצענזוריא ברוסיא ומדריה.

עד שנת תק"ך לא נדפס כל ספר עברי בכל ארץ רוסיא. ורק בשנה ההיא נדפס ראשונה ספר קטן „ברית מלח" להגאון בעל תוי"ט בעיר קטנה אלעקסניץ, מהנדפס

כבר בשנת תע"ח באמשטרדם, ועד שנת תקל"ד לא מצאנו כל דפוס אחר בארץ הגדולה ההיא, ובשנה ההיא נוסד הדפוס בקארעץ, ואחרי כן צמחו דפוסים כעשב הארץ, עד כי עלה מספרם לארבעים ושנים — מלבד דפוסי פולין בווארשא הו־ראדנא ונאוויידוואר. רוב הדפוסים נוסדו בוואהלין ופאדאליען, ורוב הספרים אשר נדפסו שם היו ספרי חסידות וקבלה, עד אשר פרשה הצענזוריא את כנפיה השחורות על כל הארץ בכלל והספרות העברית בפרט. על כל ספרי קבלה וחסידות קראה הממשלה הרם, כי לא יזכרו ולא יפקדו, ולפי הנראה לא נדפסו אף סדורי תפלותיהם, ובשנת תקצ"ב בצאת חקי הצענזוריא בכל תקפם, נסגרו כמעט כל דפוסי היהודים בארץ, ונשארו רק בווילנא, סדילקאב, סלאוויטא, ואולי עוד אחד או שנים אשר הדפיסו איזה ספרים קטנים מבלי הדפים עליהם שם מקום הדפוס, כאשר הסכינו לעשות זאת גם לפנים, וביחוד אלה אשר יסדו להם דפוסים בלי רשיון הממשלה, ועל כן צותה הממשלה, כי כל הספרים אשר נדפסו לפני צאת חקי הצענזוריא, יובאו לפני הרב בכל עיר ועיר, והרב יניח את חותמו עליהם, וגם יחתום בכתב ידו על שער הספר, לאות כי הספר הוא כשר וישר, ובעת ההיא יצא החק, כי כל ספר דתי, תורה או סדר תפלה יובא שנית לפני הצענזוריא השניה מטעם „הסינאדע הקדושה" והמבקרים היו נוצרים, אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם, ועקב הדבר הזה נסגרו בתי דפוס הגדולים אשר היו בברדיטשוב, סלאוויטא וקאפוסט אשר הדפיסו ספרים גדולים ונכבדים, ש"ס, רמב"ם, טורים ועוד. ספרים, אשר לולא נדפסו אז בדפוסים ההם, כי אז אולי נשתכחה תורה מישראל ברוסיא, יען בעת ההיא לא נדפסו במערב אירופא על פי רוב רק מסכתות יחידות פה ושם, והתלמוד אשר נדפס בוויען ע"י שמיד והאראשצאנסקי, ובדיהרנפורט, לא הובאו לרוסיא מפני הצענזוריא אשר לא נתנה להביא ספרים עברים מארצות אחרות, ועוד בימי נעורי היה חזון יקר לראות ספר נדפס בארץ אחרת. כל ספר אשר הובא לרוסיא, הניחה הצענזוריא את חותמה עליו, ורק אחרי עמל רב יתכן היה להוציאו מבית כלא - הספרתי. בתי מסהר לספרים היו רק בווילנא, ומשם קבלו איזה סוחרים קטנים בערי השדה. מבקרי ספרים עברים ישבו רק בווארשא וויל־

נא, ותלאות אין קץ עברו על כל מחבר איזה ספר, עד כי כרכם נאלצו לנסוע בעצמם למקומות הדפוס.

בספר חקי הצענזוריא לא נבדלו ספרי ישראל מספרים בשפות אחרות, ורק למן היום אשר קראה הממשלה למבקרים יהודים למשרת צענזוריא, החלה התלאה לספרת ישראל, המבקרים היהודים היו קאטולים יותר מהאב הקדוש ברומא, אם מפחד הממשלה או מחסרון ידיעה, כאשר נוכחתי יותר מפעם אחת בויכוחי עמהם, ולאסוננו היו גם כאלה בווארשא, ווילנא ופעטערסבורג אשר התלחשו אודותם, כי ידיהם אינן טהורות, ולפעמים אמנם לא חשדו בכשרים... וצעדערבוים יצא פעם אחת במודעה נדפסה, ויאשים בגלוי את המבקר המומר ראאפפורט בפעטערסבורג, כי קבל שמונה מאות רו"כ מיד מדפיסי ווילנא בעד הרשיון אשר נתן להם להדפיס את ספר הזוהר, וכאשר נאלץ להתנצל לפני הנסיך געארגייעווסקי ראש הצענזוריא הכללית, יען הזוהר וכל ספרי קבלה נאסרו תמיד ברוסיא, ענה, כי עשה זאת רק לטובת דת הנוצרית, אחרי אשר הספר קדוש הוא גם בעיני מאמיני דת בן מרים, ולאמת את דבריו, הראה על המחברת „דיא וויכטיגע שטעל־לען פון זהר" עם העתקה זארגאנית, אשר הדפיסה המשלחת בלאנדאן, אשר בה אספו את כל המאמרים המתנגדים לתורת משה ומתאימים לתורת נצרת, כאשר כן הוכיח גם הריב"ל בספרו „שרשי לבנון" בחלק בית האוצר (ווילנא תר"א) ובהתנצלותו זאת יצא נקי בהשפטו, והכסף נשאר בכיסו. וגם אני ידעתי לספר מעשיות כאלה מווילנא־וואַרשא אשר ראו עיני.... הנה כי כן החמירו המבקרים העברים הרבה יותר מהמבקרים הרוסים, אף כי לפי רוח החקים יכלו מבקרי ספרי ישראל להקל בספרים בשפת עבר, אחרי אשר בספר החקים אין פרטים, רק כללים מה להתיר ומה לאסור, ובין הכללים נמצא הבדל בין השפות הספר אשר קוראיו רבים, בשפת הארץ, או גם בשפה אחרת אשר רבים קוראיה, על המבקר להחמיר לבל יכשלו הקוראים חלילה בדברים העומדים ברום עולם המדיני, אבל לא בשפה כשפת עבר אשר קוראיה מעטים, והספרים נדפסים במספר לא גדול, וסופרים מאציא־ליסטים עברים טרם היו בארץ, ורק על הזארגאן חרה אף המבקר פעאדאראוו בווארשא, ולא קבל כל ספר זארגאני לבקרת, „יען קוראי זארגאן רבים, וסופריהם ראדיקאלים אשר

לא למדו מאומה", ואף כי בספר החקים לא נבדל הזארנאן לרעה, ואף שמו לא נזכר, ולוא יכל לאסור גם את ההדפסה, כי אז עשה זאת בכל לב, אבל החק התיר להדפים ספר בכל מקום שיהיה, אם רק יש עליו רשיון איזה מבקר, ועל כן נדפסו אז כל ספרי זארנאן בווארשא ברשיון המבקר מקיעוו, ה' בארמץ עורך דין חרוץ, ויהודי בכל לב ונקי כפים.

חתימת המבקר על כל ספר נדפס בארץ אחרת, חדלה משנת תרי"ז, וגם הנחה נעשתה לכל איש לקבל עקז' אחד ספר האסור על פי חקי הצענזוריא, ועל המקבל לחתום את שמו בבית הצענזוריא, כי הוא ערב בדבר, כי לא יתנהו למקרא לאיש אחר, ואם סוחר ספרים הוא המקבל, עליו לרשום שם האיש אשר קנה את הספר בעדו, אבל המבקרים בווארשא לא נתנו לאיש רשיון כזה, ואיש לא יכל להתאונן עליהם, יען החק נותן רשיון להמבקר לעשות את מעשיו כפי ראות עיניו לפי הזמן והמקום.

לשתי הערים פעטערסבורג ומאסקווא היו זכיות מיוחדות, כי יכלו להדפים כתבי עתים מבלי להביאם אל המבקר קודם ההדפסה, ואם מצא המבקר איזה חטא במכתב עתי הנדפס, אז שלח „אזהרה ראשונה" אל המו"ל, ואם מצא בו עון עוד הפעם טרם כלות שלשה ירחים, שלח אליו „אזהרה שניה", ועם האזהרה השלשית, אסר עליו להדפים את העלה למשך זמן ידוע, וכן נתן הרשיון למחברים להדפים ספריהם מבלי תת אותם על יד המבקר קודם ההדפסה, אבל רק בתנאי אם הכיל הספר עשרה בויגען נדפסים (160 עמודים), והוא ספר מקורי, ואם היה הספר העתקה משפה אחרת, עליו להכיל עשרים בויגען, ואם המבקר מצא בו דופי אחרי אשר כבר נדפס, יכל להביא את המחבר או המעתיק בפלילים, ולאסור מכירת הספר, ובאופן זה נשלחה מודעה לכל סוחרי ספרים בארץ, כי אסור להם למכור את הספר ההוא, ומודעה לבתי עקד ספרים, לבל יתנו את הספר ההוא למקרא.

מספרים בשפת עבר אשר נדפסו בארצות אחרות לא נאסר אף ספר אחד, מלבד חמשה או ששה ספרים עתיקים אשר נדפסו כבר נגד דת הנוצרית, כמו ס' הנצחון, חזוק אמונה, בטול עקרי הנוצרים, הודאת בעל דין, אל תהי כאבותיך, ואולי עוד אחד או שנים, ומהחדשים נאסרו רק „אספת חכמים" של ראדקינזאן, יען הטיף לסאציאליזמום,

והמחברת „נקם ברית" של סמאלענסקין, וגם ספרי „מסע בארץ הקדם", אפס אחרי שנה וחצי אשר התגולל בבית הצענזוריא באדעסא, הצליח לי אחרי עמל רב כי הצענזוריא בפעטערסבורג קראה לו דרור.

הסופרים היהודים אשר כתבו רוסית למובת ישראל, היו חפשים בדעותיהם נגד הממשלה הרבה יתר מהסופרים העברים אשר פחדו מצלם. ברוסית כתבו מאמרים וגם ספרים שלמים מלאים רעל נגד הממשלה ופקידיה הרשעים, באגראוו, אסיפ ראבינאוויץ, ארענשטיין, סאלאווייציק, ארשאנסקי, לעוואנדא, ראזענפעלד, ווילענקין, נאטאוויץ, ועוד כאלה דברו דברים כמתהלמים בלי כל פחד, ואיש לא שלם להם מחיר עבודתם, ולא דרשו שלומים כסופרנו היום אשר לא יטבלו עמם בדיו בלי מחיר.

גם דבר טוב אחד נמצא בחקי הצענזוריא, כי לא נתנו להדפים זמירות עגבים, וקריאת שמע שעל המטה... הגעימות מאד לאזני מגיני הספרות החדשה, ואם כי אמת הוא כי על פי החק אסור היה לדבר גם נגד תורת משה והדת בכלל, אבל המבקרים לא שמו לב לכמו אלה, בדעתם כי הסופרים הנודעים לקהל הקוראים הנם אנשים בעלי לב מתנה, ולא יחפזו לכתוב ככל אשר יעלה המזלג, ועל כן התירו ספרים רבים אשר לא קראו בהם, ודי היה להמבקר לקרוא רק את השער וההקדמה ושם המחבר.

המטרה אשר שמתי לי ללמוד לדעת חקי הצענזוריא, היתה, יען ידעתי מפי סופרים אשר פחדו לגעת באיזה ענין אשר לפי דעתם אסור לדבר בו מחמת הצענזוריא, רק יען לא ידעו את החקים, ומטעם זה ריב תמיד היה לי עם המבקרים אשר דברי היו בעיניהם לעון, כמו החק אשר התיר לדבר חפשי אודות כל ענין הנוגע לדברי הימים, וגבול נתן החק, כי כל מקרה אשר קרה לפני מאה שנה, נכלל בכלל „דברי הימים" הנה כי כן יכל כל סופר לכתוב נגד קסרי רוסיא עד יעקאטערינא השניה, ואני כן עשיתי, ואם המבקר הזקן ה' ציממערמאן בווארשא מחק את דברי, התאוננתי עליו באזני ראש הצענזוריא, רוסי מלידה, על יסוד החק הזה, והמבקר נאלץ לתת לי הרשיון לדבר כאות נפשי, וכן היו עוד חקים שונים למובת הסופרים, והסופרים לא ידעו להשתמש בהם.

הרעה היותר גדולה אשר עשתה הצענזוריא, היתה, לא בדברים שבכתב ובדפוס, רק ברוח. המועקה אשר שמה ברוח הסופר בחשבו מחשבות מה ואיך לכתוב, וברגע ההוא עליו היה לחשוב, פן לא תתן הצענזוריא לדבר את דבריו, ועל כן נאלץ לסבב פני הענין, או להכחידו כלו מלבו, ולהחל לחשוב אחרת לפי טעם המבקר, ובאופן זה לא יכל הסופר לדבר כאשר עם לבבו, והספרות נאלצה ללכת ארחות עקלקלות לפי רוח האינקווייזיציאן הרוחנית, ולא רוחה.

לטובת המבקר ולרעת הספרות היה החק, כי כל מבקר אשר לא ימצאו בו דופי במשך השנה, ישיג פרס של מאתים רו"כ מיד הממשלה, ואחרי אשר משכורת המבקר היתה רק שש מאות רו"כ לשנה, הנה לא יפלא כי חרדו לטובם להחמיר יותר מכפי דרישת החק, ובדבר הזה נשתנו המבקרים היהודים והפולאנים, בעוד אשר המבקר האשכנזי והרוסי הבינו את החקים באופן יותר קל בעד המחברים. כתבי העתים האשכנזים אשר נתקבלו ברוסיא יצאו תמיד שלמים מיד המבקרים, בעוד אשר כתבי העתים העברים נתקבלו קרועים, ומחוקים בששר שחור מיד המבקרים בווארשא או בווילנא על לא דבר, רק מפחד שוא או אי דעת, והנסיון הראני, כי בכל פעם אשר התאוננתי באזני נשיא הצענזוריא בעיר המלוכה נגד איזה מבקר, מצאתי אזנים קשובות והנצחון עמד על ימיני, ושתי פעמים אבד ה' ברד"ח באדעסא את הפרס, עקב אי־ידיעתו רוח החקים ופחדתו הנפרזה.

עוד מכה אחת הכתובה בתורת האינקווייזיטאן הרוחנית, היתה, מכת ה ה ש ג ח ה. המשגיח (אינספעקטאר) על הדפוסים ובתי מסחר ספרים, בווארשא סבלו ממנו תלאות נוראות, יען המשגיח היה פולאני דורש דמים, ובלי באקשיש לא יכלו המדפיסים וסוחרי ספרים להתקיים, תמיד בקש תואנות להתנפל עליהם, בבית הדפוס מצא כי יחסרו איזה אותיות, ואם כן הלא שלחם המדפים בסתר אל הניהיליסטים, או מסדרי האותיות גנבום למען הדפים איזה ספר או מודעה נגד הממשלה, אף כי באותיות החסרים יתכן היה להדפים רק חצי שורה, או לא חסרו באמת, ועל כל ספר נדפס בארץ אחרת, מצא תואנה כי אין עליו חותם המבקר, אף כי החק הזה כבר עבר ובטל מן העולם, וסוחרי ספרים עברים בווארשא

שא נאלצו לקנות ממני ספרים כאלה אשר היו מותרים באדעססא, ועלי היה לחתום את שמי, כי קנו ממני. מ"ע המגיד והשחר היו הקרבנות הראשונים על מזבח האינקווי־זיטיאן הווארשאית, ובמשך איזה שנים לא קבלו בווארשא כל ספר עברי הנדפס בארץ אחרת, וכן לא יכלו לשלוח ספרים לאַמעריקא ע"י בית הדואר בווילנא ובווארשא, מאי־דעת חקי אמעריקא. החק באמעריקא היה אז, לשלם 35 למאה בעד ספרים חדשים, וספר ח ד ש נקרא במשך עשרים שנה אחרי צאתו מבית הדפוס, ועל יסוד זה לא קבלו אף ספרים עתיקים, וכל הספרים נאלצו לשלוח על ידי מסלת ברזל, אם היה מספרם רב, ועל ידי בית הדואר הייתי אני האחד אשר שלחתי ספרי השכלה לאמעריקא, אף כי גם מפעטערסבורג יכלו לשלוח, אבל בעיר המלוכה לא היה כל בית מסחר ספרים עברים, ובמשך שש שנים וחצי הייתי אני לבדי המשביר לאמעריקא מרוסיא.

הרעה היותר גדולה לספרת ישראל, היתה, כי עמדה הצענזוריא תחת פקודת שר הפנים, אשר כל עניני היהודים היו בידו, ואחת היא מי עמד בראש המיניסטעריום, כלם היו צוררי בני עמנו, ותמיד לא שאלו את פי החקים הכתובים בספר. החק לא הגביל מספר הדפוסים או בתי מסחר ספרים, ובכל זאת לא יכל כל יהודי להשיג רשיון ליסד בית דפוס עברי או בית מסחר ספרים עברי. ברשיון הנתן לנוצרי לפתוח בית מסחר ספרים לא נרשם איזה מין ספרים למכור, תחת אשר ברשיון היהודי היה כתוב מפרש „כי יוכל למכור רק ספרים בעברית, או להדפים ספרים בעברית", וגם רשיון כזה לא יתכן היה להשיג בעד כל הון, ואם מת האיש בעל הרשיון ובית מסחרו עבר ליד יורשו, עליו היה להשיג רשיון חדש, אבל ימים ושנים עברו טרם השיג חפצו, כל אלה ועוד הטון מפריעים נצבו כצר על דרך השכלת היהודים עד ימי המרידה בשנת תרם"ה, אשר מאז החלה תקופה חדשה.

תם חלק ראשון.